

**СТЕПАН
ФЕДОРІВСЬКИЙ**

**МОЛОДІ
ПАРОСТКИ**

1968

diasporiana.org.ua

STEPAN FEDORIVSKY

YOUNG SPROUTS

Published by the author

Detroit
1968

СТЕПАН ФЕДОРІВСЬКИЙ

МОЛОДІ ПАРОСТКИ

П О В І С Т Ь

Д е т р о й т

1968

8

11

СТЕПАН ФЕДОРІВСЬКИЙ
МОЛОДІ ПАРОСТКИ

Дорогій дружині Галі, що
передчасно відійшла у
вічність — присвячую.

А в т о р

Авторські права застережені

**"Щаслив, хто сопряг собі
частную должність с общею:
сія есть істинна жизнь".**

Гр. Сковорода

Мати поспішала полем. Ліворуч стежки кучерявився буркун та пахучий полинь. Праворуч простягся безкінечним шелестом лан пшениці. Ваговиті колоски нахилялись зеленкуватими остюками додоу, лоскочуть стебла пшениці і шепочуть мрійливу пісню степу. Мати любить просторі лани, любить шелест пахучих колосків під чистим небом, краями якого пробігали багрянисті промені вечірнього сонця. Вона любить масний чорнозем за буйні плоди і за те, що на ньому вродилася, зросла і почала старіти.

Поспішаючи з бурякової плянтації, мати оглянулася на червоне сонце, що повільно сідало за стіною лісу. Глянула на схід і в ріденьких хмарах вгледіла страдницький образ Божої Матері.

Божа Мати дивиться сумними очима, і з них спливає на землю росяними краплинами плач. Вона піднесла руку, і на заході появилася безбарвна смуга. Під тією смугою репнула земля і з несамовитим гуркотом полилась гаряча смола. Чорна рідина булькотливо піднеслася вгору, змішалася із хмарами і пінявою зливою посунула на схід. Мати схвильованими очима дивиться на схід, на зливу, шукає образ Божої Матері. Вона пручається, хоче вирватись від якоїсь невидимої сили і пробуджується.

Розкрила мати очі. Олив'яним ранком заслонені вікна. Перехрестила чоло і вголос проказала молитву. Не вагаючись, узялася поратись біля печі. Прибрала в хаті і все думала про дивний сон. Вона знає, що цей сон віщує щось зле, та не може усвідомити того зла. Мати вже впорала все, а син чомусь не повертається додому. Ще вчора вибрався кудись, а й досі не повернувся. Мати, розуміється, переживає. Вибігла з хати, щоб глянути на вулицю.

На подвір'ї сріблився рососою кучерявий шпориш, а

там, над березовим гаєм, уже висіло в голубому небі сонце. Мати затулила долонею сліпуче сонце і нахилилась над тином, на вулицю. В кінці вулиці, аж там, де починається трактовий шлях, мати вгледіла людей. Одні стояли і щось говорили поміж собою, інші поспішали, майже підтюпцем бігли в напрямі кооперативи.

Від гурту хтось відокремився і йшов вулицею. Мати приглядалась, і коли той підійшов ближче, радісно промовила: „Де ж це ти був, Аркаша?“

— Добридень, мамо! — промовив син і мов би шукав щось очима в подвір'ї. Думав, з чого почати розмову.

— Гарний же день, неділенька, — не чекаючи, почала мати. — А мені сон привидився поганий. Я вже всього передумала за тебе, а коли ти здоровий вернувся, то й полегшало.

— Що ж то за сон такий страшний? — запитав Аркадій.

— Недобрий сон, сину. Щось буде погане. Коли б не війна.

— Кажете, щоб не війна, а війна вже почалась, — сказав Аркадій.

— Ти жартуєш, Аркаша?

— Не жартую, мамо. Почалася справжня війна. Гітлер бомбив Одесу, Миколаїв, Житомир і Київ.

— Аж Господь зглянувся. Може, тепер пропаде антихристова власть, — почала в захопленні мати, але отямилась. Згадала, що її Аркадія заберуть на війну та й: „О, Господи! І для чого ця війна? Тільки вбивають невинних людей. Так не повернувся твій батько з війни... Хай же тебе охоронить Божа Мати від всякої напасти“, промовила, і з добрих материнських очей зринули сльози.

* * *

Село збурилось, як комашник. Люди метушаться вулицями. Збилися групами коло кооперативи та сільської ради. На стінах громадських установ появились накази военкомату про мобілізацію в РСЧА. „Віроломний ворог напав на мирні кордони Советського Союзу“, — так писалося в тих наказах та пропагандивних плякатах.

Діти принесли з поля небувалі новини, летючки, розкидані з німецьких літаків. У тих летючках Гітлер обіцяє волю та нахваляється знищити комунізм. В одній із тих летючок намальована карикатура утікаючого енкаведиста. Під карикатурою надпис: „Утікають душогуби і нема їм вороття.“ Такі сміливі і насмішкуваті німецькі летючки викликали в людей страх і в багатьох затаєну радість.

На спітнілому коні в село прилетів інструктор райпарткому і наказав сільській владі скликати збори.

— Товариші колгоспники й колгоспниці! Наша слава на батьківщина у небезпеці, — прохрипів стомленим голосом інструктор. Всі воєннзобов'язані мають негайно з'явитись у військомат для відправки в частини. Всі інші, а також жінки і діти — включитись у збір врожаю, щоб дати гідну допомогу нашій соціалістичній батьківщині. Ворог під проводом мудрого вождя Сталіна буде розбитий. Хай живе товариш Сталін! Ура-а-а! — крикнув на закінчення інструктор, і за ним глухо повторила це юрба людей.

Аркадій стояв між обшарпаними колгоспниками та заплаканими жінками. Він бачив сотні переляканих очей, бачив маленьких дітей, що піднімали куряву, граючись у піжмурки поміж матерями. Люди гомоніли і не розходились. Одні прощались із своїми близькими, що з клунками стояли біля возів, інші без причин сновигали від кооперативи до сільської ради та, може, в десятий раз підходили до стіни з наказами.

Аркадій побачив у дверях сільради агронома Євгена й підійшов до нього. Він його знав ще з дитячих років, коли Євген був учнем агрошколи.

— Ти ж що? — хотів щось сказати Євген, та слова застрягли в горлі. Взяв Аркадія за руку, стиснув до болю, промовив: „Тут нема чого робити. Підемо, друже“.

— Куди ж? — якось стримано видувив із себе Аркадій.

— Все ясно. Війна. Тут нічого більше не визнаєш. Ідемо до мене. Може, останній раз бачимось.

— Що ти говориш?

— Увечері я від'їжджаю до мого полку, — почав Єв-

ген. — Хочу провести з тобою пару годин. Там же моя дружина і тесть, очевидно, буде. Попрощаємось.

— Ти вже маєш повідомлення? — запитав Аркадій.

— Ох, ти, чудак! Яке повідомлення? Я резервовий старшина і у випадку війни протягом двадцяти чотирьох годин маю з'явитись у свою частину. Мій полк стоїть у Жмеринці, і ввечорі я вже мушу бути там.

Йшли мовчки в'юнкою стежкою понад ставом. Тиха вода дзеркалилась під сліпучим промінням червня. Зрідка на поверхні скинеться риба, а під самим берегом покаже з води зелену голову жаба і, кумкнувши, зникне під водою. Аркадій порушив мовчанку.

— Що ж я? Що мені робити?

— Чекай, поки покличуть. А може тебе не покличуть. Це залежатиме від успіхів на фронті. Нема куди спішити. Вмерти завжди встигнеш.

— Що там умерти? — хвацько почав Аркадій. — Ворога знищити на його території, як сказав тов. Сталін. Я хочу на фронт.

— Дурний ти, Аркадію. Ти не ображайся за мою лайку, але це я тобі кажу щиро. Вмирати нема за що і за кого. Ти не знаєш, що таке війна, а я вже понюхав її в Фінляндії.

— Але ж наша батьківщина в небезпеці. Я хоч не був у війську, але радо піду бити ворога, — знов почав Аркадій.

Євген аж зупинився на стежці. Оглянувся навкруги. Глянув на рівну, як дзеркало, поверню води, а потім глузливо глянув в очі Аркадія.

— Я тебе знаю. Хоч ти молодший від мене, але я тебе розумію. За Сталіна ти воювати не будеш. Я також не хочу, але мушу. Якщо б я не з'явився у полк, мене завтра арештують, як дезертира. Чи ти розумієш, що значить дезертир у военний час?! Ти ж не маєш куди спішити. І якщо тебе покличуть, то, може, в господарчу частину, але, мені здається, це вже буде пізно. Вже сьогодні хаос, а через тиждень все піде к...

— Ти говориш дивно. Я тебе не розумію...

— Аркадію, — не дав докінчити Євген, — ти не зна-

еш нічого. У воєнних справах, як табака в розі. Тебе Бог нагородив розумом, але в даних обставинах ти нічого не розумієш. Я ще не встиг обмити солдатського поту і знаю, в якому стані наші сили. Ми ще не готові до війни з Гітлером. А раз він почав перший, ініціатива в його руках. Щонайменше Червона Армія не стримає німецького наступу до Дніпра.

* * *

На розбурхане село спадав зоряний вечір. Вікна за-слонені важкими ряднами для затемнення від ворога з повітря. Не чути дитячих голосів на вулицях, не чути дівочих пісень, ані голосних хіхікань під вишнями. Все стихло, мов після чуми.

Селом мандрують патрульні групи з активістів, озброєні кілками. Наказ із центру: стежити за кожним випадковим типом, за ворожим шпигуном. Шпигуноманія раптово запаморочила голови всім активістам.

Аркадій також не сидів у хаті, а повечерявши, пішов до сільської ради. Там він зустрів кількох учителів, кількох комсомольців та членів президії сільради. Голова сільради, бувший червоноармієць і член компартії, не відходив від телефону. Час від часу діловито поправляв стареньку портупею на витертій гімнастюрці та лівою рукою пригладжував на голові розкуйовджене і лиснюче при світлі волосся. Він тут відчувається верховною владою і начальником штабу залоги так званого „істребительного отряда“.

Дзвінок. Голова схопив слухавку і рукою махнув на присутніх, щоб замовчали. В кабінеті мертва тиша.

— Я слухаю. Що?! Автомашини на п'яту годину? Можу вислати дві. Не можу, товаришу воєнком. Одна стоїть без коліс та й на тих двох колеса поганенькі. Де ж я їх візьму?

Повісив слухавку і взявся за голову. Секретар хитро прижмурих червонуваті очі й запитав голову:

— Що вони хочуть?

— На п'яту годину ранку вислати до воєнкомату три

автомашини і шоферів із харчами. Іване, — звернувся голова до кульгавого виконавця, — повідом Прищепу і Коломійця, щоб на четверту ранку були тут із харчами й документами.

— Слухаю, товаришу голову. То я вже йду.

Підвівся з ослона і, спираючись на патерицю, Іван почовгав по витертій і брудній підлозі.

В коридорі стукіт і в канцелярію ввалився якийсь чоловік із торбою під пахвою, а за ним двоє активістів з „істребительного отряда.“ Всі присутні повернули голови до дверей і дивляться на невідомого чоловіка.

— Товаришу голову, зловили німецького шпигуна, — пояснив один із прибулих.

— А-а-а! Попався, голубчик?

— Кілками його, гада! — гукнув хтось із активістів.

— Почекай. Ми ж не татари. Він ще встигне отримати своє. Сідай ось тут.

Голова сільради показав рукою на стілець.

Невідомий чоловік присів і дивиться переляканими очима то на голову, то на присутніх людей, яких ледве помітно в тьмяному ламповому світлі та густому махорковому диму.

— Ну, розкажуй, хто ти і як добрався сюди? — спитав голова.

— Я член народніх зборів Буковини, — почав вияснювати невідомий чоловік.

— Що він плете про якесь буковиння? — скрикнув у безрукавому піджаці рудоволосий активіст.

— А ти мовчи! — гримнув на активіста голова. — Він говорить про Буковину, про нашу нову область. Продовжуй, громадяніне.

— Ми вже три дні стоїмо й їсти ніц...

— Фашист! І говорити по-нашому не вміє, — вигукнув секретар сільради.

— Бог з вами. Я українець і вічний наймит у панів. Як прийшли ваші, мене вибрали до народніх зборів Буковини. Я ваш, советський, — виправдовується невідомий чоловік.

— Советський, кажеш, а шпигуєш для фашистів? —
гримнув голова.

— На Божу милість...

— Бога нема! Ти розумієш, фашистський шпигуне?!
Бога нема і буржуїв не буде, — ще сильніше крикнув голова і стукнув п'ястком по столі.

— Кажете, Бога нема. Може й нема, а війна від кого? Хто посилає на людей напад? — почав боронитись невідомий чоловік.

— Ось він який, а ще каже: советський. Знаємо таких советських, — насмішкувато промовив секретар Лука Федорович і підморгнув голові.

— Присягаюсь Богом, я член народніх зборів. Мусів утікати, бо мене вб'ють свої, поки прийдуть німці.

— Де ви його схопили? — звернувся голова до членів „істребительного отряда“.

— Добирався до комбайну. Хотів спалити комбайна і трактора, — пояснив один з членів „отряда“.

— Я залишив вагон і йшов у село. Ви ж знаєте, що весь тракт забито машинами. Потяг стоїть, і вже три дні ніхто не дає їсти. Ішов у село, аж бачу великі будівлі, і люди швендяють там. Я прийшов попросити хліба, а мене ось ці взяли, — показав рукою на двох активістів.

— Покажи свій паспорт!

— Який паспорт? Я не маю.

— Ну, які маєш документи? Показуй!

— Я не маю нічого. Коли було думати про документи? Треба втікати.

— Що там з ним говорити! Шпигун і крапка, — пояснив секретар.

— Ми не маємо часу возитися з ним. Відправити в район, а там розберуться, — вирішив голова сільради.

— Правильно! Відправити! — притакнуло кілька голосів.

* * *

Аркадій не спав цілу ніч. Пригоди з „шпигуном“ у сільській раді та деякі новини з радіо напружили його нерви. Він знав, що власть його має на особливому обліку. Знав, що його вважають політично непевним, а тому боявся

за власну долю. Йому дуже хочеться потрапити на фронт, але чомусь военкомат його не викликає. Вже покликали всіх учителів і навіть агрономів, що мали „броню“. Покликали колгоспників включно до сорока п'яти років, а його не кличуть.

Аркадій лежав у ліжку й не спав. Тремтіння нервів, напруження м'язів та бурління крові в жилах відганяли сон. Йому пригадалися слова слідчого НКВД Дементьєва, який два роки тому сказав, що советська влада не довіряє зброї клясовим ворогам. Його тоді обвинувачували за протисовєтську пропаганду і буржуазний націоналізм. Навіть обласна спецколегія винесла присуд позбавлення волі на десять років, та дякуючи адвокату Юліянові Гуревічу, верховний суд УРСР анулював постанову спецколегії. Йому й до цього часу невідомо, чому Гуревіч так великодушно поставився до нього.

Аркадій у двадцять п'ять років життя пізнав суть советської системи і її терористичний механізм, що спирається на масовому шпигунстві і взаємному донощицтві. Ця система надщербила його життя, розпалила в серці ненависть до всього советського. Отже, советська влада вважає його ворогом. Він на черзі знищення чи повної ізоляції. Так. Він ворог ворожої влади.

Що робити? Куди зникнути з очей всевидючого НКВД? Батьківщина широка, але для нього всі шляхи замкнуті, світ зійшовся клином. На поверхню суспільства, мов би сміття на воді, спливли бездушні вистужники та безідейні авантюристи. Колись Лука Федорович сказав Аркадієві: „Ми знаємо тебе, і якщо хочеш ходити під українським сонцем, не забувай руську смекалку“.

— Що це значить, Лука Федоровичу? — запитав Аркадій.

— Ти ж отримуєш більше за мене. Більше, ніж я і моя жінка з колгоспу. Підемо до Рухлі, — хитро сказав Лука Федорович.

Вони тоді просиділи цілий вечір у кооперативному буфеті. Рухля, завідувача буфету, кілька разів підносила крайню ковбасу, підливала у склянки прозору рідину, а Лука Федорович плескав куцою долонею по її широкому

заду і, вже добре підпивши, приказував: „Лий по марусин поясок“.

Аркадій не був схильний до алкоголю, але пив нарівні з Лукою Федоровичем. Пив, щоб затамувати біль скривдженої душі і не викликати підозріння в цього секретаря з лисячими очима.

Йшли додому пізенько курним шляхом. Йшли, хитаючись, мов би земля втікала з-під ніг. Лука Федорович спіткнувся і мало що не зарив носом у спорохнявілу землю, та Аркадій його стримав. Узав під руку і так ішли.

— Знаєш, Аркадію, — задубілим язиком почав Лука Федорович, — ти розумієш смекалку?

— Тобто, російську?

— Так. Руську смекалку, — поправив Лука Федорович. — Я знаю тебе з хлопчика. Ти ще й тепер жовтодзьобий, а я ось секретар. Можна сказати, вся власть на місцях. Голови міняються часто. Вони все роблять перегиби або недогиби. То за Троцького опозицію, то за Бухаріна опозицію, і все міняються. А я незмінний. Розумієш?! Я точно попадаю в лінію партії і ніяких опозицій не визнаю. Уже вісімнадцять років тримаю власть.

— Так і належиться старому большевикові, — підхваляючи, сказав Аркадій.

— Я безпартійний, але більше важу, ніж член партії. А знаєш чому? — і Лука Федорович, зупинившись, розставив короткі ноги кронциркулем.

— Ні, цього я не знаю, — відповів Аркадій.

— Я безпартійний большевик. Ти розумієш, що це значить? — Лука Федорович прижмурено подивився в обличчя Аркадія.

— Це значить: людина, щиро віддана советській власті, — пояснив Аркадій.

— Ти не смійся. Я не люблю цього „щиро“. Це мені нагадує петлюрівщину. Я політик. Розділив поміщицьку землю, знищив куркулів, організував колгосп, винищив попів разом із кадилами, спекулянтів, білопогонників і петлюрівців. Еге, петлюрівців також. — Лука Федорович чогось задумався, помацав у кишені.

Аркадій догадався і швидко вийняв цигарки.

— Ось закурить, Луко Федоровичу, — подав цигарку і припалив сірником.

— Твої дядьки були петлюрівцями. Їх тепер нема. Нема і мого брата. Він також був петлюрівець, але коли ліс рубають — тріски летять. Така наша політика.

І Лука Федорович широко ступив наперед та затагнув тремтячим голосом пісню: „Ой, хто в лісі, озовися“...

* * *

Аркадій, стомлений думками, заснув. Ще тільки промені сонця почали грати на мережаній скатерці, а мати вже поралась у хаті. Зварила борщ, засмажила півника в картоплі і поглядала на сплячого сина. Вона збиралась у поле на прополку буряків і хотіла промовити слово до сина. Хотіла щось сказати, та шкодує розбудити його. Вона знає, що син прийшов пізно і заснув перед ранком. Виглянула у вікно. Вийшла в сні і поставила сапу коло дверей. Ще раз вступила в хату і нишком підійшла до ліжка.

— Аркадію! Аркадію! — пошепки промовила мати. — Я вже йду. Чи чуєш?

— Чую, мамо, чую, — озвався син і повернувся на другий бік.

— Там, у печі, обід. На сніданок молоко в глечики та млинці під рушником. Я вже йду, — промовила мати і, перехрестивши сина, нишком вийшла з хати.

Аркадій спав. Може, спав би до полудня, та хтось сильно погримав у двері, а потім заторохкотів у вікно, аж шибки задзвеніли. Аркадій схопився й підбіг до вікна. Відгорнув фіранку і побачив під вікном кульгавого виконавця.

— Збирайтесь до сільради! — крикнув виконавець.

— В якій справі? — запитав Аркадій через вікно.

— Не знаю. Зараз маєте бути в сільраді. Ось розпишіться. — і виконавець просунув у відчинене вікно папірець, на якому було з півтора десятка прізвищ. Аркадій проглянув список і розписався. Йому відлягло від серця. Зрозумів, що його кличуть до воєнкомату, а не туди, де

чортам роги правлять. Він навіть не поснідав, а на ходу випив склянку молока й пішов.

На шляху зустрів кілька возів, що повільно сунулися за отарою худоби та овець. На возах сиділи незнайомі люди з дітьми та жінками. Перед возами кілька старших селян підганяли худобу, яка ратицями збивала густу куряву. Мукання худоби та мекання голодних овець посилювали гнітючий настрій Аркадія. Він порівнявся з возами й запитав: „Куди, добрі люди, їдете?“

— Хіба ми знаємо? Наказано гнати худобу за Дніпро, от і женемо. Вже половину розгубили в дорозі. Підіб'ється скотина, і залишаємо так, на полі, — пояснив літній селянин із герлигою в руках.

— Звідкіль їдете? — спитав Аркадій засмаглого чоловіка, що їхав на важкому возі з жінкою і двома дітьми.

— З-під Проскурова, — сказав чоловік і хльоснув бато́гом по конях.

Біля кооперативи на траві сиділо кілька червоноармійців. Воїни доблесної армії виглядали химерно. Одні мали на ногах черевики без обмоток, ніякої зброї, інші — гвинтівки на прядив'яних мотузках; одні були одягнені в гімнастюрки без головного убрання, інші — в нижній білизні та через плечі скатані шинелі.

Аркадій привітався і запитав першого, що лежав у затінку під стіною.

— Куди ж ви, товариші оборонці?

— Моя не знаєт, — відповів косоокий таджик.

— А звідки ви йдете? — знову запитав Аркадій.

— З фронту, товарищ.

— Хіба ж так близько фронт, що ви ось у такому вигляді прийшли сюди?

— Нет. Дальоко. Под Гусятін, — коротко відрубав той же таджик.

— Чого ж ви втікаєте? Треба бити ворога.

— Ти будеш бити ворога, — сердито відповів росіянин з відзнаками сержанта.

— Розуміється, я буду бити, але ми всі мусимо разом бити, — сказав Аркадій.

— Чим ти його будеш бити? Цією гвинтівкою? Фашисти б'ють із повітря бомбами ,палять все мінометами та танками. Все горить перед їхнім наступом, — пояснив сержант.

— А де ж ваші гармати, танки? — запитав голова кооперативи Зуня Драк.

Сержант затагнувся цигаркою, сплюнув і промовив: „Фашистів багато. За ними стоїть населення. Там у Галіції з кожного будинку націоналісти стріляють по нас. У Львові з будинків обливали нас гарячою водою. Вони всі фашисти і йдуть разом з Гітлером“.

Аркадій залишив червоноармійців і поспішив до сільради. На майдані, перед входом у сільраду, палає вогнище. Виконавці рвуть книги і жбурляють їх у вогонь. Коли Аркадій підійшов ближче, один з виконавців промовив: „Палимо архіви“. Аркадій підняв обгорілий листок та й до виконавця: „Це ж метричні книги? Нащо ви палите?“

— Такий наказ із центру. Все спалити і врожай на полі спалити. Нічого не залишити фашистам, — пояснив виконавець.

Голова сільради вибіг на ганок. Обвів очима тих, що палять архіви, і його тупий погляд спинився на купі обгорілого паперу. Мацнув рукою за наган, промовив до Аркадія: „Негайно до секретаря!“

В Аркадія похололо в грудях і щось залоскотало по шкірі. В його голові пробігли різні здогади, але він старається не показати внутрішнього хвилювання.

За столом сидить посинілий від перепою і безсонних ночей секретар. Він переглядає якісь папери і нічого не бачить.

— Добрий день, Луко Федоровичу! — привітався Аркадій.

— А... добрий, та не зовсім, — промовив секретар і риється в паперах.

З бічних дверей виглянув голова і до секретаря:

— Ви вже викликали гонців до худоби?

— Так. Шість чоловік поженуть худобу. Вони тепер готують вози з провіантом і ввечорі виженуть із села худобу. А що робити з свиньми?

— Розпорядження райпарткому: вбити свиноматок для тих, хто евакується, а молодняк роздати родинам червоноармійців, — відповів голова.

Лука Федорович криво посміхнувся, поскріб за вухом і каже голові:

— Роздати тим, що евакуюються? Я не чув, щоб хтось збирався. Хіба ми з тобою та ще захопимо голову колгоспу, бо більше ніхто не виявив бажання. Чекають на Гітлера, на обіцяну землю...

— Чекають... Ми їм залишимо голу землю. О дванадцятій їдемо з бригадами палити лани пшениці й жита. Вже приготовлено дві бочки бензини.

— Хто буде палити? — запитав Лука Федорович.

— Ви, я і бригадири. Всі будемо палити.

— Я не буду палити, — відповів Лука Федорович.

— Що?! Боїтеся жінок?

— Не боюся, але палити не буду. Чув, що в Костянтинівці зробили жінки? Затовкли вогонь і разом з вогнем голову колгоспу. Бригадири повтікали від женського нашествія, — пояснив Лука Федорович.

Голова зник за дверима свого кабінету. Секретар мов би забув за Аркадія і знову риється в паперах.

— Луко Федоровичу, ви ж мене викликали...

— Так. Ви зараз маєте явитись у военкомат. Тут ще з вами дехто з тих, що мали броню, — сказав секретар.

Аркадієві полегшало на душі і він, підступивши ближче до секретаря, промовив: „Луко Федоровичу, я пройдуся на поле, до мами. Попрощаюсь і буду на призначену годину у военкоматі.“

— Нікуди ти не підеш. Просто у военкомат. Пам'ятай, я роблю тобі снісхожденіє, — і хитро посміхнувся до Аркадія.

* * *

У вечірніх сутінках, коли срібний місяць купався в курчявих хмарах, колона посувалась польовими шляхами на схід. Попереду колони, на буланому коні, їхав командир батальйону Сімінцов. У кінці колони, мов би для контрасту, на білому коні їхав комісар батальйону Філь. В коло-

ні йшли майбутні воїни Червоної Армії, селяни і робітники місцевої промисловости. Це вже рештки воєннотобов'язаних, що вигнані владою на оборону країни від німців.

Батальйон своїм складом був різношерсний. В ньому йшли обірвані з колгоспів селяни, з підприємств робітники, місцева інтелігенція та середньошкільна молодь.

В другій сотні, в другій чоті йшов Аркадій. У цій же чоті були Аркадієві знайомі: бухгалтер маслозаводу Пасхаль, технолог Семен Петрук та головний механік автошколи Чубинський. Всі вони були з різних місцевостей широкої землі української, але деś рік тому познайомились у населеному пункті, де кожен з них працював за власним фахом. Вже третій день у поході вони тримаються один одного, разом відпочивають, разом їдять і діляться, хто чим має.

Сірий ранок навис над шляхом. Вдалині, крізь рідкий туман, видніє димар цукроварні. Батальйон розірваними колонами ввійшов у Монастирище. Начальство дало розпорядження розташуватись біля цукроварні на відпочинок. Порядок був суворо-військовий і неохоче сприймався цивільними людьми, які звикли до відносної волі. Кожен мусів триматись своєї чоти і навіть роя. Без дозволу ройового не вільно відійти навіть у природніх потребах.

Молодь, згуртована в третій сотні, нехтувала суворі накази начальства і при команді розташуватись на відпочинок розбігалась, як курчата від шуліки. Командири кричали, погрожували карами, та молодь розбігалась по вулицях містечка і зникала поміж будинками. Сімінцов і Філь про щось радились. Вони боялися, що молодь розбіжиться в поході, не дійшовши до призначеного пункту в Новомосковському.

Хлопці прийшли на збірний пункт вчасно і кожен щось приніс із собою. Одні мали повні торби махорки в пачках, інші напхали пляшки тройного одеколону, пудри та губної помади, а деякі несли цукор. Комісар Філь вирішив загнуждати молодечу сотню. Він скликав юнаків і промовив до них: „Товариші! Ви підриваєте воєнну дисципліну. Я бачу, що ви займаєтесь крадіжками. Що ось у твоїй торбі?! — тикнув пальцем Філь на задиркуватого Юрка Бевзу.

— Яке ваше діло до моєї торби? — відповів Юрко Бевза.

— Я тебе питаю, що маєш у торбі? — присікався Філь до юнака.

— Одеколон і презервативи. Ви потребуєте? Беріть, може, пригодяться...

Юрко витяг із торби жменю гумових презервативів і тикнув їх Фільові. Юнаки хором зареготали, а Філь густо почервонів, хвилину палив очима юнаків і кусав спідню губу, а потім крикнув: „Товариші комсомольці! Не забувайте, що партія й уряд покладають на вас великі завдання, а ви у важкий час для советської батьківщини займаєтесь хуліганством. За такі вчинки будемо судити.

— Товаришу прокуроре! — гукнув хтось із юнаків.

Філь обернувся в другу сторону і зустрівся з очима блондина з розкуйовдженою чуприною, що тримав на лівому плечі кілька велосипедних шин.

— Що ти хочеш? — сердито запитав Філь.

— Я хочу вияснити справу. Ми не кради, і грабувати також не будемо. Воєнні розбили двері в магазинах цукроварні та на базі райспоживспілки і сказали, щоб люди забирали все. Щоб нічого не залишити фашистам. От і ми також брали, хто що попав. Хіба ж це грабунок? — закінчив юнак.

Філь хвилину стояв мовчки, а потім промовив лагіднішим тоном: „Я сподіваюсь, що ви хороші комсомольці і вам тих предметів не треба, — показав на презервативи на землі. Також вам не треба цукру. Здайте цукор на вози, в господарчу команду. Крім цього, без дозволу ніхто не може виходити за межі постою батальйону. — І комісар Філь після цих слів пішов у напрямку господарчої команди.

— Яке його діло? Він думає, що й тепер прокурором району, — промовив той же Юрко Бевза.

* * *

Широкими шляхами йшли колони. В колонах тупцювали цивільні люди, їхали на возах, зрідка на вантажних автомобілях, гнали череди худоби та між цим живим по-

током були групи у військових уніформах без зброї і озброєні гвинтівками та пістолями. Колони групувалися районами і так посувалися на схід.

В колону цивільних замішався вантажний автомобіль, повний валізок, молодих жінок та чоловіків в уніформах енкаведистів. На зеленому горбку, над шляхом, відпочивала група червоноармійців. Кілька червоноармійців, на чолі з старшим лейтенантом, спинили автомобіль і наказали висадитись на землю всім пасажирам. Енкаведисти відмовлялись, але коли побачили гвинтівки, скеровані в їхні груди, поспішно зійшли з автомобіля.

— Ваші документи! — крикнув старший лейтенант і по черзі забрав у всіх документи, а потім до одного червоноармійця: „Візьми з мотора бензину!“ Червоноармієць в одній хвилині приніс бензину і відрапортував своєму командирові. Командир облив усі документи енкаведистів бензиною і підпалив їх. Енкаведисти з блідими обличчями намагались рятувати свою ситуацію, та старший лейтенант і слухати не хотів. „Награбували, барбоси, і тікаєте в тил? А хто вас буде боронити? Хто буде боронити батьківщину? На фронт, мерзота!“ — крикнув старший лейтенант і подав знак рукою, щоб солдати сідали на автомобіль.

Автомобіль, навантажений валізами і солдатами, раптово зняв куряву і зник з очей, а енкаведисти з молодими, випещеними жінками залишились на краю шляху.

Колона Сімінцова і Філя помітно рідшала. Ще далекий шлях до Новомосковського, а в колоні залишилося дві третини людей. Решта відстали чи просто втекти додому. До колони пристало четверо молодих людей із західних земель. Вони їхали добрими кіньми на возах з високими драбинами. По двох на одному возі, і кожен віз був навантажений бочками з олією, мішками борошна та валізами з одягом.

Аркадій зацікавився молодими людьми. Він відстав від своєї чоти і йшов разом із дівчатами, які пішкивали за останнім возом. Аркадій прислухався до їхньої розмови, спостерігав їхні манери і помітив виразну відмінність від своїх ближчих земляків. Вони виглядали зовнішньо акуратніше, чистіше і дбайливіше. Аркадій запитав:

— Звідкіля ви, дівчата?

— З Коломиї, — дзвінким голосом відповіла дівчина з двома довгими косами, переплетеними голубими стрічками.

— А куди ж ви направляєтесь?

— На схід, — відповіла друга дівчина в квітчасто-вишитій сорочці.

— Чого ж ви залишили свою Коломию?

— О, як ся сказати. Ми комсомольці і мусимо втікати з дому, — відповіла дівчина у вишиваній сорочці.

— Шкода. Важко вам прийдеться в цім поході.

— Нам сказали виїхати за Дніпро, а там станемо на службу, — додала дівчина з голубими стрічками в косах.

— Що ж ви думаєте робити за Дніпром?

— Я була вчителькою, а Марічка працювала секретаркою в районі. Наші брати працювали в райкомі комсомолу. Там, за Дніпром, дістанемо службу. Як розіб'ють Гітлера, повернемось до Коломиї.

— Якщо повернетесь... а може, поїдете далі, — невідразно промовив Аркадій.

— Ви думаєте, німці прийдуть за Дніпро? — з неприхованим хвилюванням запитала дівчина у вишиваній сорочці.

— Я не знаю. Може...

Колона входила в глибоку долину, на дні якої блищить довгою смугою став. Близько берегів, у вербнику, повгрузали з обірваними стріхами селянські хатки та зрідка такого ж типу хлівці на худобу та птицю. Хлопці вгледіли воду і підняли гамір, як спраглі гуси, що повертаються з пасовиська. Начальство дало команду для відпочинку, і вся людська маса групами поприсідала на вузькій греблі під вербами. А сонце немов змовилося з Гітлером. Палить з голубого неба, і ні єдиної хмарки, ані подиху вітру. Молодь на бігу зриває одяг і кидається подекуди при березі в зеленкувату від водоростей воду.

Дівчата з Коломиї також роздяглись і в купальниках забрели в воду. Молодь з батальйону Сімінцова обступила дівчат, жартуючи, бризкають водою та з блиском в очах дивляться на їхні струнки тіла. Юрко Бевза підскакує над

водою, кричить зо всієї сили „акула“! і, поринаючи під воду, в напрямі дівчат, хватає руками за голі коліна. Дівчата з вереском підстрибують і бороняться від нахабного хлопчиська.

І знову похід під пекучим сонцем у збитій порохняві на широкому шляху. Аркадій кілька разів відставав від колони. Відпочивав та прикладав зелені листки подорожнику до пекучих пухирів на ногах. Він внутрішньо був прибитий, але не показував свого настрою. Вдавав веселого, сміявся та жартував з комсомолкою Пашою, що, втікаючи від німців, узяла на себе обов'язок медичної сестри в похідній колоні.

Паша не спускала з очей Аркадія. Вона приділяла йому найбільшу увагу, перев'язувала роздушені пухирі на ногах та домагалася місця на господарчому возі. Аркадій боявся її уваги і все думав, що вона з чийогось доручення стежить за ним. Та все таки він настирливо думав про втечу. Вагався у вирішенні долі, але таки рішучість перемогла страх. Увечорі, при сприятливих обставинах, залишив похідну колону.

* * *

— Кажу ж тобі, йди!

— Щось мені не хочеться, — нерішуче промовив хлопець.

— Та й чого? Не бійся. В селі не почувеш живого духу. Все ніби вимерло. Вдень бояться виходити на вулицю, а вночі то й не говори. А вода ж яка там хороша, як срібло.

Хлопець нерішуче ступив два кроки і глянув уздовж вузької, зарослої обабіч терниною вулиці. Зіна спритно стрибнула через перелаз і потягла нерішучого хлопця через вулицю.

Земля вигріла цілоденним сонцем свої могутні груди і ввечорі випромінює тепло, нагріває повітря та буйну рослинність на власній поверхні. Дві постаті ступають босоніж по теплій землі, оббивають свіжу вологість з кучерявого картопляща та шереховатих соняшникових листків, густо навислих над стежкою. Стежка веде до річки.

Річка, ніби довжелезна кобра, покрутилась поміж ку-

щами верболозу, черемухи та калини; грайливо виблискує сріблистою поверхнею під світлом ясноликого місяця. Он там, у горішній течії річки, стіна чорного лісу, а над лісом, у зоряному небі, ніби гніздо чорногозу, видно верхню частину димаря гусаківської цукроварні. Вечір, Богом благословенний: теплий, тихий, а в повітрі духмяний запах квітів.

— Ось тут, — показала рукою на куш калини Зіна і, присівши під ним, швиденько почала стягати суконку, сорочку та підтягувати недобре припасовані штанці. Потім, схрестивши на грудях руки, кинулась у воду.

Хлопець здивовано глянув на сміливу дівчину, але нічого не кажучи, розібрався і обережно вступив у свіжу воду. Зіна, бризкаючи на нього водою, насмішкувато промовила: „Відважся, лицарю! Тут так глибоко, що й старій жабі буде по око“, і показала на бронзовому, сонцем запаленому обличчі, два рядочки білих зубів.

Насмішкуватість дівчини з круглим ротиком і рівними зубами розвіяла в хлопця почуття страху. Забрівши по пояс, присів і, злегка гребучи під себе воду, підплив до Зіни. Вона, жартуючи, хлюпає в його обличчя водою, не підпускає ближче до себе. Це шарпнуло хлопчачу амбіцію, і він блискавично поринув під воду, вийшов перед нею і схопив у обійми гнучкий стан. Хотів він пожартувати, а чи так, для розваги, і сам того не усвідомив. Зіна насупила рівні брови і боронилась руками.

На березі, в тіні кущів, появилось дві постаті. Хлопець здригнувся, але не відступив від дівчини. Зіна усміхнулась.

— Гей, хто там у таку пору? — почувся голос з-під кущів.

— А вам не всерівно? — запитанням відповіла Зіна.

— Ач, яка! Та це ти в такий час із хлопцем?

— Хіба ж який час? — промовила жартівливо Зіна.

— А ти й не знаєш який?

— Вечірній! — відповіла Зіна й занурилась під воду.

— Ти, синьоока, не жартуй. Кругом солдати, фронт, а ти вночі задумала купатись, — і зникли в кушах верболозу. Зіна зиркнула на хлопця.

— Що? Злякався?!

— А ти ж як думаєш? — ледве видихнув хлопець.

— Не бійся. Це наш актив, голова сільради і парторг. Вони тепер не знають, на яку стати. Напевне, прийшли на розвідини, а, може, залишились у партизанах. Та лихо з ними!

Довго не затримувались у воді. Вийшли та похапцем одяглись і пішли стежкою в подвір'я. Вже в сінях, прощаючись, хлопець стис ніжну руку Зіни. Щось солодко лоскотало йому в грудях. Хотів промовити тепле слово, пригорнути Зіну до себе. Вона, пручаючись, глянула блискучими, трохи вологими очима, але нічого не сказала. Миттю скочила в хату. Хлопець зідхнув і виглянув на двір. У небі зрідка пливли кучеряві хмарки, а місяць пишний, ясноликий. Ще глянув на стежку до річки і тихо по драбині поліз на горище, до своїх товаришів. Напомацки знайшов вільне місце і поринув у пахуче сіно. Петрук мацнув рукою, злегка потяг його за вухо.

— Де ти, в чорта, лазиш? — промовив і заснув.

* * *

Липнева ніч коротка. Як крізь стару солом'яну стріху показалися перші промені сходячого сонця, треба вставати. Та вони не вставали. Друзі спільної недолі погано спали і вставати нема для чого. Втекли з похідної колони, попросились у старенької вдови перебути ніч і так уже тиждень на становищі дезертирів.

Разом вийшли з дому, разом проміряли довгий шлях без їжі, без належного відпочинку й мовчки зговорились: геть Сталіна і його порядки! Може, Гітлер буде ліпший. Адже то Європа. Культура і цивілізація...

— Діди! Пора вже їсти!

Зіна гукнула з сіней і почала лізти на горище з череп'яною макітрою в руках. Велику макітру, майже вщерть наповнену варениками, Зіна поставила на сіні. Дезертири, немов по команді, хватають вареник за вареником та на всі лади хвалять Зіну.

Зіна дивиться на них і ледь помітна усмішка пробігає по її засмаленому, але ніжно-хорошому, з голубими очима, обличчі.

— І що ж ви думаєте, — ніби про себе почала Зіна, — вареники добрі, але вже немає борошна. Що будемо варити в майбутньому?

— Не знаю, — тримаючи в руці вареника, промовив Петрук.

— А де ж його можна дістати? — запитав Пасхаль.

— Борошно онде, — Зіна показала крізь дірку в стрісі. — Бачите, як похилилась пшениця. Проситься збирати, а немає кому. Чоловіків забрали на фронт, активісти виїхали, а в селі залишилися каліки, жінки та діти.

— Треба щось придумати, — почав Аркадій. Як ви, хлопці? Поможемо Зіні зібрати трохи пшениці? Ми ж не панського роду, працювати вміємо.

— Добра думка! — підкинув Юхим Петрук.

— Я, — промовив Аркадій, — буду косити. Ти, Юхиме, будеш жати серпом. Ти, Пасхалю, будеш молотити і молоти на жорнах, а Чубинський — механік, то й нагострить серпи, поклепає косу, справить жорна. Все це знаряддя господарства має.

— Я ніколи не молотив! — розгублено промовив Пасхаль.

— Ти добре молотив із макітри, — зауважив Чубинський, і всі розсміялись.

Пшеничний лан починався за хатою. Дорідна, жовто-колоса пшениця, як золотий килим, безмежно простяглася під ясним сонцем. Що колос — то й вага. Ніби віщун війни. Такого врожаю давно не бачили селяни.

Юхим Петрук, справді, господарський син. До обідньої пори поставив півкопи. А снопи, як колодки. Рівно вкладені стебла, тісно зацурковані перевесла. Аркадій також не відстає. Косить „на стіну“, а Зіна в'яже за Аркадієм, складає в п'ятки, колосом до сонця.

Зінина мати аж прояснилась на обличчі і по два снопи носить у сіни. Іншого сховища нема — все комуністи забрали в колгосп.

Чубинський також помагає господині. По чотири снопи вкладає на плечі й суне, мов гарба. До вечора зібрали дві копи пшениці. Наклали повні сіни, а що не вмістилось, закинули на горище. Мати і дочка щасливі. Відколи кол-

госп, вони не мали стільки хліба. Юхим глянув господарчим оком, промовив: „Ручаюсь, буде п'ять центнерів!“

Мати з дочкою заходились готувати гідну вечерю своїм випадковим робітникам. І вечеря була розкішна. Смажена перед полум'ям картопля з курчатами, малосольні огірки, вареники з вишнями та літрова пляшка заправленої горілки. Смачно повечеряли та й розговорились відверто, дружньо, як своя родина. Кожен про своє минуле, яке поклало важку печаль на серце жаска епоха. Чубинський почав смішити анекдотами, та раптом найменша дівчинка господині, десятилітня Настуся, захекавшись, вбігла в хату.

— Мамо, а там у балці багато солдатів!

Мов вітром змело всіх. Хлопці кинулись на горище. Зарились глибоко в сіно і мовчки, лише дотиком рук змовляються між собою. На дворі почувся шум, брязкіт зброї та військового виряду.

В хату зайшло багато брудних та голодних червоноармійців. Просять у господині їсти. Брутально лаються.

Всі кутки села переповнені. Тут проходить фронтова смуга, долиною попід Гусаківський ліс аж до Звенигородки. Це перша оборонна лінія. Ситуація для дезертирів вельми невтішна. Кожної хвилини якийсь солдат, а чи політрук вилізе на горище відпочити і тоді... Або в час бойових операцій черкне запальна куля, а чи фронт затримається на кілька днів. Виходу немає. Думки про небезпеку, як морський приплив, насувались у голови дезертирів. Хвилини здавались вічністю, а найменший шерех у соломі множив страх.

Минула ніч і зник гамір. Тихо. Ні шереху не чути, ані метушні надворі. З хати доноситься дзвінкий голос Зіни. Її Бог не забув обдарувати всіма добрими прикметами: красою, голосом, добротою і ясністю розуму. Вона з матір'ю порядкує в хаті, розмовляють і сміються.

Зіна вийшла в сіни й гукнула: „Гей, діди! Сходьте в хату. Доблесні вже втекли. Чому не обзиваєтесь? Невже задумали зимувати на горищі?“

Хлопці зашелестіли сіном і почали злазити в сіни. Вийшли на подвір'я і біля криниці з журавлем стали митись, голитись та приводити себе в людський вигляд. Пройшло

півгодини і хлопці, що Зіна кликала їх „дідами“, зовсім змінилися. Чисті, молоді і стрункі, як моложаві дубки.

Зіна глянула і аж здивувалась. Її дівоче серце чимсь схвильоване, а, може, котрийсь засів у її душі. Вона, втримуючи рівновагу, почала безладно оповідати матері про те, як втекли з села воїни Червоної Армії. В неї обривались слова, обривалась мова і хвилюючий тон зраджував її переживання. Вона, справді, змінилась, але вдавала безтурботну і при найменшій нагоді усміхалась та скося поглядала на Аркадія.

Цього серпневого ранку Зінина мати покликала хлопців до хати з'їсти сніданок на дорогу. Хлопці порадились між собою і виклали з своїх кишень гроші. Всі, хто скільки мав.

— Це вам, тіточко, за врятування нашого життя, — промовив Юхим, показавши на купу советських карбованців на столі.

Господиня відмовилась будьщо брати з добрих хлопців, які так багато допомогли їй у заготівлі хліба. Зіна усміхнулась і запропонувала компромісну розв'язку: „Знаєте що, молодці, я попробую за ці гроші купити вам горілки до сніданку та тютюну на дорогу. Чи згодні на це?“

Хлопці презирнулися між собою та й не знають, що говорити. Мати подивилась на дочку і сказала: „Так і зроби“.

— Хай буде так! — хтось із хлопців.

— Кращого придумати не можна! — підхвativ Пасхаль, який любив випити.

— Ох, і розумна ж ти, дівчино. Йй-же Богу, посватав би тебе, коли б трохи молодший, — пожартував Чубинський.

— А може, коли б удома не діти? — засміялась Зіна і вибігла з хати.

За сніданком усі почувались вільно. Ніхто не ховався зі своїм минулим. Уже не висів над їхніми головами страх особливого відділу чи армійських політруків. Тут уже виявилось, хто одружений, а хто ще сосунець, як жартома називали між собою неодружених. Поїли і почали збира-

тися та прощатися з господинею і Зіною.

Зіна, стоячи біля припічка, двозначно промовила: „Чого ви так поспішаєте? Хіба ми вас виганяємо? Адже такий час непевний... В лісах ховаються партизани, і взагалі, ще небезпечно“...

— Ні! — всі в один голос. — Тепер ми вже не боїмось. Ми мусимо йти додому.

Мати глянула на дочку, а потім перевела очі на кожного з чотирьох, думаючи про себе: котрий же він, та й якось нерішуче промовила: „Що ж, ваша воля. Якщо в путь, хай Бог хоронить вас!“

— Дякуємо, тіточко! — сказали хлопці і почали прощатись. Останній підступив до Зіни Аркадій.

— Бувай здорова, хороша, — ковтаючи слова, промовив він.

— Ти йдеш? — мов байдуже, але підкреслено запитала Зіна.

— Розуміється. Я мушу йти додому. Цих неповних два тижні, які ми прожили у вашій хаті, залишаться навзажди в моїй пам'яті. Я тебе шаную і люблю, як найкращого друга. Бажаю тобі щасливого життя! — і гаряче поцілував у щоку.

Зіна стояла не то здивована, не то сильно ображена. Стояла, а серце її тремтіло, рвалося спинити Аркадія. Переміг розум, і краплисті сльози покотились по її ніжному лиці.

— І ти таке здумала? — зауважила мати сумний вид дочки. — Що з тобою? Чужі люди, а ти не сіло, не впало і...

— Мамо! — і Зіна миттю вибігла з хати.

— Дурне дівоче серце, — промовила мати і вийшла також глянути вслід хлопцям.

* * *

День був, ніби вимитий. Над землею чисте і ніжноголубе небо. Сонце припікало, лоскотало золотими променями землю, хизувалось на хвилястій поверхні жовтих ланів пшениці та кучерявозелених плянтаціях гороху і цукрових буряків. Високо над землею цяткою завис жайворонки та

й тягне монотонну мелодію, мов глузує зі всього живого на землі.

Шлях на Жашків, Умань, Вінницю залитий потоком людей та блискучими потворами-машинами. Цей шлях називають катерининським, ім'ям тієї Катерини, що „первому — вторая“, тієї, що доконала „вдову сиротину“. На цьому шляху мандрівники вперше зустріли колони ворожого війська, які, мов на параді, посувались на схід до Дніпра. Бадьорі і стрункі, виголені й відгодовані солдати в зелених мундирах згідливо і з неприхованим презирством глядять на людей країни родючих ланів.

На передмісті Жашкова німецька застава спиняє людей і заганяє на втолочену поляну, де треба присісти і чекати наступного розпорядження. Чужинець у зеленому мундирі видався химерним: куций, в чоботях із широкими хлявами, а на голові круглий шолом зі свастикою виглядає, мов коп'як сіна, дбайливо вкладений і пригладжений.

Сонце смажить чорнозем. Ні подиху вітру, ані хмаринки в чистому небі. З-під автомобільних коліс піднімається сіра курява і сідає на затриманих людей. Уже кілька годин вкриваються пилюкою люди, і ніхто про них не думає. Солдат з багнетом не дозволяє встати, ані обтрусити одягу. Сидіти мовчки і не ворухитись.

Там, у колгоспному саду, їхній штаб. І радіоантена пронизала верхів'я кучерявої яблуні, стирчить над садом. Нові господарі вештаються коло автомобілів з технічним устаткуванням, курять сигари, п'ють якісь напої з пляшок із сріблястими шийками та хтось на гармонії виводить мелодію „Волга, Волга — мать родная“.

Обслуга принесла в казанах обід. Запах вареного гороху і свіжого м'яса лоскоче ніздрі, а в цей час присадкуватий німець підганяє багнетом із шляху двох зарослих чоловіків. Підійшовши до них, офіцер крикнув: „Юде?!“ А потім замахнувся обрубком молодого вишні і — по головах нещасних людей. Жертви затуляються руками, а німець кричить „юде“ і б'є їх по чому попало.

— Скидай штани! — наказує по-німецькому.

Ті не розуміють чужої мови, розводять руками, а німець — вишниною по їх руках. Потім звернувся до Арка-

дія по допомогу. Аркадій дещо знав по-німецькому й допоміг з'ясувати справу.

— Хто вони? — запитує німець.

— Вони грузини. Втекли з советської армії, — пояснює Аркадій.

— Що таке грузини? — знову запитав німець.

— Вони з Грузії. Так називається одна закавказька республіка. Столиця її Тифліс. Сталін також грузин, але вони не люблять Сталіна.

— А, Шталін?! — вилаявся брутально німець і знов потягнув невільників обрубком вишні.

— О, це такі визволителі! — кожен думає про себе.

Пригадалися брутальні летючки, в яких Гітлер обіцяє волю і добре життя тим, хто покине зброю в советській армії й перейде на сторону німців.

Перед заходом сонця появився штабний офіцер, який говорив по-російському. Декому вдалося виговоритись. „Худобу гнали за Дніпро, але покинули серед дороги для вас і повертаємось додому“, — кожен по-своєму виправдовувався перед німецьким офіцером. Офіцер розпитував кожного, звірявся в мапі з місцевістю опитуваного і декого відпустив.

Темним вечором добралися в село. Впросилися на нічліг і там частково освіжилися, поїли картопель у мундирах та солодко заснули.

Вранці зустріли людей, переважно жінок, бо мужчин, хто був у селі, побачити на вулицях не вдалося. „Виминайте ті шляхи, — кажуть жінки, — кудюю женуть полонених, бо вас прилучать до полонених і не вирветесь. Було так, що чоловік вийшов із власної хати подивитись на полонених, і його завернули німці в юрбу та й пропав чоловік нізачо. Хто робив спробу втікати, зразу розстрілюють. Будьте обережні.“

Подякували за пораду і рушили своєю дорогою. Умань обходили північно-східньою стороною, але надійшли на місце свіжого побоїща. Мандрівники побачили власними очима жахи війни. Тисячі трупів у пшеницях і в ровах над шляхами. Трупі голі й напівголі на сонці набрякли, мовби розпухли. Шляхи завалені танками, гарматами, кулемета-

ми, гвинтівками, різноманітними набоями, гранатами та гарматними стрільнями. Все це у доброму стані безладно розкидане по ровах і потолочених збіжжях. Люди сами кинули зброю. Відмовились боронити „свою владу“. Кажуть, командуючий фронту, маршал Семйон Будьонний втік літаком до Москви.

В глибокій балці вигоріло село, тільки високий димар гуральні стирчить над ставком, мов сторож згарищ. Мандрівників обступили перелякані жінки й розпитують про своїх чоловіків, матері — про синів.

— Чи не бачили мого Михайла? Він у рябій сорочці і стареньких опорках, — запитує якась бабуся.

— Ні, бабусю, не бачили, не зустрічали, — відповідають мандрівники.

— А що ж ви бачили? — Невдоволена бабуся відходила в сторону, й інша жінка з подібним запитанням зверталась до мандрівників.

— А хто ж спалив ваше село?

— Комісари спалили, — відповідає жінка. — І так просто: під'їжджали вершники з палаючими смолоскипами, штрикали ними в солом'яну стріху, і хати горіли. Люди втікали в поле і не було кому гасити. Ранених солдатів, які не могли втіками, політруки і комісари дострілювали. Так наказав Сталін.

Містечко Липовець лежить на рівнині. Між містечком і населеним пунктом у долині ставок. Там, на лузі коло ставка, метушаться люди. Мандрівники підійшли ближче і вгледіли пекельну картину. Просто на втолоченій луці, в болоті, маса цивільних трупів. Людські тіла знівечені, з розбитими черепами, в літню спеку почали розкладатись, і трупний сопух повис над розлогою долиною.

— Що це таке? Звідки ці трупи?

— Це так жидів, — пояснює якийсь селянин у порваних штанях.

— За що і хто їх повбивав?

— За що — не знаємо, а вбивали німці. Наказали жидам зібратись у цій долині і тут їх убивали. Хто сам прийшов, а кого привели німецькі солдати. Довго знущались над ними, а потім напівживих дострілювали.

Сонце спускається щораз нижче і на полях лягають тіні. Над селом пливуть молочні хмари; пливуть і зникають за зеленими верховіттями лісів, за безкраїми ланами. Насуваються вечірні сутінки, в селі тихо, лише подекуди мекають блукаючі вівці.

Колгосп розплився, мов туман під сходячим сонцем. Роками влада зганяла селян до суспільного сектора, стягала худобу, будувала руками селян стайні, короварні, а протягом кількох днів усе спустіло, розповзлось, і господарські будівлі чорними отворами дверей дивляться в спорожніле подвір'я.

Мандрівники на містку, що з'єднує два береги невеличкої річки, зустріли бабу Пріську. Баба глянула на запалених сонцем хлопців і радісно промовила: „Слава Богові! А тут уже й панахиду відправили“...

— Чому панахиду? — обірвали слова баби.

— Тут такого плачу, що Господи! Отой Микола, що писарем у колективі, повернувся додому ще минулого тижня та й розказував, що тебе, Аркадію, комісари забили в дорозі.

— Це значить, бабусю, житиму ще довго, — усміхаючись, сказав Аркадій.

— Хай же хоронить вас Бог. Ідіть, дітки, додому та порадуйте своїх, а я поспішаю до дочки. Зять також повернувся. Ага! За кого буде воювати? — і баба підтюпцем побігла гребелькою.

Дезертири у важких обставинах здружились, мов брати. Прощаючись, розходились кожен до своєї рідні і домовились через день-два зійтися до однієї хати, щоб відзначити щасливе повернення додому.

Аркадій звернув з порохнявої вулиці й шугнув у город та стежкою подався до рідної хати. „Там мати“, — пробігла хвилююча думка. Аж висока лобода вгинається, чіпляється за ноги, мов би хоче спинити Аркадія. Біля хати мати дивиться старечими очима на грядку стиглого жита. А жито вродило гарне. Хоч маленької латки землі не вистачає на городину, але мати знає, що з колгоспу не до-

чекаєшся хліба. Посіяла восени і вродило, як мрія, жито. Мати промовила: „Пудів з чотири буде.“

— А буде, мамо! — із-за стіни похилого жита відповів Аркадій.

Мати глянула. Протерла очі і, дивуючись, радісно заплакала: „Та це ж ти, сину мій дорогий!“

— Здорові були! — привітався Аркадій і, цілуючи матір, зронив сльозу.

Вся рідня зійшлася до хати. Старенькі тітки взялися готувати вечерю. Скребуть молоду картоплю, ріжуть зелені огірки, салату та редиску. Стіл накрили полотняною скатеркою, і мати внесла з комори нову вощану свічку та засвітила її серед столу. Мати так завжди робить на врочисті свята та рідкісні okazji. Сьогодні для неї найбільше свято.

Понад столом, на білених крейдою стінах, висять образи. Тут цілий іконостас, як у старовинному монастирі. Ці образи переходять у спадщину з покоління в покоління, оздоблюють хату і є непроминаючою святістю колишнього чумацького роду.

У центрі висить образ Тайної Вечері. Він намальований на дереві олійними фарбами та золотом і від давности почорнів та покрився безліччю тріщин, що нагадують зморшки. Праворуч Тайної Вечері образ Божої Матері, оздоблений срібним вінцем. Рядом святий Юрій проколов списом змія і ніби намагається перескочити білим конем через конаючу потвору. Далі Миколай чудотворець із ледь помітними рисами вицвілого обличчя. Варвара великомучениця з свічкою в руці, ніби благословляє родинний стіл. Ліворуч Тайної Вечері, аж до затильної стіни висять образи: Макарій преподобний, Авраам приносить Богові в жертву власного сина та багато інших, що й сама мати не знає їх назви.

Над дверима портрет командарма Блюхера. Колись у тій рамі висів якийсь імператор, але підростаючий Аркадій переконав матір, і обличчя російського царя закрили Блюхером. Уже в часи сталінських чисток Аркадій наказав зняти Блюхера також.

— А що він тобі зробив? — запитала мати сина.

— Він мені ні те, ні друге. Тепер він ворог народу, — пояснив Аркадій. — Його Сталін розстріляв.

— Розстріляв, кажеш? М-м-гу... То хай висить. То був добрий чоловік, коли його розстріляв Сталін-кровопивця — сказала мати, і так Блюхер удостоївся пошани аж до другої війни.

Були часи, коли Аркадій просив матір розрідити „іконостас“. Йому не раз дорікали державні достойники за материну побожність, і він переконував матір сховати образи, але мати і слухати не хотіла.

* * *

Аркадій недовго сидів у селі. Він був із тих, що не пропускав нагоди щось зробити добре для народу. Посидів кілька днів, прислухався до розмов людей, висліджував, що робиться в селах, у місті...

Місто починало життя в нових обставинах. Уже на другий тиждень під німецькою окупацією появилась газета. Хоч своїм форматом невеличка, але змістом і формою викладу думок насторожила міських обивателів, зденаціоналізованих пристосуванців, малоросів і чужородних націоналів. Їх здивувало і налякало раптове пробудження національного духа.

На першій сторінці газети, під заголовком гасло: „Українці й українки, включайтесь у відбудову свого краю!“ Під заголовком портрет Т. Шевченка й С. Петлюри, мов би символ: перший розбудив націю від царського гніту й русифікації, другий в роки національної революції вів націю на барикади, щоб відстояти незалежність України. Обидва великі сини свого народу, обидва в різні періоди віддали своє життя в боротьбі за волю.

Аркадій став у чергу до кіоску й захопив свіже число газети. Він пробіг очима колонки, рядки, і кожне слово поривало його до праці, до боротьби. Слова, мов потік свіжого повітря. Кожне слово розкриває гірку правду про большевиків, кожне слово ятрить серце, але слово „пан“ шарпає його свідомість, ніби відновляє те старе, що справедливо зарито глибоко в землю разом із кривдою народу

царських часів. Десятки років прищепили до слова „пан“ упередження, як до символу приниження і знущання над людиною. А тут це слово стоїть для загального визначення, що ось такий то є людина, а не злодій, убивця...

На останній сторінці різні оголошення. Український Червоний Хрест зголошує добровільний набір медичного персоналу для обслуги хворих солдатів, залишених більшевиками. Поліційна управа набирає молодих мужчин для служби порядку. Відділ освіти відновляє працю шкіл. Аркадій розгледівсь по вулицях і пішов у відділ освіти.

В будинку міської самоуправи Аркадій знайшов кімнату відділу освіти, але не зайшов усередину, а зупинився перед дверима і перечитує різні оголошення, що поруч дверей густо наліплені на спеціально призначеній таблиці. На дверях великими літерами написано: „Начальник Обл-ВНО“. Аркадій постояв, дещо повагався, а потім рішуче відчинив двері й вступив у просторий кабінет.

— Добридень, пане начальнику! — привітався до мужчини середнього віку в блискучих окулярах. Начальник глянув на нього знизу і запросив сісти. Аркадій сів, і за старою звичкою, поклав руки на власні коліна та дивиться на гладенько виголеного, в чистому костюмі начальника.

— Чим маю служити, шановний добродію? — ввічливо і як Аркадієві здалося, з особливою увагою, запитав начальник.

— Пане начальнику, я прочитав оголошення відділу освіти й тому прийшов до вас, — сказав Аркадій. І дивиться в очі начальника.

— Дуже добре. Красенько дякую вам, — з усмішкою промовив начальник. — Яку ж ви маєте освіту?

— Я закінчив педагогічний інститут.

— Ви?! — здивовано протяг начальник, — такий молоденький... Коли ж ви встигли?

— Вже й працював у середній школі, а це був мобілізований до Червоної Армії, але втік з дороги. Не хочеться віддавати життя за московські в'язниці.

— О, так. Кому вони потрібні? А ви були в комсомолі, в партії? — запитав начальник.

— На щастя, не був.

— То нічого, друже. Адже в тій системі люди мусіли якось жити і навіть належати до компартії. Це не страшно. Мусимо всіх забезпечити працею, але на деякий час комуністів не можемо ставити на відповідальну працю. Знаєте, треба щоб вони змінили своє ставлення до України. А де ви хочете працювати, тут у місті чи в районі?

— В районі. Там мене люди знають, і це буде краще для праці.

— Добре, друже. Ось у тієї пані, — і показав рукою, — виповніть анкету.

Аркадій підійшов до столу, за яким діловито сиділа молода і з вигляду вродлива пані. Вона глянула великими голубими очима на Аркадія і, всміхаючись, промовила: „Ви перший з периферії. Боятися люди, а, може, не змогли вирватися з армії“.

Секретарка дала Аркадієві чистий блянк. Він сів біля вікна і розглядає запитання. Не пройшло п'яти хвилин, як Аркадій подав анкету начальникові. Начальник мовчки проглянув анкету, сказав, що він дає призначення завідувачим райВНО. Аркадій з несподіванки приємно здригнувся. Злегка вклонився начальникові й знов підійшов до секретарки.

— Поздоровляю з посадою, пане Аркадію. Мое ім'я Євгенія. — І протягла невеличку, з тонкими пальцями руку. Аркадій стиснув злегка руку Євгенії й глянув в її очі. Щось хотів сказати, та йому здалося, що якась гаряч пройняла горлянку, і він тільки вклонився і густо почервонів.

Євгенія стягла райдугами брови, і уривчасто залопотіли літери на друкарській машинці. Вона швидко полагодила формальності й разом із призначенням дала кілька листочків відбитих на циклостилі, сказала: „Тут тимчасові правильники та інструкції. Сподіваюсь, будемо бачитись частіше“. Аркадій попрощався з секретаркою та начальником.

Новохрещений завРВНО спинився на пішоході і приглядається до протилежної сторони. Здалося, що хтось знайомий стоїть перед вітриною порожньої крамниці, на склі якої наклеєний кольоровий портрет Гітлера з написом „Гітлер-визволитель“. Хтось торкнув по плечі Аркадія. Він

обернувся і зустрівся з незнайомим обличчям у мазепинці на голові.

— Ви будете Аркадій? — запитав незнайомий.

— Так, — сухо відповів Аркадій.

— Я вас бачив у пана начальника ОблВНО. Хочу з вами говорити.

Аркадій, нічого не кажучи, відчув, як по шкірі пробіг холодний дриж. Він усе своє молоде життя уникав зустрічі з поліцаями. Також не любив військових. Служиві цього роду викликали в його душі страх і зневажливе почуття. „Як відв'язатись від нього?“ — пробігла думка.

— Не бійтесь. Я свій. Моє прізвище Ганушевський. Я також українець і вчитель, а тепер натяг ось цей мундир... Час вимагає. Йдемо!

— Я не боюсь, — стримано промовив Аркадій, — але ж ви можете говорити зі мною тут. Я ще маю справи і не можу витрачати час на прогулянку.

— Зрозуміло, я можу говорити тут, але я хочу показати вам наслідки большевицького панування в цьому місті. Ось за тим рогом, тільки пару кварталів звідси, і ви побачите справжнє пекло.

— Гаразд. Ідемо. — І Аркадій пішов поруч із Ганушевським.

Завернули за ріг вулиці. Направо міський театр, удекорований вицвілими під дощем і сонцем афішами. Наліво будинок, з якого ще не знято напис „Областной Отдел НКВД“. Біля вхідних дверей метушаться люди. Одні виходять з будинку, інші заходять до середини. Аркадій з Ганушевським також зайшли в будинок і коридором направились у підвал. Тут, на підлозі, розкидані куски цегли, обломки тиньку, і все під ногами відвідувачів перетворюється у вапнисту порохнюву. Направо розломана стіна, і крізь неї люди заглядають у середину просторої кімнати.

Там справжнє пекло. Голі й напівголі трупи з витягненими язиками і приколеними цвяхами до власного лоба. На кількох трупах на грудях вирізані хрести і кров, стікаючи з ран, застигла брунатним струпом на посинілому тілі. В деяких чоловічих трупів вирізані статеві органи. Є трупи, в очах яких куски товченого скла. Живих людей

замуровано в підвальних кімнатах. Це так з наказу „старшої сестри“ Москви розправились з українським народом сталінські опричники, під керівництвом комісара безпеки Рапопорта.

— Тепер зрозуміло, чого я привів вас сюди? — запитав Ганушевський.

— Так, зрозуміло, — ледве промовив Аркадій.

— Що ж ви тепер скажете?

— Я можу сказати багато. Дещо я встиг побачити і пережити сам.

— Що ви маєте на увазі?

— В часи так званої ежовщини я сидів у житомирському НКВД і мені прийшлося скуштувати ласки комунізму. Ми, в'язні, знали, що енкаведисти озвірілі садисти. Я бачив покалічених і виснажених умираючих людей, яких приводили в камеру від слідчих і яких на другий день виносили мертвими. Вони безсило стогнали і тихо вмирали.

— Ви, друже, маєте добру школу і знаєте наших ворогів. Тепер ідемо звідси.

Розпечена сонцем вулиця віддавала тепло, і прозорі хвилі гарячого повітря мов гойдалися над смолистим асфальтом. Гаряче повітря надворі й трупна задуха в підвалах НКВД розварили Аркадія. Йому зробилося млосно й на скронях виступили краплі прозорого поту. Він ішов мовчки і не знав, з чого почати розмову.

Ганушевський також мовчав, але наполегливо аналізував у своїй голові якусь проблему, готувався до наступу на цього вчорашнього советського інтелігента. Він глянув на Аркадія, і з його обличчя прочитав внутрішнє переживання. Йому подобався цей молодий і, як йому здалося, думаючий чоловік, з яким він хоче говорити відверто.

— Зайдемо в парк, — запропонував Ганушевський. — Ось там, у тіні під липами, трохи освіжимося.

В парку справді було свіжо й тихо. Люди ще не відважувались заходити в парк, і в ньому панував блаженний спокій. З річки подував легенький вітрець та в крислатих липах стиха шелестіло листя.

Обидва присіли на довгому ослоні, нещодавно пофарбованому у зелений колір, як і колір липового листу. Га-

нушевський витяг з кишені портсигар і запропонував цигарку. Аркадій мовчки взяв і затягнувся синюватим димом.

— Ми несподівано зустрілись і вже встигли познайомитись. Я вас розумію і маю до вас довір'я, але що далі? — Ганушевський глянув у вічі Аркадія.

Аркадій не спасував перед його очима, які мов би перевіряли, зважували щось. Він дивився в його очі сміливо, хвилинку помовчав і відповів: „А далі події покажуть“.

— Так. Це вірно, але нам треба триматися разом. Один за всіх і всі за одного. Ми також люди. Ми ті люди, що перенесли на собі поневіряння, приниження, соціальні експерименти, політичне безправ'я і нечуваний у світі терор, але в нашій свідомості залишилися природні прикмети національного почуття. Ми горді за нашу славу історію. Ми маємо гордитись непереривністю нашої самостійницької ідеї, яка допровадить нас до відновлення власної держави.

— Це добре сказано, але як ту державу збудувати? Кругом сусіди з могутніми засобами, а ми маємо працьовитий народ з сантиментальними душами.

— Ми маємо багато! Родючу землю і природні багатства, мережу річок з Чорним морем, високу національну культуру, масу кваліфікованих кадрів у всіх ділянках державного життя. А основне — високу людську мораль, чого не мають наші сусіди. Я, друже, знаю Європу і зокрема німців. Пересічний німець під кожним оглядом стоїть нижче українця. Лише одно в них вартісне — послухність. Тобто, національна дисципліна. А дисципліна є вислід організованої нації. Нашим завданням — дати українському народові сильну організацію й через неї викристалізувати національну дисципліну.

— Які форми ви вважаєте доцільними для організації сильної нації?

— Різноманітні форми є доцільними, але в першу чергу потрібно мати політичну організацію.

— Політичну організацію німці не дозволять, як не дозволяли большевики. Так само будуть переслідувати, як попередні гнобителі.

— А чи не думаєте ви, скажімо, що німці переможуть большевиків? Опанують простори, закріпляться в цих про-

сторах і всіх подібних нам вивезуть на рабську працю в свої промислові підприємства, або, в гіршому випадку, перестріляють і вимордують наш народ, як це практикували большевики в підвалах НКВД?

Аркадій мовчки скрутив у пальцях липовий листок. Він напружено думав і намагався розгадати заміри цього випадкового знайомого. Його відвертість нервувала Аркадія і здавалася підозрілою.

— Я розумію вас, — перервав мовчанку Ганушевський. — Ми свіжо-знайомі або випадково знайомі, і тому не можемо зразу знайти спільну мову, але ми її знайдемо. Думаю, ми зустрінемось посередньо, через того, кого ви знаєте.

— Можливо, зустрінемось, — не заперечуючи, сказав Аркадій і підвівся з ослона.

— Дякую за знайомство, а тепер проведу вас до вулиці.

І співрозмовники повільно пішли під освіжаючими липами.

* * *

Важкі колеса потягу і ритмічне чохкання толоків у циліндрах паротяга творять своєрідну мелодію. Музика сталі й заліза, що чорними грудьми локомотива розрізає повітря, зі свистом залишає села, пролітає над струмками і річками, заколихує Аркадія.

Стомлений турботами, розпеченим повітрям та свіжими враженнями, Аркадій швидко задрімав. І чи то в мрії, а чи в солодкому сні йому привидилась секретарка ОблВНО. Вона, усміхаючись, стягує веселками брови і великі сині очі палають добротою. Схитнула головою, і густі пасма золотого волосся посипались на сніжнобілу шию. Вона раптом підступила і своїми гнучкими руками обгорнула Аркадієву шию. Аркадій солодко усміхається, щось невиразне мугикає, і раптом під важкими вагонами заскреготали рейки, і потяг зупинився, аж кинуло Аркадієм з лавки. Він розплющив очі, а біля нього кілька засмалених сонцем селянок із вузликами в руках. Вони дружньо зареготали, дивлячись на здивованого парубка.

Аркадій не образився і не промовив ні слова. Він мовчки відвернувся до відчиненого вікна і дивився на заходяче за пагорбками сонце. Від горбків лягає на стерню вечірня тінь, і на його серце також лягла тінь. Якась важка і нерозгадана тінь. Чи то наслідки розмов із Ганушевським, а чи пекельні картини в підвалах НКВД, а, може, свіжий привид Євгенії... Він не може усвідомити причини — все змішалося в його пам'яті, і тільки в очах, як у калейдоскопі, німецькі солдати, солдати...

Щоб струсити з себе свіжі враження й оновити пам'ять, Аркадій витяг цигарки і, припалюючи, помітив проти себе молодого чоловіка з буйним каштановим чубом. Аркадій глянув йому просто в вічі.

— Вибачте, я десь вас бачив, але не можу пригадати. А чи, може, мені...

— Так. Ми зустрічалися. От пригадайте, — усміхнувся той.

— Чи не в Києві, в готелі!

— Це вже минуло більше року, але я зразу вас упізнав.

— А де ж ви тепер? — підсунувся Аркадій ближче і запропонував цигарку.

— Працював завпедом школи, а сьогодні отримав призначення завідувачим РВНО. Власне, отримав підтвердження, бо мене на цю посаду призначила районова управа Хмільника. Знаєте таке містечко?

— Звичайно, знаю. Значить, ми разом ідемо в народ.

— Ви також? Прекрасно! Це просто чудовий збіг обставин. Колись зустрічались у Києві, в цих справах, у наркомосі. А скажіть, будьте ласкаві, як ви думаєте організувати працю в нових обставинах?

— Ще сам не уявляю. Адже нічого нема: ні плянів, ні програм, ані підручників. Якось будемо давати раду власними силами.

— Нове начальство, — почав Купрієвич, — не орієнтується в наших обставинах. Начальник ОблВНО приїхав із західних областей. Гарно говорить, низько вклоняється, але наших обставин не знає, наших потреб не розуміє і на всі питання розводить руками.

— Нам треба тримати контакт і обмінюватись досві-

дом. Ми ж близькі сусіди, і це нам легко перевести в життя. Та правду кажучи, я не задивляюсь оптимістично на майбутні успіхи. В містах німці застарили кращі шкільні будинки для військових потреб, а базу постачання навчальними матеріалами взяли під свій контроль. Просто замкнули.

— Розраховуйте на власні сили. Я забезпечив школи папером і канцелярським приладдям на добрих півтора роки.

— Як ви це зробили? — запитав Аркадій.

— Знаєте, в такі часи треба все робити за принципом „Хомка, не зівай“. У понінківській паперовій фабриці за муку й цукор виміняв 150 тисяч зошитів, а в бердичівських базах набрав різної дрібноти. В час розрухи населення кинулось на склади взуття, харчові магазини, а я підбирав чорнила, олівці, ручки, пера.

— Ви зробили великодушний поступок в такий час.

— Воно виглядало на грабунок, але треба було це робити. Магазини розбиті відступаючими солдатами і речі з них розтягались діворою. Просто залюбки жбурляли пляшками чорнила. Я вискочив із полону і кілька днів вивчав ситуацію, бродячи вулицями Бердичева. Натрапив на автомобіль у доброму стані. Швидко в людей знайшов бензини і так на своє ризико навантажив повний грузовик і щасливо приїхав у Хмільник. По дорозі німці спиняли, але сконтролюють і відпустять.

— Ваш учинок вартий винагороди.

— Це дрібниці, аби тільки швидше створилась центральна влада.

— Про яку ви думаєте владу? — з цікавістю запитав Аркадій.

— Про нашу. Українську владу. Є чутки, що з Франції приїде Винниченко, а з Варшави Лівіцький — колишні керівники УНР.

— Це дуже цікаві новини. Звідкіля ви це все знаєте?

— Я маю знайомого, що за плечима німців приїхав з Варшави. Він знає багатьох петлюрівців і Лівіцького, який після смерті Петлюри керує справами. Між іншим, той Лівіцький має в нашому обласному місті свого тестя.

Я вже встиг познайомитись із ним. Цікавий дідок. Його прізвище Кривенко.

— І він тут під большевиками вижив? — здивовано запитав Аркадій.

— Його кілька разів арештовували. Потримають і відпустять. Старий він дуже, і до того не займався політикою.

— Ви думаєте, що німці дозволять український уряд?

— А що вони робитимуть без українського уряду, без нас?

— Трудно сказати...

— Я певний, що цього року буде відновлено українську державу. Буде створено наше військо і включене на остаточне знищення большевизму.

— Ще про уряд. Як тільки прийшли німці, я читав лютки про створення тимчасового уряду у Львові українськими націоналістами з якимсь Бандерою, а тепер нічого про той уряд не чути. Чи ви знаєте про це?

— Дещо знаю. Німці не допустили до влади націоналістів. Дехто говорить, що вони мають на увазі створити уряд у Києві з бувших петлюрівців.

— Приємна зустріч і цікава розмова з вами, але потяг наближається до моєї станції.

Потяг зменшував швидкість і, зрівнявшись із станцією, затарабанив буферами вагонів. Аркадій схопився і вже на ходу потиснув руку Купрієвича, промовив: „Тримайтеся. Якщо їхатимете сюдою, заскочте. Я мешкаю ось тут, у парку цукроварні. Чи пам'ятаєте мое прізвище?

— Звичайно, пам'ятаю. До побачення!

* * *

Пара коней згідливою риссю несуться степом. Курява чорнозему знімається вгору й сідає густим покривалом на подорожніх. Аркадій, погойдуючись на ресорах старенької брички, дивиться на степ, що в безконечній далині сірою поверхнею зливається з голубим небом. Он там балка, а над нею самотня розтріпана, з покрученими гіллями, груша. Стара кислиця чудом залишилася на території колишнього хутора Осадчих. Власники хутора давно зникли, мов крізь

землю провалились. Пізніше будівники нового суспільства зруйнували хутів. Спершу — будівлі на колгоспні потреби, а згодом вирубали сад і навколо хутора стрункі ясені. Нема хутора з розкішним садом та і в колгоспі нічого подібного не видно. Все по-новому, модерно. Чисто й голо навкруги. Залишилась єдина стара груша, мов свідок давнини.

Шлях біля груші повернув уліво і балкою пішов у село. На краю села біліють два будинки. Вони вже з двадцять років пристосовані для шкільних потреб. Тут розміщена середня школа.

Під'їжджаючи до шкільних будинків, коні сповільнили хід, і бричка вкотилася аж під самі східці. Нестеренко вийшов назустріч.

— Добридень, директоре! — привітався Аркадій.

— Доброго здоров'ячка, пане завідуючий. Я тількищо почав готувати сніданок, а ви вже встигли з району.

— Ми вибралися зранку. Краще їхати свіжим повітрям і спостерігати красу підосінніх полів, а головне, сходяче сонце. Ну, а як же ваші справи?

— Дякую. Не злі. Йдемо до хати. — І Нестеренко взяв Аркадія під руку.

Одна кімната й простора кухня — це вся квартира директора школи. Меблі вбогі. Широкий стіл на різьблених дубових ніжках, накритий сірим папером, та кілька гнутих крісел. У спальні залізне ліжко, застелене витертим укривалом, а замість подушки згорнена солдатська шинеля.

— Це весь комфорт, — ніби про себе промовив Аркадій. Нестеренко, усміхаючись, промовив: „Чудова обстановка! Правду кажучи, аристократичні умови життя. Чи ви можете уявити, що я пережив?“ І нестеренко почав оповідати.

— В уманській ямі я вже не думав про життя. Знаєте, я був командиром стрілецької чоти. Тепер я признаюсь за себе, бо перший день зустрічі я боявся сказати вам усе. Моя чота виконувала спеціальне призначення і була відірвана від штабу полку. Я навіть не міг бачити комбата, а тут наказ: скласти зброю. Правда, більшість солдатів і старшин шукали нагоди покинути частину і вештались поміж

іншими з'єднаннями. Одним словом, усі вимішувались, щоб легше заховатись.

Нас німці завели в яму. Колись там була цегельня, і на великій території вибрано землю і створилась котловина. В тій котловині були десятки тисяч солдатської маси. Води нема, їсти також не дають, а кругом котловину німці обнесли колючим дротом і поставили з кулеметами охорону. Протягом першого тижня під ногами валялись людські кістки. Слабші не витримували, вмирали, і їх тут ночами з'їдали. Я ж молодий, не виснажений, як ті, що їх пригнали з колгоспів. А крім того, я зберіг у польовому мішку трохи сухарів та цукру.

Настали дощі. В темну ніч я вирішив: або пан, або пропав. Повзучи поруч вартового, пробрався в поле і дав ногам знати. Німці почали стрілянину. Кулі повз мене летіли градом, але щастя сильніше від куль.

— Багато наших людей залишилось у тих ямах, — сказав Аркадій.

— Про ті часи не хочу згадувати. Краще вмерти в нерівному бою, навіть по стороні ворога, але не попадатись до німецького полону. Я розпізнав німців добре. — І в Нестеренка появились на очах сльози. — Вибачте. Це буває при згадці важкого минулого. Я дуже вдячний вам. Я просто не знаю, коли відповідно віддячусь за вашу увагу до мене.

— Давайте не будемо згадувати минулого.

— Пане Аркадію, скажіть, що мають від війни пересічні люди? Ось ті трудівники, що навечно залишились у подібних ямах? Це питання непокоїло мене ще в юнацькі роки, коли я вивчав історію. Я не раз над цим ламав голову.

— Питання досить складне, мій друже Якове. Звичайно, ми не в силах з'ясувати його, але можемо висловити власні погляди, — почав Аркадій. — Історична наука розглядає війни в прямій залежності від інтересів панівних верств, тобто тих суспільних шарів, що безпосередньо чи замасковано володіють національним добром і є носіями історичних факторів певного народу. Всі війни не мають морального виправдання, бо вони ніколи не відображали інтересів широких мас нації.

— Ви маєте на увазі імперіялістичні війни? — запитав Нестеренко.

— Всі війни є імперіялістичні. От візьмемо за приклад сучасну війну. Ніби причиною цієї війни є неузгодженість двох ідеологій: комуністичної і націонал-соціалістичної. Я думаю, що ці ідеології є лише пропагандивними ширмами, за якими криються імперіялістичні інтереси панівних верств двох держав. Ми з вами виховувались у комуністичній системі. Нас учили про злочини воєн, про злочини капіталістичних систем і майбутній рай у комуністичній формації. Це ж так, друже?

А що ми пізнали в комуністичному „раю“ на чолі з Москвою? Арешти і заслання в Сибір, мільйони вимерли з голоду, сотні тисяч вивезених і страчених кращих людей нашого народу. Чому ніхто не вмер з голоду в Росії? Чому большевицька влада не арештовує і не розстрілює росіян за любов до їхньої мови, культури, історії? Чому? Чому в Москві збудовано найкраще в світі метро, а в наших містах доценту винищують історичні пам'ятники, ховають від нас наше минуле? Кожен імперіяліст прикривається солов'ячийою пропагандою, а по суті проводить політику винищення завойованих народів.

— Пане Аркадію! Це все правильно, але я питання ставлю ширше. Візьмімо для прикладу німецьких робітників, які гинули на фронтах у Франції, Греції, Югославії, Польщі, а тепер гинуть на советському фронті. Чи вони, гинучи, вірять у краще майбутнє для їхніх родин?

— В якійсь мірі так. Очевидно тих, що не вірять, Гітлер не послав на фронт, чи точніше, не довірив командного становища. Ви ж бачите, з яким ентузіазмом німецькі солдати йдуть на схід. Вони вірять, що все завойоване належить їм.

— Але це ж неморально! — скрикнув Нестеренко.

— Яка може бути мораль у завойовника? На основі якої моралі німецький солдат згвалтував дівчину, а матір за оборону рідної дочки застрелив? Можливо, цей солдат усвідомить свої злочини по закінченні війни, коли його правляча верхівка поставить на становище слуги, може, привілейованого, але все ж таки слуги, і його гордість

також у якійсь мірі буде принижена-згвалтована.

— Ви вірите в такий кінець війни? — з запалом запитав Нестеренко.

— Ні, друже! Я не вірю. Початок війни я прийняв із відкритим серцем. Мені здавалося, що до нас іде культурна Європа. Дух Гете і Бетховена, Шіллера і Штрауса, але то були дитячі мрії. До нас прийшли брунатні кати. Я пригадую слова російського полководця Суворова. Я не знаю, за яких обставин він так висловився. Чи проти завойовницької політики взагалі, а чи до Катерини другої, але слова його дихають свіжістю. Він сказав: „З багнетами можна пройти весь світ, але владу втримати на багнетах нікому не вдасться“.

— Я погоджуюсь із вашими думками, але оцінку давати ще рано і друге, я виправдовую прояви неморальних вчинків солдатів. Що ж від солдата вимагати? — почав тлумачити Нестеренко.

— Ви виправдовуєте неморальні вчинки солдатів? — здивовано запитав Аркадій.

Нестеренко легко почервонів. Винувато глянув на Аркадія і, перевівши погляд на єдину картину, що оздобляла його кімнату, промовив: „Бачите цю картину? Цю творчість славетного Рєпіна? Козаки пишуть листа турецькому султанові. Я не думаю, що наші предки були вбивцями інших народів, але коли їм нещирі сусіди наступали на болючі місця, вони мусіли боронити свої інтереси. Козаки в походах на турків чи пригадайте похід Богдана Хмельницького на ляхів не завжди дотримувались моральних принципів, які б межували з богопочитуванням козаків.“

— Та ви ж заскочили в арію з іншої опери, — промовив Аркадій.

— Я маю на увазі сказати, що визвольні війни не можна вести моральними засобами, бо вони засуджені на невдачу. Візьмемо приклад з нашої Центральної Ради та Директорії, які борсалися довго, але викинені большевиками з України тому, що всім ішли на угоду, що не застосували твердої руки.

— А звідки ви про це знаєте? — зацікавився Аркадій.

— Це окрема історія, пане Аркадію. З советських під-

ручників цього не взнав. Мій дядько був у Петлюри. За це він зник десь у 1938 році, але він мені про ту епоху не раз говорив.

— Все це цікаві питання і важливі проблеми. Ми випадково почали цю дискусію, але, на жаль, часу в нас мало. Хай іншим разом поговоримо докладніше і взагалі, я хочу з вами поговорити про наші майбутні справи. Тепер кілька слів про життя в нових обставинах.

— У сусідньому селі, — почав Нестеренко, — я маю дівчину. Вона вчилася в Харкові, а я, кінчаючи університет, познайомився з нею і перед тим, як мене покликади до РСЧА, ми дали взаємну обіцянку. Це ж вона порадила просити у вас працю. І коли ви, не знаючи мене, довірили мені працю, я з радості не чув під собою землі. Не йшов, а летів з призначенням до школи. Тепер, пане Аркадію, я живу, мов у раю. Світло, тепло, чисто, їсти маю досить. Селяни приносять мені молоко, хліб, яйця, городину. Одним словом, тепер я буржуй.

— Значить, „буржую“, ми їдемо. А як ваші господарчі справи? — запитав Аркадій.

— Якнайкраще. Люди тут хороші. Відремонтували будинки і вже завезли сорок метрів дров. Але це ще не все...

— А чому ж ви не одружитесь із тією студенткою? — запитав Аркадій.

— Вже все готове. За два тижні візьмемо шлюб. Батьки хочуть підготуватись до весільного прийняття. Це їх справа. Хай роблять, як хочуть, бо ж я нічогосінько не маю, а моя Диканька ще під большевиками.

— Звільниться Диканька, і ви з дружиною відвідаєте ваших родичів. Це буде прекрасна несподіванка, і для родичів безмежна радість.

— Надзвичайна! — аж скрикнув Нестеренко.

* * *

Час не стоїть, як ряска на тихій воді. Непомітно збігло літо і захопило Аркадія не приготованого до зими. Ще тільки осінь з непривітними хмарами та дощами, а в хаті холодно. Кожен день зайнятий в роз'їздах, у зустрічах по службових справах та з членами підпільної організації.

Сьогодні Аркадій вирішив зайнятися особистими справами. Ідучи до районної управи, він зайшов до конюшні.

— Петре! — звернувся до їздового. — Сьогодні поїдемо в ліс.

— Що ви хочете там? — не відриваючись від чищення коня, запитав Петро.

— Холодно в моїй хаті. Привеземо дров.

— Хіба це ваш обов'язок? Дрова я привезу без вас. До якого лісу їхати?

— Найкраще до державного. Там давно я домовився з лісничим, і дрова сухі. Ви нагадаєте Фролову і він вам видасть.

— Добре. Все буде зроблено сьогодні. — І Петро гримнув на буланого, що зубами смикав його за рукав. Кінь зіщулив вуха і махнув головою.

Аркадій направився вимощеною цеглою стежкою до управи. Коло дверей кабінету зустрів незнайомого в сірій шинелі й запитав:

— Ви, добродію, когось чекаєте?

— Так. Я хочу бачити інспектора шкіл, — відповів незнайомий.

— Прошу, заходьте, я буду інспектор. — І Аркадій, відчинивши двері, пропустив перед себе незнайомого в кабінет.

— Я називаюсь Євген, а прийшов до вас з доручення Ганушевського.

— Дуже приємно! — відповів Аркадій і потиснув руку Євгена.

Євген подобався Аркадієві розважністю, політичною проникливістю і всесторонніми інтелектуальними прикметами. Він був кількома роками старший від Аркадія, закінчив два факультети і готувався до наукової праці, але війна зірвала всі задуми.

— Виходить, ми близькі земляки, — сказав Аркадій після ширшого знайомства.

— І професійні колеги. Правда, я тепер маю кілька годин історії в середній школі. Це лише так, для формального зайняття, а перед війною працював у Ржищівській Педагогічній Школі.

— Вибачте, друже, за нескромне запитання. Чого ви в цій солдатчині? — І Аркадій показав рукою на витерту червоноармійську шинелю.

— Це сталося в наслідок війни. Моя дружина з двома синами евакуювалась і вивезла разом мій одяг, а тепер я залишився ось так, як бачите. Та це все справи другорядні. До речі, я маю маршрут до Калашника. Чи можете допомогти мені транспортом?

— До якого Калашника? — здивовано запитав Аркадій.

— До того Калашника, що прославився большевицьким партизаном...

— Що ж ви маєте з ним спільного?

— Покищо нічого. Я маю завдання переговорити з ним. Адже він недалекий наш земляк, з Плискова, і, кажуть, добрий українець. В Червоній Армії був старшим лйтенантом артилерії. Ось подивіться на нього. — І Євген витяг із бічної кишені фотознимку.

Аркадій оглянув фотознимку та й каже: „Гарний ко-мандир. Ви думаєте, він перейде на нашу сторону?“

— Спробуємо. Може, з того щось вийде.

— Чи ви певні, що Калашник відпустить вас?

— Запевнення не маю і не можу сказати, що буде. Організаційне завдання мушу виконати. Такий у нас порядок.

— Фатально сміливе завдання. У нього повно нацменів, комуністів і росіян.

— Так, але там є також українці. Якщо повертатимусь назад, то заверну до вас і розкажу про переговори.

— Дуже радий, але все ж таки в переговорах грайте роль посередника. Не розкривайте власних поглядів. Обережність — промінь життя, — закінчив Аркадій і запропонував піти на сніданок.

* * *

В Стебному помітних змін не сталося. Люди поралися ціле літо на полі. Жали, косили, звозили збіжжя в громадські стоги, готовили ріллю під озимину, викопали цукрові буряки та запасалися з колгоспного лісу паливом на зиму. Всі працювали: старі й діти. Кожен старався щось притяг-

нути до власного двору, щоб забезпечити існування родини.

Зіна вже забула про тих прохожих, що переховувались на горищі. Іноді промайне думка про романтичний вечір: купання в річці у зоряну ніч. І засміється на весь голос. Мати погляне на дочку, зниже плечима й не розуміє, що сталося. Чого дочка без причини заходиться сміхом? Вона думала про все, але не наважилась її спитати. Просто боялась, що то, може, сталося з „уроку“. Її дочка, справді, гарна, і може, якісь лукаві очі зурочили її. Ця думка хвилювала матір, і ночами вона нахилилася над Зіною, перевіряла її дихання, а заспокоївшись, засинала в своїй постелі.

Восени Зіна сказала матері: „А тепер, мамо, я поїду в Умань. Не сидіти ж мені в хаті. Може, якось утримаюсь в інституті“.

— Як хочеш, доню... але тепер такі часи...

— Що там часи! Хіба в нас колись були кращі? Тепер хоч хліб та дрова маємо, а решту злиднів якось перетягнемо.

Мати не дуже заперечувала дочці, і Зіна вибралась у подорож. За весну й літо місто змінилось. Якось дивно виглядають вулиці і старовинний Софіївський парк. Попід інститутськими будинками повно військових автомобілів, алеї парку засмічені. Розломлені й перевернені вгору ніжками лавки попід деревами стирчать під осіннім сонцем, ніби після несамовитої бурі. В одному з будинків, який звільнили німецькі солдати на прохання міської управи, примостилась інститутська канцелярія та наспіх пристосовано кілька аудиторій і кабінетів для навчання. Молодь, якій удалось уникнути фронту, в більшості дівчата, виповнила аудиторії й почалося навчання.

В інституті цілком нове товариство. Звідкись приїхали хлопці й дівчата, що розмовляють українською мовою, але з дивним акцентом та наголосами. Зіні показалося, що вони нарочито коверкають слова. Згодом вона звикла і навіть здружилася з новими друзями з Галичини та Буковини. Нове товариство захопило Зіну національною свідомістю, знанням рідної історії та схильністю до організаційного

життя. Створились самодіяльні гуртки: співочий, драматичний, музичний та танцювальний.

Буваючи на сходинах, Зіна не зчулась, як узялась до праці в підпільній організації. Вона серйозно захопилась питанням національної проблематики і пізніми вечорами перечитувала всі брошури, які приносила з інституту. Претравлювала в своїй свідомості підпільну націоналістичну літературу. Правда, в тій літературі їй здалося дещо не суттєве, фанатичне, а то й поверхове. Одначе, вона читала і відкладала в своїй пам'яті свіже, здорове, а те, що вважала нереальним, випускала з уваги.

Холодного вечора, коли земля покрилася шкаралупою приморозі, до Зіни зайшов Олег Горовий. Зіна знала цього веселого хлопця, що появлявся майже скрізь, де тільки збереться молодь. Вона не здивувалась його появою в кімнаті, хоч десь у серці щеміла нотка незадоволення.

— Добрий вечір! — привітався Олег і оглянув кімнату. — А де ж твої подруги?

— Поїхали в село по харчі, — відповіла спокійно Зіна, не відриваючи очей від книжки і не звертаючи уваги на непрошеного гостя.

— Шкода, що я не знав...

— А то б що? — трохи підвищеним тоном запитала Зіна.

— Ти мов би сердита. Хіба я чимсь провинився? Мені здається, що дівочий гнів, як весняний дощ. Раптово промочить, але не прохолодить...

— А ти серйозно помиляєшся.

— Зіночко, що це значить?

— Нічого особливого, — посміхнулась дівчина. — Знаєш, Олегу, мені не подобається твоя мова. Говориш там, де треба мовчати. Більше того, треба бути трохи чемнішим і стримуватись.

— Говори без вихилясів!

— Так от, без вихилясів, якщо до тебе не доходить. Ти був у гуртожитку західняків?

— У кошарі, а не в гуртожитку, — насмішковано промовив Олег.

— От і знов. Для чого ця насмішкуватість?

— Та ж вони кажуть: кошара. Мов би вівці в кошарі.

— Не має значення, як вони називають. Ти висміював їхню спольщеність, панські манери, прив'язаність до релігії і т. д.? Говорив ти їм про це? — аж підвелася Зіна з стільця і дивилася в очі Олега.

На Олеговому обличчі зник насмішкуватий і завжди веселий вигляд. Він не сподівався від спокійної Зіни раптової атаки.

— Ну... як тобі сказати, говорив, але не висміював. Ти ж сама розумієш, що вони не можуть навчати нас, як треба плазувати перед рясю.

— Перед рясюю?! По-твойому, не треба церкви?

— Чому не треба? — І Олег почав виправдовуватись. — Такого я нікому не говорив. Я розповідав їм те, що колись чув від моїх рідних про церкву. Тобто, про нашу українську церкву, а не уніятську.

— Краще цих питань не займати. Вони ж наші брати.

— Зіночко, скажу тобі відверто. Їх перше треба навчити українства, національної культури. Навчити поважати те, що віками творилося нашим народом. Треба, щоб вони навчилися поважати Грушевського, Петлюру, за яких большевики не давали жити нашим батькам і всьому українському народові.

— Друже Горовий, не час на перевиховання. Нам також треба багато дечого зріктись і перевиховуватись. Це не головне тепер. Наші національні інтереси в однаковій мірі дорогі для кожного, незалежно, де він народився.

— Треба їм сказати, що Петлюра — це наш прапор. Це наш символ боротьби за незалежність. А що вони говорять про Петлюру? Ти чула?

— Так. Я чула. Це прикро, що вони називають Петлюру запроданцем.

— Ото ж бо й є. Подумаєш, які аристократи в підрізаних кожушках! Хай би справжні пани, а то злиденні сіряки й ті проти соціальних реформ.

— Ти береш дуже вліво. Твої батьки і ти не були в колгоспі. Ти не знаєш, як виглядає соціалізм на селі. Виріс у місті, в достатках та й...

— Перестань докоряти моїми батьками. Правда, мій

батько був партійний. А що б він, інженер, робив у колгоспі? Його туди не послали б. А по-друге, я не за колгоспи, а за справедливий розподіл праці. Наша країна має залізницю, шахти, фабрики, електривні, і це все віддати буржуазії?

— Я так не думаю, — врівноважено промовила Зіна.

— Ото ж бо. Я також так не думаю. Все це має бути народне. Наше. Тобто, української держави, а не російське, не для Гітлера чи ще якогось там чорта!

Останні слова Горовий викрикнув і насторожив Зіну.

— Тихше! Чого ти кричиш? Тепер стіни слухають. — І показала на вікно та швиденько стала одягати пальто.

— Ти ж куди? — запитав Горовий.

— Вибач. Я маю сходити в одно місце.

— І я з тобою...

— Ні! Ти не підеш. Ти занадто запальний і можеш передчасно вибухнути.

— Не бійся. Ти не експлодуєш...

* * *

Мокра і болотиста осінь раптом перейшла в зиму. Ще звечора над голими деревами парку кружляли ворони і крикливі галки, а вранці все змінилось. Будинки і стежки в парку покритися снігом, а холодні хвилі в ставку скувались твердою кригою.

Аркадій у своїй кімнаті читає листа. В ньому коротко повідомляється, що на таку то годину треба бути в місті. Стук у двері й Аркадій вийшов назустріч. В коридорі стоїть зачервонілий від вітру і морозу стрункий юнак. Аркадій запросив незнайомого юнака в хату.

— Доброго дня! Мое ім'я Олексій Сторожук, — сміливо промовив юнак і дивився в очі Аркадія. Аркадій мов би щось пригадав, а згодом промовив: „Я чув про вас. Роздягайтесь і відпочивайте“.

— Ви, розуміється, на мене не чекали, — почав Олексій, — але я отримав листа від Євгена і, їдучи до міста, заскочив до вас, щоб разом...

— Добре зробили. Відпочинете і поговоримо про де-

що, про наших спільних знайомих та про справи. А поки-що я приготую чай, щоб зігріти вас з дороги.

Олексій із тієї молоді, в якій внутрішня енергія і допитливий розум з кожним днем підносили його вище шкільних ровесників. Єдиний син учительської родини мріяв пробивати шлях у життя через високу школу, але комсомольська організація зірвала його пляни. По закінченні десятирічки Олексій став на працю в районній газеті. В короткому часі проявив неабиякі здібності. Він писав репортажі до місцевої і до обласної газет. Нав'язав тісне знайомство з місцевим начальством. Одним словом, ріс, як тісто на дріжджах. Часплинув непомітно, і його застала війна в рідному містечку. Зразу під німецькою займанщиною Олексій нав'язав близькі контакти з підпільною українською організацією й активно взявся в ній за працю.

Аркадій з Олексієм випили чаю і говорили аж до пізньої ночі. Їм не хотілося спати, а все виникали нові теми, цікаві проблеми, які охоче Олексій обговорював та все розпитував Аркадія про його погляди.

Проспалися вранці, і після гарячого чаю, закутавшись у плащі від вітру, пішли до станції, що була зразу за дубовим парком.

Паротяг закутався хмарами диму, важко зідхнули циліндри, заскреготала під колесами криця, і потяг повільно почав залишати заметену снігом станцію. Паротяг поступово входить у свою роль, збільшує швидкість. У вікнах миготять будівлі, залишаються корпуси цукроварні з чорними дірами вікон та повільно поринають у верховіттях сосон руді димарі.

Аркадій з Олексієм сидять мовчки. Кожен думає про своє і під ритмічний стук коліс дрімає. Так збігло півтори години, і потяг зупинився на станції міста. Зійшли з потягу. Ще не минули службових прибудов, як назустріч їм вийшов Євген. Він коротко вказав, кому куди йти, і сам непомітно пішов пероном до головного виходу.

Аркадій пішов протилежною стороною вулиці. Зупинився коло трамвайної лінії, що сполучає залізничну стан-

цію з центром міста. В міській управі Аркадій зустрів, так як було умовлено, секретарку Євгенію. Вона, привітавшись, сказала: „Зачекайте до дванадцятої. Я дам вам знак“.

Аркадій обходив різні установи. Розмовляючи з відповідальними керівниками, турбувався шкільними справами, про які ніхто не хотів слухати. У відділі постачання підбігла до нього рухлива міщанка й, не познайомившись, зразу заговорила про особисті інтереси.

— Я бачу, шановний пане, ви з провінції. Правда ж так? О, розуміється! А звідки ви приїхали?

Аркадій почав розмову з того, що він потребує для шкіл відер, волосяних щіток та деяке канцелярське приладдя.

— Пане, Бог з вами! Ви займаєтесь такими дурницями? Хто тут думає про відра та щітки? Скажіть, по чім у вас сало? А чи можна виміняти за мадярські укривала м'яса, борошна? Знаєте, я маю добрих двоє укривал. Мадярський офіцер подарував. — І, взявши Аркадія під руку, невідома службовка міської управи вивела його в темний коридор, завалений розбитими шафами та поламаними столами. Вона тиснулась до нього і в самісіньке ухо шепотіла: „Мій дорогий, ви ж зрозумійте. Новісінькі укривала. І ви ж на тому можете заробити. Тепер усі так живуть“.

— Вибачте, — ледве зловивши павзу, щоб промовити до невідомої, почав Аркадій. — Ви помилились. Я ніколи не торгував салом і не маю на те часу. Я в службових справах. Прошу, дайте мені спокій, — висмикнув руку Аркадій, — живіть собі, як хочете. Це ваша особиста справа.

— Ви просто дивак. Я ж самотня жінка і потребую жити, а тепер такий час...

— Вибачте, я не маю часу на пусті розмови, — сказав Аркадій і швидко вибіг із коридору.

— Деревенській хам! Разве он панімаєт жізнь? — І невідома вийняла з замшової торбинки дзеркало та пудру.

Аркадій не зупинився біля дверей начальника відділу, а просто побіг східцями до головного виходу. Після дванадцятої години Євгенія зустріла Аркадія на вхідних дверях. Вона моргнула йому і пішла по головній вулиці. Аркадій на певній віддалі йшов за нею, заглядав у порожні віт-

рини магазинів та на німців, які підганяли невільників до праці на розвалених будинках. Пройшли кілька провулків, і Євгенія, не оглядаючись, звернула вправо, а потім у вузьку вуличку і нею аж до скалистого обриву над річкою.

Аркадій запам'ятав двері, куди ввійшла Євгенія, і також пішов туди. Вона чекала на нього в коридорі й промовила: „Ми вже вдома“. Відчинила двері і впустила Аркадія в хату першого. Він зупинився посередині невеличкої кімнати, яка одночасно була кухнею й їдальнею. Євгенія взяла його пальто і пішла в іншу кімнату, а він присів біля столу і перелистував книжку. Це був відомий роман з козацьких часів „Вогнем і мечем“. Коли Євгенія повернулась у кухню, Аркадій почав розмову:

— Любите польського романіста?

— Щоб сказати правду, автора не люблю за його шовінізм, але, не зважаючи на це, він віддав належне козакам. Він так показав їх, що польська шляхта вийшла блідю в порівнянні з українськими козаками.

— Великий реаліст, — сказав Аркадій.

— Бо справжній мистець інакше не може. Якщо б він узяв тільки польську сторону, тоді б залишився тільки одописцем. Ви, думаю, голодний, — перейшла на іншу тему Євгенія. — Трошки зачекаємо на мою маму. Вона швидко повернеться і будемо обідати.

— Дякую! — схопився Аркадій. — Про мене не турбуйтеся. Ось тут, — і показав на товстий портфель, — їстивні речі.

— Прекрасно! Наші обіди не дуже ситі, то й ваші продукти пригодяться.

— Ласкаво прошу, — сказав Аркадій і виклав на стіл добрий кусок сала, приготувану шинку і паляницю хліба. — Заберіть це все до шафи.

— Чи ви жартуєте? — здивовано запитала і прибрала зі столу. — Це ціле багатство. Ми живемо дуже скромно. Німці не дають нічого. Все для війська. Минулого тижня міська управа видала по 20 клг. картоплі та гнилих огірків.

Євгенія звернула увагу на стук за дверима. Вона відчинила двері, і в хату ввійшла старенька жінка з дівчинкою.

— Це моя мама, а це донечка Тамарця. Привітайся з

дядьбою. — Дівчинка, вклоняючись, подала маленьку холодну з морозу руку.

— Ти змерзла, Тамарцю? — запитав Аркадій дівчинку.

— Трошки змерзла. Бабуня ще не зробила рукавичок — тремтячим голосом промовила дівчинка і почала роздягатись. Бабуня зразу взялася порядкувати на столі. Застелила чисту скатерку, розставила тарілки і, витягши з духовки кастрюлю з картопляною юшкою, промовила.

— Женю, а в нас вийшов хліб. Так сказала, мов би була винувата в недостатках.

— Мамо, не турбуйтеся! Сьогодні маємо хліб і до хліба, — сказала Євгенія і почала краяти хліб та шинку.

За обідом Євгенія розповіла про своє життя. Вона вчилася в консерваторії. Думала бути артисткою та познайомилася з інженером і швидко одружилася, не закінчивши консерваторії. Чоловік працював технічним директором електрівні. Мали деякі достатки і раділи з подружнього життя, та в час ежовщини все обірвалось. Чоловіка арештували, а вона залишилась на останньому місяці вагітності.

Маленька Тамарця не знає свого батька і тому, може швидко привикає до будького із знайомих чоловіків. Вона підійшла до Аркадія й почала оповідати дитячі казки, що їх навчила бабуса. Просила, щоб Аркадій продеклямував їй віршика.

Коли вже в небі появились багряні хмари і на землю спадала вечірня мла, до хати почали сходитись члени підпільної організації. Євгенія запросила в сусідню кімнату, яка була спальнею, але просторіша, з письмовим столом, фортепіаном та кількома стільцями.

Останніми в помешкання прийшли Євген і Олексій. Всі молоді, може, віком 20-30 років. На цих сходинах Євген поставив одно питання: „Розгорнення організаційної праці і заготівля зброї“.

Говорив з приводу цього питання чоловік військової виправки. Пізніше Аркадій довідався, що то бувший генерал Червоної Армії, який ховаючись від німців, живе в місті, біля сестри. Генерал говорив коротко й чітко. Всіма доступними засобами заготовляти зброю, магазинувати її

й чекати до певного моменту. Крім того, подав плян організації військової референтури, що в цілості по області має створити щонайменше стрілецьку дивізію з членів і прихильників національного підпілля.

Практичною організацією військових пунктів має зайнятися воєнний референт області, бувший майор артилерії Федір Білотченко.

Після наради Аркадій ближче познайомився з майором Білотченком та обміркував плян підготовки військовиків, бувших старшин і підстаршин Червоної Армії. Білотченко довго не затримався. Всі почали з перервами виходити. Спершу вийшов Олексій, Купрієвич та Євген. За ними Ганушевський з генералом і останній Білотченко з керівником окружної підпільної сітки, Грицем Дулиним.

Над містом нависла ніч і в таку пору люди не ходили вулицями. Аркадієві випало виходити останнім і він почав збиратись у дорогу. Євгенія поглянула на нього й, усміхаючись, сказала: „Ви, друже, силою факту залишилися у полоні жінок. Я вас не відпущу з хати в цю пору. В нашому місті свої порядки і вночі ходити не вільно. Та й потяг ваш уже відійшов. Вранці найкращий час для від'їзду. Чи не так?“

Аркадій не сподівався такої уваги і не знав, що сказати Євгенії. Тримаючи в руці шапку, поглянув у вікно й промовив: „Можливо, ви праві. Якщо я не обтяжу вашу родину, то залишусь“.

— Тепер почувайтесь вільно. Ви наш гість і якщо вам надокучає взуття, звільніть ноги. Ось маєте капці. Хоч вони старенькі, але теплі.

— Думаю, теплі, як жіноче серце, — сказав Аркадій і збагнув, що краще було б промовчати.

— Не знаю. Та й не кожне жіноче серце тепле.

Євгенія поправила перед дзеркалом волосся, якимось задумливо стягнула брови і, маневруючи, запитала Аркадія про його родинне становище. Він зрозумів натяк Євгенії і без вагання розповів про себе та запросив її в район погостювати. Вона радо прийняла пропозицію, але зауважила: „Воно якимось незручно жінці їхати в гості до самотнього чоловіка“.

— За те будьте спокійні. Ми ж близькі земляки й друзі. А щодо вашої особи, то я здивовано захоплений. І друге, дозвольте мені вас називати так, як ваша мама називає, Женею.

— З приємністю, пане Аркадію, а щодо моєї участі, то нічого дивного. У місті багато жінок, зокрема дівчат-студенток, належать до підпільної організації. Розуміється, вони не знають про мене. У випадкових зустрічах я скеровую увагу на інші справи. Починаю розмови про хутра, перфуми, модні сукні та інші телер неіснуючі речі. Вони презирливо мене називають міщанкою, але я тим не переймаюсь. Це моя метода конспірації.

І Євгенія підійшла до фортепіано.

— Чи ви любите музику? — спитала вона.

— Так. Люблю, але не граю, — відповів Аркадій.

Євгенія сіла перед блискучим, брунатного кольору фортепіаном. Змахнула золотистими косами і злегка прижмурила голубі очі. Задумалась хвилинку і раптом пробігла тонкими пальцями по клявішах. Звуки клясичної мелодії розлились у кімнати.

Аркадій, не відриваючи очей від жіночих пальців, милувався високими тонами звуків, що плавно переходили в бурю мажорного пориву. Він усім серцем радів. Очі його то спинялись на серйозно-вдумливому обличчі, то знов стежили за пальцями. Але удари по клявішах припинились і Євгенія оглянулась з усмішкою.

— Подобається?

— Надзвичайно!

— А знаєте, що я вам скажу? — І Євгенія задумалась. — Та це неважне, але послухайте. В час переходу фронту в нас кватирувало двоє німецьких офіцерів. Я трохи говорю по-німецькому і кілька вечорів мала нагоду балакати з ними та пізнати їх інтелектуальний рівень. Ви знаєте, я була приємно здивована, коли довідалась, що німці такі примітивні. Вони ніяк не могли повірити, що наші жінки кінчають вищі школи й працюють інженерами, лікарями, й агрономами. Один з них заявив: „Нонсенс! Жінка Богом призначена родити дітей і бути господинею.“ Я, розуміється, боялась йому заперечувати. Він же і мене вважає

господинею та меншевартісною істотою.

Одного разу я сіла за фортепіано і програла кілька речей з Шуберта, Бетховена, Штрауса та Чайковського. Один з них розумівся на музиці і після того став зовсім іншим. Де ділась пиха, занослива гордість? То все з погордою до нас, а після того тільки з підкресленою ввічливістю.

— Друже Аркадію, — раптом змінила тему, — так за розмовами можна провести ніч, а вже пора спати. Вибачайте за убогий комфорт, але приймаємо вас тим, чим маємо. Ви підете в мамину спальню, а ми свої, розмістимось у мойй.

І Євгенія ласкаво посміхнулась, ведучи Аркадія до матеріної кімнати.

* * *

Зіна прокинулась раніше і похапцем почала збиратись до інституту. Вона почувала себе стомленою. Голова тріщить від дивовижних снів, а в серці причаїлась невимовна турбота. Вся немов побита. Підійшла до вікна поглянути надвір, та мороз порозписував фантастичні взори, що годі й глянути. Похукала на скло і крізь протерту пальцем цятку глянула на вулицю. Вітер шпурляє снігом. Зима.

Зіна, поспішаючи, відібрала зошити для конспектів і вийшла з кімнати.

В коридорі інституту збиралась молодь. Групами стоять попід стінами і про щось інтенсивно розмовляють. Зіна струсила з одягу сніг, увійшла в коридор і зразу помітила в гурті хлопців Горового, що розмахуючи довгими руками, мов чорногуз крилами, щось розповідав. Зіна, підходячи до гурту товаришів, почула останні слова: „всіх забрали“.

— Кого забрали? Куди? — стурбовано запитала хлопців.

— Хлопців арештували в гуртожитку, — уривчисто відповів Горовий.

Зіна помовчала хвилину. Хотіла щось зауважити, але обмежилася заспокійливим реченням: „Ну й що ж, розберуться та й випустять“.

— А це невідомо! — хтось промовив із гурту.

В подвір'я інституту в'їхало кілька вантажних автомобілів, і з них вистрибнули німецькі солдати. Ті, що стояли ближче викон, скрикнули: „німці!“ Молодь заметушилась і швидко кинулась по клясних кімнатах, а німці вже обставили стійками двері й кілька увійшло в коридор. Старший, очевидно офіцер нижчої ранги, наказав солдатам усіх студентів зігнати в коридор. Як студенти зібрались натовпом в коридорі, перекладач, що стояв поруч офіцера, крикнув: „Виходьте на подвір'я! Ніхто не пробуй втікати, бо буде застрілений“.

Всіх студентів привезли у військову касарню й оголосили, що вони займаються большевицькою пропагандою, підривають порядок окупаційної влади, а тому мають добровільно виїхати в Німеччину на працю. У хлопців від такої несподіванки спалахнули очі, а дівчата тихо заплакали. Перед вечером офіцер записав імена всіх присутніх та оголосив, що о шостій годині вони будуть повантажені в потяг і там отримають їжу та розваги.

В товарових вагонах було брудно, гамірно й душно. На дверях стояв німецький жандарм, курих люльку, часто спльовував на брудну підлогу й нікого не випускав з вагону. Забряжчали буфери, заскреготіли колеса, важко ухнув паротяг, і ешелон рушив у невідомому напрямку.

Дівчата зажурено шморгали носами, схлипували, а як потяг набрав повну швидкість, рознісся гістеричний плач.

Зіна, виплакавшись, обтерла хусточкою обличчя й присіла на лавці, близько дверей. Німець з-під лоба дивився на молодь, водив по всіх холодними очима і чогось спинився поглядом на Зіні. Вп'явся сірими очима в свіже обличчя з пухнастенькими червоними губами.

Зіна зауважила неприховану зацікавленість німця й вирішила зав'язати з ним розмову. „Пане, чи далеко нас повезуть?“ — запитала ламаною німецькою мовою. Німець аж дригнувся, почувши рідну мову. Усміхнувся широким, мов лопатою прорубаним ротом, швидко заговорив:

— Думаю, до Райху. Я буду з вами до Житомира.

Зіна глянула на німця й промовила: „Шкода, що ви не будете проводити нас усю дорогу“.

— Я радо поїхав би до Райху, але моя команда має інші завдання і ми залишаємось тут, а може підемо на фронт. — І важко зідхнув.

— Ви одружений? Маєте вдома дітей? — запитала Зіна.

— Ні, фройляйн, я ще хлопець. Я маю батьків і три сестри. Вони ще також дівчата і такі ж молоді, як ти.

— А що роблять ваші сестри?

— Вони працюють у господарстві. Мій батько має велике господарство. Може, ти поїдеш туди на працю?

— А де ж ваші батьки живуть? — удаючи прихильність до німця, запитала Зіна.

— Далеко на заході, коло Регензбургу.

— О, це дуже гарно! Я щось читала про це старовинне місто, — сказала Зіна.

А насправді, нічого не чула про нього. І знов до німця: „Я дуже хочу поїхати туди на працю“.

— Справді? — запитав німець.

— Звичайно, так. Я хочу до ваших батьків. Чи це можливо?

— Можливо. Ви попросіть комісара, щоб вас послав до моїх батьків. — Німець став уважніший до Зіни і перейшов з „ти“ на „ви“. — Мій батько добрий.

— Як же це можна зробити? Я ж не знаю вашої адреси...

Німець переступив з ноги на ногу, потягнув з люльки, аж у цибаху забулькотіла слина, сплюнув на підлогу й промовив:

— Фройляйн, я напишу адресу моїх батьків. Ви в комісії скажете, що знаєте мене і хочете працювати в моїх батьків. Ось я напишу.

І німець витяг із кишені бльокнот і виводить у ньому по-школярському літери. Зіна дивиться і читає кожне написане слово. Німець розм'як і радіє, що трапилась нагода познайомитись із гарною дівчиною, яка щиро висловила бажання їхати до його батьків.

— Ось тут я дописав до моїх батьків. Ви будете задоволені. Отримаєте окрему кімнатку з ліжком, з перинами. Нате та добре заховайте.

Зіна подякувала за виявлену до неї увагу. Ще раз пере-

читала адресу та кілька слів до його батьків і ретельно заховала листа в свій гаманець. Дівчата почали перешіптуватись і нарікати на Зіну. Хлопці неприховано палили її своїми поглядами, з презирством дивились на зрадницю.

Німець всунув руку в свій похідний рюкзак і довго бабрався в ньому. Витяг щось блискуче і всунув у руку Зіни. Вона аж здригнулась, але взяла щось у слизькому вощаному папері. Німець нахилився до Зіни: „Не бійся. Це шоколада. Їж. Це добре“. І стиснув її гарячі пальці.

Час минав повільно, а потяг ішов ще повільніше, переборюючи снігові замети. Всім здавалося, що ця ніч тягнеться безкінечно.

— Котра година? — запитав хтось.

— Вже дванадцята ночі, а вивозителі ще не встигли приготувати на обід одбивних.

— Відіб'ють, як доїдеш до райху.

— Кому по ребрах, а кому й по голові, — підкинув інший.

І хлопці разом засміялись. Дівчата зідхали та нишком плакали.

— Дівчата, не здихайте, бо шкури подещезшають, — знову хтось кинув для жарту.

Регіт вибухнув ще сильніше, і німець також розсміявся, не розуміючи, про що молодь говорить.

У вагоні почали дрімати. Дехто притулився спиною до стіни і захропів. Потяг наближався до станції, і паротяг свиснув усім паром, аж посхоплювались дрімаючі. Зіна нахилилась до німця і щось шепче на вухо. Той вагався хвилину, а потім вирішив, що треба вірити дівчині й промовив: „Тільки три хвилини. Поспішай, бо ось пропустять зустрічний потяг, і ми їдемо далі. Тут ми не маємо зупинки.“

— Я зараз буду. Тільки склянку чаю вип'ю, — промовила Зіна і скочила в темряву ночі. Потяг постояв яких п'ять хвилин, і паротяг почав важко чимхати, посуваючись на мокрих рейках. Німець, нервуючись, виглядав у відсунуті двері. Потяг набрав швидкості, і тільки мигнули світла у вікнах товарних вагонів. Німець засунув двері і брутально вилаявся.

— Молодець! Одна вже взула вивозителя. — І всі вибухли реготом.

* * *

Місто змінилося. Колись державні і громадські будинки кипіли життям. Хоч і важке було те життя, але люди жили надіями, а тепер і ті надії зникли. Коло вхідних дверей цих будинків у зелених мундирах — чужинці. Над двома будинків, а не рідко й через усю стіну на білому полотні надпис по-німецьки: „Тільки для німців“.

Рух на вулицях здрібнів, і базарні майдани спорожніли. Міське населення боїться виходити на ринок, та й селяни не привозять овочів, фруктів та інших харчових продуктів. Життя завмерло, змінило настрої в людей і їхні сподівання. Не так сталося, як сподівалося.

Шкільні будинки перестали бути місцем бурхливого життя дітей. В них тепер військові майстерні, магазини і солдати. Он біля педагогічної школи ім. Ів. Франка, колись охайна висока загорожа попроривана і столочена гусеницями танків, зелені кущі жасмину та бузку витовчені, а на клумбах та дослідних біологічних ділянках розкидані недогорілі автомобілі, купи цегли і поторощеного цементу.

Бульвар був гарний. Обабіч росли розкішні осоки, посередині доріжка для пішоходів з ослонами для відпочиваючих, по боках трамвайні лінії та брукований шлях для транспорту. Тепер, немов після пожарища, бульвар голий. Всі дерева німці зрізали на паливо.

Бульвар тягнеться до мостів через річку. Зразу за мостами ліворуч починаються „мури“. Мури — це стара назва колишньої фортеці в південно-східній частині міста, з якої польська шляхта нападала грабувати українські села, а в прикрих обставинах замикалася і боронилася від відплатних нападів козаків та наїздів кочових, з півдня, татарів.

Мури були з'єднані підземним ходом з римокатолицьким костелом, який багато років був духовим і культурним центром для польської шляхти. Пізніше „мури“ втратили стратегічне значення, частково зруйновані, а частково перебудовані до потреб новішої епохи.

Мури розбудовані там, де річка двома допливами вливається в одно русло. З мурів добре видно правий берег допливу. Насправді, це властива річка, на березі якої розкинулись кучеряві сади та зелені діброви. Недалеко правого берега, примостився пам'ятник давнини — церква полковника Богуна. Церква стилю козацького барокко, збудована з рубленого дерева козацьким полковником Богуном.

Аркадій перейшов мостами річку і вступив на територію „мурів“. Тут має бути таємна квартира зв'язку підпільної організації, адреси якої він не знає, але має умовлену зустріч біля головної брами українського православного собору. Євген, обласний керівник підпілля, описав йому зовнішні прикмети дівчини. Вона має вийти з собору о першій годині і в лівій руці триматиме місцеву газету. При зустрічі запитати: чи не знає вона, де можна побачити протоєрея Кіндзерявого. Вона відповість: знає протоєрей Словачевський. Тоді назвати своє ім'я, а вона скаже: „зелена весна“.

— Ось і собор, — мигнула думка в Аркадія, і він зупинився біля кам'яної стіни, обліпленої різними оголошеннями. Наближався час зустрічі, і з собору вийшло кілька старших жінок, а за ними по гранітних сходах ступає в чорній рясі протоєрей Кіндзерявий. Побачивши протоєрея, Аркадій обернувся спиною до прохожих і майже торкнувся носом вицвілих на сонці оголошень.

— Коли б виминути протоєрея, — пробігла думка. — Побачить, обов'язково потягне на обід, і тоді зірветься зустріч.

На щастя, протоєрей не звернув уваги і пішов хідником. Аркадій легко зідхнув.

Точно в призначену годину з'явилась дівчина, і диво: Аркадій немов вріс у пішоход, не спускаючи з очей дівчину. Дівчина розгубилась. Вагалась кілька хвилин і рішуче підступила ближче, ніби нарочито, щоб показати умовлену газету. Аркадій глянув на газету, глянув у знайомі очі дівчини та й: „Зіна! Це ти?“

— Я, — відповіла дівчина і, підморгнувши бровою-веселкою, круто повернула поплід стіною муру.

За стіною починався головний корпус педагогічного інституту. Пройшли попід будинком до протилежної вулиці і там крізь вузьенькі двері вийшли на вулицю. Йшли напружено, мовчки, і як зрівнялися з невеличким будинком, Зіна зупинилась, даючи можливість Аркадієві пройти першим крізь фіртку. Із затильної сторони будинку дерев'яні східці на другий поверх. Відчинила двері і, пропустивши в кімнату старого знайомого, промовила: „Чи ти сподівався зустрітись так зі мною?“

— Це ніби в казці. Ось яка вдовина дочка!

— Така, як бачиш. З нашого чорнозему, — усміхнулась і, як ластівка, кинулась до кухні. Аркадій глянув їй у слід, і його очі спинились на двох, охайно застелених ліжках. Між ліжками невеличкий столик з письмовим приладом та кілька книжок. Узяв першу: німецько-український словник. Покрутив у руці й поклав. Між книжками, у вицвілій старенькій обгортці „Історія України“ М. Грушевського.

Перелистовуючи книжку, натрапив між сторінками на дубовий листок. Приглянувся уважніше до сторінки й помітив підкреслені місця. Прочитав раз, прочитав удруге. Зрозумів, над чим дівчина ламала голову. На сторінці починається опис про варягів.

Зіна винесла з кухні тарілку накраяного хліба та в склянці якась мармеляда. Поставила на стіл і побачила в руках Андрія книжку.

— Цікавишся нашою історією? Я її дістала в селі, в одного дідуса. Я й не знала, що ми маємо такого великого вченого і таку прекрасну історію нашого народу. Чи ти бачив коли цю книжку?

— Не тільки бачив, а й читав. Навіть бачив цього великого вченого.

— Це дуже цікаво. Ти бачив Грушевського? Розкажи, прошу...

— Розкажу іншим разом, а ти скажи мені, чому підкреслені ці місця?

— Дорогий друже, ти ж знаєш „теорію“ німців про їхні історичні права на нашу землю. Отож я поцікавилася цим і тут зупинялася докладніше. Я просто вигризала

ці рядки і переконалася, за даними вченого, що німці такі ж спадкоємці України, як, скажімо, ми спадкоємці Москви, Кавказу, прикаспійських степів і інших земель, де ходили дружини наших князів та в якихось обставинах залишили своїх дружинників. Це ж та сама аналогія. Чи правильно я міркую?

— Цілком правильно. Більше того, я так думаю, що ми, українці, маємо великі права на Московщину. Адже наші козаки розбудували її, наші вчені монахи навчали її грамоти, дали їм культуру, але хай їм грець... Ми зрікаємось своїх прав на московські землі, але й не хочемо їхньої „опіки“ над нами. Не хочемо їхніх в'язниць, ні сибірських таборів смерті, бо ми хочемо бути рівними людьми на нашій плянеті.

— І будемо, мій дорогий друже. Але чуеш... вода кипить. Буду готувати чай. Цукру ми не маємо, але чай п'ємо. Накладай на хліб мармеляду і буде солодко. Правда, не зовсім солодко, бо й мармеляда зварена зі слив без цукру. А ти пригадай собі щось солодке, — зареготалась дзвінко дівчина.

Аркадій глянув на неї, глянув просто в добродушні сині очі, виповнені таємничим чаром хвилюючої душі і пригадав...

— Ви, подруго, за їжу для мене не турбуйтеся...

— Що?! — вирвалось стрілою слово. — А чому це на ви? Невже забулась перша зустріч, щире знайомство? Тоді було легко, природньо і дружньо. Сьогодні виникло „ви“. — І це „ви“ промовила протяжно і з ноткою іронії.

— Знаєте... — хотів виправдатись чи спростувати Аркадій.

— Не „знаєте“, а треба говорити „знаєш“ і — крапка. Ми старі друзі, лише в новіших обставинах. Домовились?! Так. Домовились назавжди. Не забувай Стебне!

* * *

За чаєм Зіна розповіла складний шлях особистого життя. Йй минув тільки двадцятий, але вона вже спила гіркість у половину люського життя.

„Ти пригадуєш Стебне, недільний ранок у хаті моєї мами? Чи, може, забув? Я того ранку ніколи забути не можу. Пізніше я виїхала в Умань, в сільсько-господарський інститут. Думала продовжувати освіту, яку почала рік перед війною, та так не сталося. В той час я познайомилася з підпільною організацією і займалась зв'язками на Уманщині. Нас розкрили чи просто засипали провокатори. Деяких провідних членів гестапо арештувало, а всіх студентів вивезли до Німеччини. Мені вдалося втекти з транспорту, і я приїхала в це місто. Зрозуміло, через організаційні зв'язки. Це вже минуло півроку, як я на фальшивих документах стала студенткою фармацевтичної школи. Який контраст — з інституту в технікум...”

— Нічого дивного нема в наші часи. Ти ж ще маєш досить часу для освіти.

— Я цим не дуже зраджуюсь. Таке життя... Хіба це життя? Та, зрештою, залишім цю марудну тему. Скажи щось про себе. Адже я про тебе знаю дуже мало. По суті, я тебе зовсім не знаю.

— Зіночко, як бачиш, ми разом. Значить, створені для однієї мети.

— Ти боїшся сказати про себе? Звичайно! Конспірація...

— Ні! Я не думаю конспіруватись перед тобою. Моя скромна особа нічого тобі не дасть. Ми маємо спільні інтереси по праці і тільки.

Зіні, як голкою в мізок, штрикнули слова: „спільні інтереси по праці і тільки“. Вона хотіла щось промовити і набрала повні груди повітря. Щось ніби заступило слова в горлі, і Зіна тільки кліпнула довгими віями. Аркадій відчув хвилювання Зіни і щоб зійти на іншу тему, почав оповідати історію про організацію сільсько-господарської школи в районі. Зіна дивилася чистими очима на Аркадія, слухала його, а пізніше вставила:

— Ти говориш про школу, а де ж ти постійно? О, вибач! Це вже розкриття конспірації, — жартуючи, закінчила Зіна.

— Конспірація — одна справа, але ми самі себе розконспірували. Я зовсім не конспіруюсь перед тобою. Отже,

я працюю постійно і живу... — І Аркадій докладно розповів усе про себе. Зіна зрівноважилась і навіть на обличчі появився помітний промінчик підсвідомої радості.

— А скажи мені, що буде, як німці виграють війну? — запитала Зіна.

— Сьогодні ще передбачити трудно, але сподіваюсь, що вони змінять ставлення до нас, тобто шибениці замінять на волю, нема підстав. Одначе, добровільно підставляти шию під гітлерівське ярмо не гідно. Ще будуть труднощі і багато з нас утратить життя, та цього вимагає боротьба.

Зіна задумалась і пильно дивилась в одну точку на столі, на голівку цвяха, що висунулась з соснової дошки, і в тій голівці бачила зажурену матір. Враз змінилася картина, і перед нею скривавлений у смертельних корчах батько. Пригадався арешт батька. На очах появились сльози і скотились по обличчі. Аркадій зрозумів її тугу за кимсь близьким, а може молода дівчина усвідомила важкий шлях особистого завтра. Аркадій промовив:

— Адже у важких боях не всі гинуть. Кому доля судила життя, той щасливо виходить із бою, і ти, Зіночко, не знаєш свого майбутнього.

— Ах, вибач! Ти не розумієш, що мене хвилює. — І Зіна, вставши з-за столу, продеклямувала: „...Розкішний степ, убогі села. Це ти, мій краю чарівний?“ Так! Наш чарівний і нездоланий край! — Підійшла ближче до Аркадія, майже торкнулась його грудей і промовила урочисто: „Мій дорогий друже. Наше перше знайомство і сьогоднішня зустріч не залишаться безслідно. Пригадуєш кущі калини у місячнім світлі та купання під зорями? Хіба ті хвилини можна забути? Ти хлопець і, може, того моменту не відчув, не збагнув серцем, а в моєму серці та подія залишила глибокий слід, який ніколи не зітреться. А коли ти вийшов із нашої хати, зі мною щось сталося, і моя мама сказала: „дурне дівоче серце“. Я не знаю, як оцінити тепер. Я... я хочу бути твоїм другом у нашій спільній праці. Завжди допомагатиму всіма моїми силами.

— Дякую. Ти заслуговуєш на особливу увагу. — І Аркадій стиснув теплі пальці Зіни, пригорнув її й ніжно поцілував.

Зіна звільнилася з Аркадієвих обіймів, дивилась на підлогу й відчувала, як палає її обличчя. Вона не розуміла: від сорому чи радості. Глянула на Аркадія й усмінулася: „Ага! Ти ж приїхав по літературу. Її принесе Таня. Вона швидко буде тут. Це хороша дівчина. Ми з нею подружили і живемо разом. Вона була студенткою медичного інституту.“

Зіна замовкла і прислухалась. „Чуєш скрип сходів? Це Таня. Я впізнаю її по стуку каблуків“. І в кімнату ввійшла рудоволоса, з дрібним ластовинням на обличчі, дівчина.

— Ось той, на кого ми чекали, — промовила Зіна до Тані і показала рукою на Аркадія. Таня підійшла, простягла руку з дитячими пальцями.

— Таня Каб, — сказала стримано й посмінулася.

— Будемо друзями, — стискаючи її руку, промовив Аркадій.

— Ви спішите? — Таня до Аркадія, — а чи будете до завтра?

— Не спішу, але маю обов'язки і буду збиратись.

— Тоді пару хвилин зачекайте. Я зараз повернусь. — І Таня вийшла з кімнати.

Аркадій вийняв з кишені пачку грошей і, даючи Зіні, сказав: „Тут десять тисяч. Ти знаєш, кому треба передати. Скажи їм, хай приготують відповідне помешкання, а я доставлю продуктів. Адже ви голодуєте“.

— Дякую. Продукти велике діло. Гроші поступають, але за гроші не можна всього купити. Просто нема в кого купити.

— Я це знаю. Я маю окремі „просмики“, якими вимінаю жандармерію, і буду доставляти продукти, включно з городиною.

Таня не забарилася. Схованку має в довірених сусідів і за кілька хвилин повернулася з літературою. Аркадій розділив пачку брошур і позапихав у спідні кишені. Одягнув пальто і, прощаючись, приклав пальця до уст, сказав Зіні: „А Стебне я не забуду“.

* * *

Весна оживляла природу. Запарували лани, і верби уквітчалися сіренькими котиками. На лугах і вибалках по-

казались ніжнозелені листочки латаття та спичасті паростки татарського зілля. Ніжна рослинність та лагідне сонце малюють пейзаж воскресіння року.

Поміж левадами і посірілими садибами чорною мережкою протоптано стежку. Зіна, йдучи м'якою стежкою, розглядає подільські краєвиди та порівнює їх із рідним селом. Ось уже кінчаються левади, кінчаються похилені й обсмикані вітрами сірі хатки, і стежка виходить на широкий битий шлях. Грунтовий шлях стужавів під сонцем весни, але кінні вози й авто вталували його, пригладили. Кілька кілометрів подорожі серед різнокольорових ланів Зіна пройшла швидко.

В друкарні Зіна зустріла Лисенка, редактора газети „Відродження“, та зв'язкового Олексія. Ще тут, у друкарні, полагодили всі формальності. Виготовили документи, впакували брошури та листівки для Києва. Олексій забрав Зіну в своє помешкання, яке містилося недалеко від друкарні, в будинку механіка гуральні. Господар будинку не цікавився гістьми Олексія, вдавав, що йому до всього байдуже, хоч добре розумів, що молодий хлопець займається небезпечними справами. Він переживав за цю зелену молодь, як він часто висловлювався перед близькими знайомими.

Олексій почаствував Зіну і запропонував їй відпочити.

— Ти ж, подруго, стомилась, а ще є досить часу до потягу. Поки я повернусь, відпочивай. На цьому Олексій причинив двері кімнати і вийшов у своїх справах.

Зіна лягла на ліжко і довго дивилася в стелю, передумувала минуле, згадувала знайомих дівчат, близьких друзів, і задрімала. Їй привидився сон. Безліч людей шукають берега, пристановища. Всі шляхи забиті підводами, автомобілями, ручними возиками і пішими з клунками за плечима та з маленькими дітьми. Шляхи, мов жива потвора, ворухатся і безладно рухаються вперед, на захід. Маса людей, тварин і машин змішалися. Створився безперервний потік, і в ньому Зіна протискається поміж нещасними виснаженими людьми, проривається вперед і зустрічається з рідною матір'ю. Мати в чорному вбранні, з запалими

очима, а на руках тримає маленьку дитину. Вона запитала здивовано: „Мамо! Та це ж як?“

— Хіба не впізнаєш сестрички?

— Що сталося з Настусею? — скрикнула Зіна і схопилася з ліжка. Протерла очі і довго не могла збагнути дивного сну.

Коли вже стемніло надворі і в голубому небі загорілись зорі, в хату ввійшов Олексій.

— Що ж, подруго, думаю, трохи відпочила? — промовив він.

— Дякую, Олексію. Я таки добре відпочила і готова в подорож. Як там?

— Усе в порядку. Документи, гроші, квиток і основне — валіза. Адресу і пароль запам'ятай. Ніяких зайвих паперів, ані документів не може бути при тобі.

— Це зрозуміло, але Олексію... — І Зіна не доказала.

Олексій глянув на дівчину, яку бачить вдруге. Він ще не знає, хто вона і звідки. Він нічого не знає про неї, але чомусь її шкодує.

— Подруго, мені здається, ти вагаєшся. Може, когось вишлемо іншого?

— Що ти, Олексію?! Я так собі. Задумалась над моїм сном і взагалі про мою маму, моїх рідних.

— Ти маєш родину?

— Я маю декого з родини, але про це іншим разом. Збираймося! — І Зіна почала оглядати особисті дрібні речі.

Перед приходом потяга вони вийшли з будинку механіка. Олексій допоміг Зіні сісти в вагон, у якому було повно німецьких солдатів. Запхнув валізку під лавку, стиснув мовчки Зіні руку й вискочив із вагону. Зіна присіла на лавці біля вікна. Навпроти неї сидів офіцер, розглядав сіру масу провінційної станції й наче ненароком позирав на Зіну. Вона байдужа до чужинецького товариства, прижмуривши очі, перенеслася думками в рідне село. Офіцер глянув на Зіну, але без властивого презирства завойовників. Він навіть хотів би заговорити до неї, та не знає, як почати. Адже вона не розуміє його мови. А хочеться заговорити до цієї красуні землі української.

Зіна ніби здогадувалась про задуми чужинця, заплю-

шивши очі, мріяла про все і розуміла, що перед нею ворог і господар її життя. Може б, тяглися години і вона сиділа б із заплющеними очима, та офіцер легко штовхнув її руку. Вдаючи пробуджену, Зіна здивовано запитала: „Що сталося?“

Німець зрадів, що дівчина заговорила його мовою і лагідно промовив:

— Може, фройлян бажає краще примоститись? Ось я маю укривало.

— Дякую. Я вже передрімала й почуваю себе добре.

Німець нав'язав розмову з Зіною. Почав розпитувати, хто вона і куди їде. Зіна вирішила скористатись із знайомства з офіцером в разі якоїсь потреби. Раді говорила з ним, усміхалась, розповідала антибольшевицькі анекдоти. Він голосно сміявся і мов би ненароком дотикався рукою до її коліна.

На одній станції до вагону ввалила група солдатів і якийсь офіцер нижчої ранги віддав честь Зініному співрозмовникові та запропонував Зіні, щоб звільнила йому місце. Офіцер різко крикнув на нахабу і той, мов винувата собака, зник з купе.

Зіна входила в свою роль. Вона сказала, що їде до тітки в Київ і везе для неї з села трохи продуктів, але боїться, що жандарми можуть забрати.

— Цього не буде, фройлян, — заспокоїв німець. — Я беру твої речі під опіку.

— Я дуже вам вдячна, пане офіцере. Думаю, що наше знайомство на цьому не кінчиться.

— Я вірю в це, фройлян.

І німець очевидно снував пляни інтимних відносин. Він з кожним словом ставав більш сміливим і, не питаючи згоди, почав пригортати Зіну. Вона внутрішньо здригалась, але твердо вирішила витримати й удавати далі зацікавлення німцем.

— Чи можу я мати твою адресу? — запитав офіцер.

— Розуміється. Я буду рада бачити вас у моєї тітки.

І Зіна подумала про адресу, якої вона не мала, і Києва майже не знала. Офіцер витяг із кишені записник та олівець і підсунув Зіні. Вона взяла книжечку, розгорнула

і, дивлячись усміхненими очима, запитала: „Де написати?“

— Ось тут! — показав грубим пальцем німець.

Зіна старанно вивела латинськими літерами своє ім'я, як було в її фальшивих документах, та навмання поставила номер будинку і назву вулиці. Офіцер перечитав, двічі підкреслив ім'я і, ховаючи книжечку, сказав: „Я буду в Києві кілька днів. Шкодую, що не можу разом із тобою поїхати, але по закінченні службового обов'язку зразу буду в тебе“.

— Я щаслива бачити вас! — відповіла Зіна.

З першими променями сонця потяг підходив до міста. Солдати заметушилися, заглядають у вікна і захоплюються панорамою чудового Києва. Більшість із них вперше їде до цього казкового міста над старим Дніпром. Потяг зупинився, і Зіна стала непокоїтись за свій багаж. Офіцер проявив неабияку ввічливість. Наклав на плечі військовий рюкзак, а в руку взяв важку валізку й показав Зіні на вихід. Вийшли разом, і поліційна контроля, пропускаючи крізь рогатку офіцера з Зіною, навіть не запитала в неї документів.

* * *

Олег Горовий жив у свого діда. Дід ще в молодих роках оселився в підгір'ї Володимирського спуску, над яким з давніх давен існував Михайлівський монастир. Тепер на тому місці височить урядовий будинок, споруджений руїниками історичних пам'ятників древнього Києва.

Дідова хата виходить вікнами на Поділ і з них видно горішню течію Дніпра. В цьому будинку Олег провів дитячі роки і добре знав Київ у всіх подробицях. Тут же, він переховувався у важкі тижні обложеного міста німцями. Тоді було важко від большевиків, тепер не краще від німців. Проходить час, міняються господарі, а ситуація незмінна.

Олег сьогодні не покидає хати. Вже другий день очікує на зв'язкового з заходу. Так сказали його товариші: „Сиди, аж поки отримаєш інформації від зв'язкового“. От і сидить уже другий день. Нудиться в чотирьох стінах. А дідусь хоч і старий, а ще їздить кондуктором на трамваї.

Бабуся промишляє дрібною торгівлею в приміських селах, і Олегові приходитьсь більше часу порядкувати в дідівській хаті.

Знадвору почувся скрип стареньких дерев'яних сходів. Олег насторожився хвилюк й відчинив двері, а перед порогом стоїть дівчина з валізою. Олег, не вірячи власним очам, майже скрикнув: „Зіна!“

Зіна, немов зачарована, зупинилася перед Олегом і не може промовити слова. Він схопив її за руку, а другою взяв валізку і потяг до середини. Став у кімнаті і з радості обняв Зіну, притиснув до себе, мов наречену, і палко цілував. Зіна опам'яталась, вислизнула з його обіймів і промовила: „Е, ти вже занадто по-родинному. Тримай свої руки при собі“.

— А ти завжди строга. Чи, може, тільки до мене?

— А це вже не твоя справа. А по-друге, ти маєш негайно забрати цей багаж і зв'язати мене з Мироном Орликом.

— Це все буде полагоджено. Ти ж з дороги і тобі треба освіжитись, відпочити. Ось там усе, що потрібно для освіження. — І Олег показав рукою на туалетну.

Зіна зачинилась у туалетній. Олег, не гаючи часу, взявся розбирати літературу. За кілька хвилин пересортував та вклав у менші пакунки, засунув під дідове ліжко і заходився готувати перекуску.

Зіна вийшла овіжена і гладенько причесана. В такі дні вона трималася скромно, найменше дбала про свою зовнішність.

Олег показав на стіл і промовив: „Найдорожче їстиво для подруги“.

Зіна усміхнулась, глянула на черствий хліб і смалець у чашці, але не здалась на просьбу. Присіла до столу й попросила Олега, щоб налив у склянки чаю.

— Як ти опинився тут? — почала розпитувати Олега Зіна.

— Дуже просто. Коли ти вислизнула з вагона, ми довго сміялися. Німак суворий, ні до кого не говорив і нікого не підпускав до дверей. Не знаю, як хто, але я вирішив за всяку ціну втекти. А пощастило мені аж у Львові. Тро-

хи було важко без документів пробратися на схід, та галичани допомагали порадами і давали їсти. Так я добрався до Києва, а тут я вдома.

— Ну й молодчина. Я вже не думала тебе бачити. Це просто, як у казці. А що ж тут у вас нового?

— У нас новини погані й уже давні. Німці розгромили газету „Українське Слово“. Арештували редактора Рогача, поетку Олену Телігу та ще багатьох. Є чутки, що їх розстріляли. Наші хлопці розбіглися по конспіративних квартирах. Тепер перегруповуємо сили, творимо нові організаційні пункти.

— Як же тепер із газетою? Пропало все?

— Ні, не пропало, але газета в наших ворогів. Тепер її редагує проф. Штепа під назвою „Нове Українське Слово“. Політична лінія газети — цілковита вислуга перед німцями. Там такі статті друкує Штепа, що аж сум бере. Україну створили варяги, а німці, за історичною логікою Штепи, є нащадки варягів, а значить, вони закономірні господарі України. Бач, куди веде колишній марксист.

— Та це ж зрада українського народу!

— Зіночко, він ніколи не був з українським народом. Вірно служив більшовикам, а це ж не важко переключитись на службу будьякого пана. Така його марксівська природа.

— Олегу, тепер інше питання. Чи маєш відомості про наших друзів з інституту?

— Декого зустрічав. Наші хлопці є на Білоцерківщині, а частина відійшла.

— Що ж вони думають? Сидіти, аж поки їх вивезуть на працю до Райху?

— Це вже їх справи, а ми щось робимо. Пропхали кількох хлопців у гестапо, щоб мати свої очі й вуха. Також декого пропхали на залізницю, але там засилля росіян і більшовиків. Тепер, Зіночко, відпочивай, а я підую рознюхувати по місті й сповіщу кого треба про тебе.

— Олегу, але ж ти не барися. Я не потребую довгого відпочинку. Звідси маєте направити мене до Житомира. Все, як слід: нові документи і проїздний квиток.

— Єсть, бойова подруго! Все буде зроблено.

Зіна сидить поруч шофера в кабіні вантажного автомобіля, що перемагаючи вибої зруйнованої війною автостради, женеться на Житомир. Шофер, уже немолодий чоловік, час від часу коситься булькатими очима на Зіну. Вона помічає це, але прижмуривши очі, вдає, що дрімає. Чого він коситься і що думає? Вона не знає, але здогадується про заміри замурзаного шофера. До того ж ім'я його дивне, якийсь Рубльов. Може, й не українець, а польське шведський агент.

Довго міркувала Зіна і зрештою вирішила про це не думати. В голову приплинули інші думки. Ще від першої зустрічі, там, у рідному селі, глибоко засів у її серці Аркадій. Чи візьметься що робити, а чи йде куди, і пригадає Аркадія. Так сильно сподобався він, вріс в її дівочу душу. Вже стала забувати його, перестала думати про нього і враз — несподівана зустріч. Щось струсило її душею, і серце зраділо, мов би на світ народилася вдруге.

Він справді чутливий і мужній, зрівноважений і твердий. Недарма Таня з першої зустрічі схарактеризувала: соромливий, як мімоза, а в очах строга щирість. Ось який Аркадій!

— Ні. Я таки доберуся до його серця. Зігрію ласкою, заворожу відданістю і він буде мій.

Раптом щось вибухло під автомобілем. Перехилило ним і з свистом жбурнуло в глибокий яр. Зіна, за інерцією, вилетіла крізь двері і зачепилася над обривом. Вона пам'ятає перелякані очі шофера, та гостра біль у руці відібрала в неї притомність. Не знала, що сталося, скільки пройшло часу, але почула людські голоси. Вона розплющила очі й побачила людей, що принесли з яру пораненого шофера.

Люди обступили шофера, кожен висловлює власні поради, а допомоги ніякої не дають. Хтось із присутніх помітив, що дівчина заворушилась.

— Дивіться, вона живе! — гукнув якийсь парубійко.

— Як це сталось? Що маєш перебите? — запитав інший.

— Не знаю, — промовила Зіна і, скрививши боляче уста, взялася за ліву руку.

— Що ви там обступили? Він уже готовий. Ось дівчина жива. Беріть її!

Зіна знову втратила свідомість і тільки в лікарні прийшла до себе. Вона ще перед обривом вилетіла з автомобіля і не пам'ятає, коли переломила руку. В лікарні незнайомі люди. З нею в кімнаті дві жінки. Одна важко стогне, намагається говорити, та тільки видушує з себе незрозумілі слова. Друга молода, сидить у піжамі перед дзеркалом і старанно висмикує пінцетом волоски з брів. То жестикулює, то стягне веселками брови й усміхається. Підмолоджує себе.

Зіна дивиться на своїх співмешканок, і її серце огортає сум. Вона ж не знає, хто з нею. Спершу думала про розмальовану в піжамі, що то якась божевільна. Але ж божевільних німці нищать та й не виглядає вона на божевільну.

В невідрадных роздумах проходили години. Хворим принесли їсти. Та їжа була нікчемна, але горохова юшка з присмаженою цибулею Зіні смакувала добре. Зголодніла, то й з'їла з апетитом. Адже перебирати в харчах нема змоги. Вона тут чужа. Ніхто її, ані вона нікого не знає. В сестри, що обслуговує хворих, попросила олівця, паперу і написала листа до Тані.

Пройшло вже кілька днів і лікар потішав Зіну.

— Не тужи, дитино. Небезпечного нічого нема. Кістки зростуться легко і десь за чотири тижні зніму гіпс.

* * *

Аркадій зустрічався з різними людьми. Він не ділив своїх людей на мудрих і простих, молодих і старих. Зі всіма зустрічався, говорив. Молодих повчав, а від старших сам навчався. Якось при зустрічі з місцевим священиком розговорилися про українську церкву. Аркадій настоював, щоб священики душпастирські обов'язки виконували в рідній мові, а більш знайомих і певних священиків просив, щоб не забували згадати про Україну. Та священик Нікодим висміяв Аркадія, сказавши, що його знання обмежені

большевицькою політгратомою та історією партії.

Аркадій спокійно вислухав Нікодима і відчув, як цей піп ігнорує все національне. Зате звеличає російську церкву, називаючи її істинохристовою церквою.

Аркадій пішов до отця Мефодія, свідомого українця і високоосвіченого священника, що випадково заховався серед робітників радгоспу. Отець Мефодій по-батьківському прийняв Аркадія і дав йому широку лекцію про українську автокефалію, її провідників та про визначну роль в національній церкві митрополита Василя Липківського.

Аркадій нерідко заходив до отця Мефодія й повертався від нього з новими знаннями історії та цікавими відомостями про церковних діячів. Зустрічі з отцем Мефодієм під кожним поглядом збагачували його світогляд, вливали більшу наснагу до праці.

Під час одної зустрічі Аркадій запитав: „Чи знаєте ви, отче, священника Нікодима?”

— Не знаю його минулого і не можу осуджувати сучасного. Розповідають люди, що перед війною він опрацьовував архіви в прокуратурі, НКВД та в інших советських установах.

— Як могли большевики доручити колишньому священникові опрацьовувати архіви? Це ж таємні документи з їхньої діяльності.

— Сину Аркадію, — промовив отець Мефодій, — Це справи поліційного порядку і я, душпастир, не можу займатися ними. Бог йому суддя!

— Дякую, отче. Ви такими справами займатися не можете, але я можу і займусь. Це важливі питання і їх пропустити не можна.

* * *

Священик Нікодим давно задумав заплутати в свої темні тенети двадцятитрьохлітню молодицю. Він стежив за нею і чекав нагоди зустрічі. Одного разу така нагода здійснилася. Зустрів її в парку, коли молодиця поверталася з поїзду. Вклонився на її привітання і промовив: „Щось я тебе, молодичко, не бачу в церкві. Живеш ти, як заблукана вівця“.

Бідна молодичка не сподівалась такої уваги священика й не знала, як виправдатись перед ним. Вона густо почервоніла, хотіла щось сказати, та не могла промовити й слова.

— Ти ж не була на сповіді цього року. Треба покаятись у гріхах.

— Я ж, отче... — не знаючи, що сказати священикові, почала молодичка.

— Я знаю все. Твій чоловік советський міліціонер, і ти без церковного шлюбу живеш із ним. Це великий гріх. Залиши його і переходи до мене за покоївку.

Чи справді боялася гріха молодичка, а чи матеріальна скрута і політична непевність за чоловіка змусили її жити в домі Нікодима. Люди по різному говорять, і в тому криється якась доля правди.

Одного разу Аркадій зайшов у школу і, проглянувши розклад лекцій, пішов на годину релігії священика Нікодима.

Нікодим розповідав учням всякі біблійні легенди, а Аркадій нотував усе в зошит. Після лекції Аркадій почав розмову з Нікодимом, звернувши йому увагу, що він не дотримується програми, а розповідає дітям байки з старого завіту. Піп насторожився і злобно накинувся на Аркадія.

— Що ти знаєш з релігії? Це тобі не політграмота комсомольська, а святе письмо.

— Так, отче. Це не політграмота, але ви маєте говорити дітям, згідно програми.

— Ти не будеш мене вчити! — скрикнув Нікодим.

— Ні, отче, я таки буду вчити вас. По-перше, ви маєте дотримуватися програми. По-друге, ви маєте бути прикладом для населення, зокрема для молоді, яка нічого не знає про релігію. Скажіть мені, отче, на яких моральних принципах ви відібрали в колишнього міліціонера дружини?

— А, то ти борониш комуністів? Я так і знав, що ти комуніст, — саркастично прохрипів Нікодим і хотів вийти з канцелярії.

— Ні, ні! Подождіть, отче. Оборона комуністів і мо-

ральний розклад — це тотожні явища. Я боротимуся з обома цими хворобливими проявами.

Нікодим витріщив очі й нервово мняв пальцями полу ряс. Він не знав, що хоче сказати цей молодий інспектор, але зрозумів своє прикре становище і знов намірився йти до дверей.

— Подождіть, отче! Ми ще не закінчили розмови. Я обіцяю боротися з комунізмом, але скажіть мені, як вам, колишньому священикові, большевики довірили опраляти секретні архіви?

— Що?! Що ти кажеш? — аж підскаочив Нікодим і вітром винісся з канцелярії, а в коридорі крикнув: „Я тебе провчу, петлюрівцю!“

* * *

На землю спадав теплий вечір. Вгорі тихо шелестять замріяні дуби, а внизу пливе запах конвалій. Такі вечори зроджують у дівчат почуття ніжності, виповнюють груди бажанням співати любовні пісні та кидати задержуватим хлопцям веселі дотепи.

Час поставив на сторожі твердий закон. Війна висить чорною примарою над містом і селом. Все мовчить, тільки в будинку німецького коменданта повно світла й там лунають бравурні марші.

Аркадій іде парком до станції. Хтось має приїхати з міста, та він не знає, хто і в яких справах. Такий порядок у підпіллі. Вже ухнув паротяг і задзвонили буфери маневруючого потягу. З перону відділилась постать і в вечірніх сутінках пішла стежкою в парк. На середині парку Аркадій зустрів Білотченка.

— Здоров, друже! — привітався Білотченко і стиснув правицю.

— Доброго здоров'я! — відповів Аркадій і мовчки повернувся з Білотченком до свого помешкання.

В кімнаті тьмяне світло електричної лампочки. Білотченко оглянувся навкруги, на заслонки у вікнах і, переконавшись у певності, розгорнув на столі мапу.

— Справи з кожним днем гіршають, — почав Білотченко. Німці, запаморочені успіхами на фронтах, притиска-

ють наш народ. Уже прийшло розпорядження від Коха закрити медичний інститут, а згодом закриють у місті середні школи. Русофільські елементи піднесли голови. В установах переходять на російську й німецьку мови. Українців витискають з установ, а коли хто насмілиться боронитись, тому пришивають петлюрівщину.

Ми маємо перебудувати нашу організаційну працю. Частину людей перекинути в район. Ти маєш забезпечити документами і працюю трьох людей. Крім цього, большевицькі агенти пролізли в німецькі установи і руками гестапо винищують наших людей. Так є в кожному більшому місті.

Я був у Житомирі і в одному ресторані зустрів колишнього комісара мого полку. Він зразу признався до мене і запитав, якої я орієнтації. Розуміється, я сказав, що тримаюсь старої, але живу нелегально, скриваюсь під чужими документами. Він дав мені зв'язки до кількох міст, і я вже довідався про секретаря паралельного ЦК большевиків на Україні. Цей секретар працює в споживчій системі. Як бачиш, я з ними в контакті, вивчаю їх зв'язки та опорні пункти. Як усе буде вивчено, маємо їх негайно нейтралізувати. Твоє завдання підібрати людей для бойових акцій. Для цього потрібна зброя. Чи маєш щось?

— Зброї маємо більше, як довірених людей, — відповів Аркадій. — Молоді хлопці підуть охоче, а от старші, що мають військову підготовку, бояться. Все якось викручуються. Хай хтось, бо в нас, мовляв, діти, родина...

— Це наша слабкість. Це причина наших неуспіхів у минулому. Не все зразу, але їх також втягнемо до боротьби. Яку ж маєш зброю?

— Маємо вісімдесят гвинтівок, шість кулеметів, півтисячі гранат та шість тисяч набоїв. Все в доброму стані, і все зберігається.

— Це прекрасно! — сказав Білотченко. — А як у районі поліція? Чи маємо там своїх людей?

— На жаль, погано. Двоє наших людей, і ті не хотіли бути в поліції. Змусив їх. Решта фольксдойчі і безідейні прислужники, звичайні хапуни.

— Так, отже, приготуй мені зашифрований звіт про зброю і людей. По цьому питанні ми домовились. Друге

важливе питання — гроші. Ще цього місяця маєш передати десять тисяч карбованців. Гроші передати Тані Каб.

— Чому Тані? Адже раніше я передавав Зіні.

— Шкода, але Зіна вийшла зі строю.

— Що сталось?! — І Аркадій помітно зблід.

— Нічого страшного не сталося, — всміхнувшись, промовив Білотченко. — Вона справилась із завданням у Києві, але повертаючись до Житомира, потрапила в катастрофу з автомобілем. Шофер помер, а Зіна зламала руку і тепер перебуває в лікарні. За місяць повернеться.

* * *

Зіна з кожним днем почувала себе краще. Тільки думки хвилювали її добре серце. Вона не знає нічого про друзів, ніхто не обізвався на її лист. Аж одного дня несподівана радість. В лікарню прийшла Таня. Обнімались подружки, гаряче цілувались і говорили лише натяками серед незнайомих хворих людей. Більше говорили про технікум, про студентське життя. Згадали всіх, але Таня жодним словом не обізвалась про Аркадія. Зіна манівцями наближала тему, щоб якось згадати про того, що засів у її серці.

Коли вже наговорились і Таня намірялась залишити подругу, Зіна не стрималась. Взяла ніжну руку Тані, подивилась допитливо в її очі.

— Ти ж нічого не сказала про Аркадія.

— О, про Аркадія, — ніби байдуже протягла Таня.

— Та ти ж знаєш, — зам'ялась Зіна. — Він же...

— І закохатись можна. Правда, так? — сміючись, спитала подруга.

Зіна мовчала і міцно тиснула руку Тані, а в очах появилася сльоза.

— Не хвилюйся. З ним усе в порядку. Він з тих, що не вгинається. Я його не бачила, але мені говорив про нього Олексій.

— Що ж він говорив?

— Все добре. Працює і напевно думає про тебе.

— Ах, ти все жартами! А як же в тебе з Олексієм?

— Так, як у тебе з Аркадієм. Бачимось рідко... Ну і

що ж? Залишаю тебе. Сподіваюсь швидко бути разом. — І щось шпортається в своїй кишені.

Таня дала Зіні гроші.

— Тобі потрібні. Візьми і зберігай. А ось, — показала на вузлик, — дещо з харчів. Багато не могла привезти, знаєш, відбирають.

Зіна лежала задумана. Вона знов сама серед чужих. Добра Таня поїхала. Треба, бо ж обов'язки і лекції... Потім розмотала вузлик. Там були коржики, склянка свіжого масла та печена курка. І хоч Зіна голодна на шпитальних харчах, але їй не хотілось їсти. Серце щеміло, а думки витали десь там...

* * *

Одноманітні дні серед незнайомих хворих та лоскотливий біль у руці поглиблювали в Зіни почуття самотності і навіть душевного розпачу. Вона — енергійна, весела і розумна дівчина мусить вилежуватись довгі дні. Надворі м'яка весна. Пахощі бузку й ямину виповнюють повітря і крізь відчинене вікно вливаються в кімнату.

Там у щоденній праці її друзі. Таня в роз'їздах та на організаційних зустрічах. Там справжнє життя в ці бурхливі часи. А тут? Невідома міщанка щоранку самовдоволено розважається перед дзеркалом, висмикує зайві волоски з брів та кілька разів натирає шмінкою тонкі губи. Ось і в цій хвилині розмальовує їх. Робить продовгастими, то витирає в кутиках і розмальовує ширше.

Зіні до нудоти остогидло спостерігати сусідку. Вона, не приховуючи зневаги, промовила: „Очевидно, збираєтесь до театру, а чи маєте виступати на сцені?“

Сусідка по ліжку спочатку не звернула на цей запит уваги. Потім до неї „дійшло“. Зрозуміла. Раптово встала, презирливо зміряла очима Зіну й вибухла гнівом: „Не твоя справа! Ти можеш вилежуватись, замурзана, як свиня в барлозі. Я не з таких, як ти, обшарпаних студенток“.

Зіна не злякалась і не образилась на сусідку. Вона знала ціну подібним дамам. Зневажливо відвернула голову і поринула у власні мрії.

В обідню пору разом із санітаркою в кімнату зайшов

німецький жандарм. Він не звернув уваги на присутніх, а підійшов до ліжка під вікном.

— Як почуваєшся, Марто? — промовив німецькою мовою.

Марта швидко схопилася, ставлячи на підлогу ноги, аж її халат підсунувся вище круглих колін. Німець глянув на розмальовану Марту, на її коліна і солодко посміхнувся. Вона тільки промовила вивчені слова: „Гут. Зер гут, гер офіцер“. Німець присів коло Марти. Гладив її руки, дивився на високі груди та заглядав у зеленкуваті очі. Він оповідав власні пригоди, зокрема про ловлю людей для праці в Німеччині. Марта дуже мало розуміла його, але на кожне слово кивала головою та все повторяла: „гут“.

Зіна мовчки сьорбає юшку та зрідка позирає на чванькуватого німця, що пригортає Марту. Ця сцена ще більше поглибила зневагу й огиду до неї. За короткий час війни Зіна встигла побачити не один приклад зрадливості і продажности своїх земляків ворогові.

Німець глянув на годинник і, встаючи, всунув у руку Марти шоколяду. Марта поклала подарунок під подушку і, мов хортиця, поспішала за німцем у коридор. Хвора жінка, що перші дні лежала в непритомному стані, прийшла до свідомості. Вона обернулась до Зіни.

— Бачиш, дитино, яка скотина, — промовила невибагливою селянською мовою.

— Хто вона, ця Марта? — обережно запитала Зіна.

— Якась пройдоха. Припхалась у район під час війни і тягається з німцями. Кажуть люди, колись була жінкою полковника. Він десь за Сталіна воює, а вона з німцями... ледащо світове!

— А чого ж вона в лікарні? — знов запитала Зіна.

— Тепер беруть до Німеччини. Староста хотів її відправити, та бач німець послав її в лікарню, щоб пересиділа цей час.

— Але ж вона здорова. Як може лікар дозволити їй перебувати з хворими?

— Мовчи, дитино. Лікар теж боїться німців. У нього сім'я, і задля її спокою він зробить усе для німця.

В кімнату повернулась Марта, і співрозмовниці затих-

ли. Лежать спокійно та кожна думає про своє особисте. Марта обвела очима обох хворих і злорадно промовила до Зіни: „Гей, ти, студентко! Бачила, хто мене відвідує? Прикуси свій довгий язик, а то я не подивлюсь на твою скалічену руку“.

— Я вас не займаю, а хто вас відвідує, це ваша справа, — спокійно відповіла Зіна і подумала, що може вплитатись у халепу через цю повію.

* * *

— Друже Аркадію, цей крайсляндвірт — несамовитий чоловік, — гаряче розповідає Зінько Книш. — Ви тільки подумайте, зайняв усе приміщення сільсько-господарського технікуму. Дібрав собі таких посіпак, що не тільки виконують його примхи, а й самі роблять людям шкоду. Знущаються з молоді, зокрема з дівчат. Комендант поліції, якийсь зайда Новіков привозить крайсляндвірту дівчат. Брудний німачисько влаштовує такі оргії, що соромно говорити. Одна дівчина вирвалась із рук німця і через вікно вискочила на вулицю, та Новіков гнався за нею й підстрелив аж коло самих воріт батьківської хати.

Аркадій, слухаючи вже не перший раз подібні історії, дивиться під стіл і вистукує пальцями по гладенькій поверхні столу. Підвів голову і глянув у чисті сірі очі колишнього сержанта, тепер бригадира городньої бригади.

— Яка ж ваша думка? Що будемо робити?

— Та я не знаю. Просто боюся сказати мою думку.

— Ви боїтеся сказати вашу думку? Що ж я можу зробити без вашої поради?

Зінько зам'явся. Дивиться на Аркадія і мене в руці виляючий кашкет. Підступив до Аркадія і — на вухо: „Вбити гада!“

— Вбити не важко. А чи ви знаєте, які будуть наслідки після того? Німці сплять кілька сіл і розстріляють сотні людей.

Аркадій підійшов до вікна і мовчазно дивиться в зелений парк. Він не знає, як розв'язати таку справу. Він не може зразу дати конкретну пораду доброму чоловікові. Повернувся до Зінька: „Щось зробимо, друже, але без

убивства. Ідьте додому і нікому не говоріть про нашу розмову". Зінько всміхнувся, подав запалену сонцем сильну руку й промовив: „Не відкладайте цієї справи. На мене розраховуйте повністю“.

Аркадій уже не раз обдумував подібні справи, і в нього зродився плян. Цей плян, як він висловився на нараді керівників підпілля, плян морального тиску. Роздумуючи над цим питанням, Аркадій почув стук за дверима. Відхилив двері, і в кімнату ввійшов Олексій. Цей сміливий юнак змінився. У його блискучих очах помітний переляк. Костюм зім'ятий і забруднений землею. Олексій знервований.

— Що з тобою, Олексію? — протягуючи руку, запитав Аркадій.

— Зловіщий сон. Рідкісний і поганий сон.

— Говори, що сталося.

— Вранці виїхав з міста, — почав Олексій. — Літературу віз до вас. Проїхав майже півдороги, помітив на шляху гестапівське авто. Думав, щоб не влізти в біду, заверну на польову дорогу. Завернув на тасьму поміж житами, а авто також за мною. Ну, думаю, це не жарти. Треба відірватись від них. Залишив велосипед у житі, а сам дав ногам знати в напрямку до лісу. Авто зупинилось і гестапівці розсипались півколом за мною. На щастя, недалеко від мене був рів. Я вскочив у рів і миттю скинув плаща. Над ровом, як завжди на полях, росте кущами буркун. Я обгорнув плащем кущ буркуну, а сам ровом добіг до лісу.

Німаки підійшли ближче до чучела й зупинились. Чую, кричать: „Генде гоф!“ А далі посипалися серії з автоматів. Я стояв за дубом і приглядався. Німаки кілька разів стріляли, кричали, а буркун, обгорнений моїм плащем, ані ворухнеться. Тоді вони метнули гранати і мій плащ клаптями розкидало в повітрі. Я залишив цікаву баталію і лісом добрався до вас.

— Це був сон чи дійсність? — сміючись, поплескав Аркадій по плечу Олексія.

— Це була неприємна дійсність.

— Ти вмієш вийти сухим із води. А де ж література? — запитав Аркадій.

— Літературу заховав у лісі. Боявся нести з собою.

Шкода плаща і велосипеда. Батько подарував плаща й наказував: „Шануй, бо ж купити ніде“.

— Плаща купимо спільними силами. Що ж нового в місті?

— Ніби нічого не змінилось, — почав Олексій. — Хіба те, що Гриць Дулин від'їхав на схід, у Харків. Зіна ще не повернулася з лікарні. Бачив Женю, ту красуню з відділу освіти. Питала про вас і просила вітати.

— Дякую. Це все буденні справи. А як там „визволителі“?

— Питання про „визволителів“ іншого порядку. Десь недалеко від міста, в лісі отаборився головний штаб східного фронту. Ходять чутки, що там збудовані спеціальні бункери для квартири Гітлера і Герінга. Знаємо, що з міста туди прокладено нову дорогу. Ліс охороняється есесівськими частинами, і цивільним заборонено наближатись туди.

Між іншим, Гітлер з Герінгом проїжджали містом, були в театрі і вгощали театральних панночок шоколядом, а Герінг обіцяв балеринам прислати балетки. Це небувала радість для міщухів. Гітлер з власної руки подав шоколяду, ніби приману песиків.

— Це, справді, новина. За море людської крові і гори трупів — шоколядка міщухові. Радій, малоросійський обивателю!

— І ще зустрічався, — продовжував Олексій, — з головою студентської громади, Вячеславом Стенгачем. Це цікавий хлопець. Він уже створив добру групу з студентської молоді. Та все ж таки гарячий. Він за дієвий шлях революції. Тобто за терор. На нараді висунув пропозицію застосовувати тактику терору до гестапівців, вислужницьких москвофілів і деяких чиновників з українців.

— З терором треба стриматись. Треба розгорнути організаційну працю серед свідомішої частини робітництва, серед інтелігенції, і не минати села. З них при відповідних обставинах створити воєнні з'єднання, а тепер обмежитись тільки карними групами в шість-десять чоловік. Я обдумав ряд справ і прийшов до висновку, що треба застосовувати тактику морального тиску. Ти, Олексію, маєш почати перший.

— Не розумію, що це значить.

— Вислухай до кінця. Окремі гебітскомісари та крайсландвірти в районах перейшли міру знущань над населенням. Населення гнівне, але ж це боязлива і не організована маса. А до того, вроджена тенденція: моя хата скраю...

Нашим завданням — показати окупантові, що ми не отара овець, а населенню довести фактом, що є сила, яка стоїть в обороні їхніх родин. Ти, Олексію, маєш провести таку акцію. Візьмеш групу хлопців і наскочиш на крайсландвірта. Убивати нікого не треба, а моральним терором змусити його, а значить і інших припинити знущання над населенням. Ми окремо обговоримо плян і тактику його здійснення.

— Добре, я беруся за таку операцію.

— Для цього я тебе зв'яжу з Зіньком Книшем. Він підбере хлопців і вантажним автомобілем виїдете на місце акції. Найкраще це здійснити проти неділі, коли німці після виконання своїх обов'язків, п'яні, сплять. А тепер ми будемо обідати. Ти ж у пригодах зголоднів.

* * *

Ранок був теплий, і сонячні промені грали зайчиками на килимі. Євгенія виглянула крізь вікно на вулицю й побачила під будинком автомобіль. Подумала: „Хто це? В такий час можуть завітати непрошені гості, а вона ж знає, що за нею стежать очі гестапівців“.

Почуття страху морозить її тіло. Глянула на Тамарочку, що розкинулася впоперек ліжка і солодко спить. В коридорі почула шерех і стук у двері. Насторожилась, але підійшла і відчинила.

— Добридень, пані Женю! — входячи в кімнату, привітався директор цукротресту.

— А щоб вам щастя всміхалося! Доброго здоров'я, Михайле Аврамовичу.

— Ви чогось схвильовані, пані Женю, — сказав директор і потиснув її правицю.

— Ні, я так. Думала, хто б так рано...

— Хто рано ходить, той не блудить, — жартуючи, промовив директор.

— Іноді можна й заблудити...

— Пані Женю, такі, як я, не блудять. Старий чоловік уже вивчив усякі стежки.

— Та який же ви старий? Мужчина в розквіті сил!

— Дякую за милий комплімент, але коли внуки кличуть мене дідом, то хоч-не-хоч, а молодість минула. Зрештою, про молодість і старість поговоримо в дорозі. Ви, Женю, якось казали, що маєте бажання поїхати на периферію, в район. Сьогодні можете використати нагоду.

— Дуже вам дякую, але ж я...

— Знаю, що збираєтесь до праці. Сьогодні залишіть працю, бо з неї й так ніякої користи немає.

— Я радо поїду, тільки треба якось сповістити керівника відділу.

— Напишіть записку і передасте через мою доньку. Ми зайдемо ще на хвилину до мене і звідти в район.

Облуплений і без правого крила „ЗІС“, погойдуючись на старих ресорах, залишивши міські провулки, вибрався на шлях. Кілька кілометрів їхав бруківкою, потім зійшов на „американку“, і за ним піднялася стовпом курява. За яких півтори години шофер звернув наліво, і автомобіль лісовою дорогою в'їхав в районний центр.

— Як тут гарно! — захоплено промовила Євгенія. — Я ще ніколи не була в цій місцевості. Ліс, залізниця, цукроварня, а онде, — показала у вікно, — став.

— Справді, мальовничо. Провінція живе спокійніше та й їсти має досить. Війна скрізь залишила руїни, але в селі пустка і безнадійність не відчуються так, як у місті. Чи ви маєте тут когось знайомого? — запитав директор, коли автомобіль наближався до контори цукроварні.

— Знаю тут симпатичного інспектора шкіл.

— О, зрозуміло! Така хороша пані скрізь може мати симпатичного інспектора, — промовив директор, лукаво поглянувши на Євгенію.

Вона усміхнулася, і на її рівних зубах блиснув промінь сонця.

— Ви, Михайле Аврамовичу, не жартуйте. Він поважний чоловік і занадто діловитий, щоб марнувати час для бідної вдови.

— Ой, ой! — директор ухопився за бік, ніби йому там заболіло.

— Нема чого ойкати. Скажіть краще, як мені добратися до районної управи.

Автомобіль зашарудів на піщаній дорозі і зупинився перед дверима контори. Пасажири встали і Євгенія звернулася до незнайомого чоловіка, що з зацікавленням зупинився на хіднику:

— Шановний добродію, чи можете показати мені, де знаходиться районна управа?

— А вам до кого?

— До інспектора шкіл!

— До інспектора? — І зміряв Євгенію очима. — Ось цією стежкою через парк пройдете з чверть кілометра і там знайдете.

— Сердечно дякую! — промовила Євгенія і пішла по стежці, втолоченій у гущавині зеленого парку.

* * *

— У вас тут, як у казці. Зелено, пахуче повітря, і який прекрасний став. Ви, Аркадію, часто купаетесь? — запитала Євгенія.

Аркадій посміхнувся.

— Невже від мене чути запах поту?

— Ах, який ви! — Євгенія злегка почервоніла, зірвала кілька ромашок, що вкрили густою пеленою берег і, підступивши ближче, замахнулася квітами. — Я вас виб'ю, щоб язик...

— Тримав у роті? — розсміявся Аркадій.

— Щоб вимовляв ніжні й хороші слова, а то виб'ю-ю-ю, — протягнула вона останнє слово і прижмурила очі.

— Тільки ж не боляче!

— А це вже, як мені схочеться. — І взяла Аркадія під руку.

Йшли понад водою, толочачи кучеряву траву та куші ромашок. Аркадій всією істотою відчував дотик Жениної руки. Хотів щось сказати, але слова не в'язалися, щось лоскотало в горлі, а в жилах відчував теплоту власної крові. Він дивився понад сірими очеретами у синю дальину неба і ніби не помічав гнучкої фігури Жені, ані її хвиля-

сто-золотих кіс, які так близько розвівав легенький вітерець.

Женя теж мовчала, лівою рукою тримала руку Аркадія, а правою вимахувала жмутом ромашок. Може, вона переживала хвилини захоплення та молодечої цнотливості, а, може, невиразні почуття таїлися глибоко в жіночому серці, що на порозі ранньої молодости зазнало життєвих поразок та переживань. Так дійшли до ставка, до триногої вільхи, біля якої звисав над водою дерев'яний поміст. Зупинилися.

— От ми вже й прийшли, — промовила Євгенія і глянула Аркадієві в очі.

Аркадій бачить її усмішку й тремтливі довгі вій над глибокими чистими очима. Нахилився до Євгенії, відчув теплоту її тіла і приємний запах шкіри. Євгенія кліпнула очима, відступила крок від Аркадія та й: „Чого мовчите? Вибачте... може, я відірвала вас від праці?“

— О, ні, Женю! — схопився Аркадій.

— То чого ж ви ні живий, ні мертвий?

— Занадто живий, Женю. Вибачте, але я щось задумався. Чи хочете поплавати на човні? Он туди, до того острівця, — показав рукою.

— О, тепер ви добрий. І пропозиція ваша добра. А ви вмієте веслувати?

— Ще б пак! — І Аркадій потягнув Женю за руку до човна.

Весла плескають об сріблисту поверхню води, а Женя, нахилившись через борт, опустила руку і грайливо перебирає пальцями, бризкає водою на Аркадія й сміється. Аркадій натискає на весла, і човен хлюпає дном об поверхню води, залишаючи за собою променисті хвилі.

— Аркадію, скеруйте човен на лілеї. Які чудові! Пома-лу, тихше веслами.

Женя зриває одну за одною білі та жовті лілеї. Назбирала велику китицю і поклала на лавці, біля себе. Аркадій завернув човен в напрямі до острівця.

— Ви таки справді на острів? — запитує Женя.

— Так. Там гарно і піщаний берег...

— Ні. Я не хочу. Завертайте назад!

— Та чого ж бо?

Аркадій провів човен попри острівець, з усієї сили наліг на весла і зупинився поглядом на Жені.

— Погляньте, погляньте, які риби! Що це за риби, Аркадію?

— Ті великі з чорними спинами, то коропи, а ті круглі, сріблястого кольору — карасі. Їх тут незчисленна кількість.

— А чи можна рибалити?

— Рибалити німці заборонили, бо ж знаєте „нур фюр дойче“, але люди промишляють ночами.

— Я люблю свіжу рибу, особливо карасі.

— На обід будемо мати фаршировану шуку і смажені карасі. Ви ж мій гість.

— Та що ви? Це як у пісні: „Гоп, Тетяно, карасі в сметані“. — І дзвінкий жіночий сміх понісся над водою.

Тихо підпливли до помосту. Аркадій допоміг Жені вийти з човна і сам прив'язав його до стовпа.

— Ваш парк і став чудові. Просто не хочеться звідси виходити. Але я ще маю одно прохання. Чи вгадаєте?

— Думаю, що ви маєте на увазі продукти, — почав Аркадій.

— Ні! Про це я не дбаю. Я знаю, що ви не відпустите мене з порожньою торбою. Ха, ха, ха! — Щось подумала: „Живемо в часи... приїхала гостювати і разом старцювати“...

— Не наша вина в такому становищі, але ми маємо щось робити, щоб змінити...

— Зрозуміло. Для цього нас об'єднала спільна доля, але, Аркадію... — Женя глянула допитливими очима, і легка усмішка пробігла по її устах. — Залишім політикування. Я цього маю досить у місті. Я хочу відпочити і ще хочу бачити поле, справжній степ. Я вже кілька років не була в селі, і мені дуже хочеться бачити лани пшениці і взагалі простір...

— Все для вас, Женю. Ми ще маємо досить часу. Обідати будемо пізніше, а тепер підемо в поле. Це близько. Хочете?

— Звичайно, хочу! — І Женя взяла Аркадія під руку.

Тасьма прорізала широкий лан і зникла вузькою стежкою поміж житом та зеленою смугою вівса. Євгенія ніби сп'яніла від непроглядної хвилястої поверхні жита.

— Яка краса! О, Боже, ти могутньою силою землі і сонця наповняєш колоски. Вигріваєш золотими променями м'якенькі міхурці і перетворюєш їх у тверді зернини. А в них праця людини й її пожива. Коли ж ми будемо господарями власної праці? — Євгенія пригортає до грудей і ніжно гладить тонкими пальцями жмут ще зелених колосків.

Аркадій дивиться на Євгенію і думає: „Вона не подібна до інших жінок. Вона обдарована почуттям чистого кохання. Як глибоко сприймає красу природи і яке гаряче українське має серце“.

В голубому небі жайворонок: „квіт! квіт! квіт!“ Євгенія піднесла голову від житніх колосків і прислухається тому жайворонковому квітуванню. Її великі очі наповнились вологістю. Аркадій відчув її сентиментальну душу і взяв за руку.

— Підемо!

— Куди? — спитала Євгенія і пішла в ногу з Аркадієм.

Вони йшли, замріяні, поміж червоними маками і синіми волошками. Аркадій зірвав кілька маків і встроїв їх у хвилясто-золоті коси Євгенії. Вона глибоко вдихнула повітря й промовила: „Дякую, Аркадію!“

Аркадій хотів сказати щось веселе, розсмішити Євгенію, але не зміг.

Крайсляндвірт Клявз сидів у шкіряному фотелі. Його незграбну фігуру тісно облягав мундир з поясом, що ледве сягав кінцями на пряжці „Бог з нами“. В пообідній час, коли насувалась темна ніч, крайсляндвірт любив посидіти перед столом за склянкою лікеру. Не виймаючи з рота сигари, він говорить, і в кутках товстих губ збирається жовтава слина. Перед ним сидить його особиста секретарка і довірена особа Ельза. В неї блищать темні очі, час-від-часу вона зволожує язиком круглі губи та всміхається до Клявза.

В цій же кімнаті, під стіною на софі, розвалився його заступник Пшикфіц. Він молодший від свого шефа. В нього ніс продовгастою бульбою з синьою бородавкою на кінці. Маленькі очі ховаються в червоних кліпавках. Ще молодим хлопцем працював у копальні залізної руди, де обвал породи скалічив ліву ключицю, і так на все життя він залишився кривов'язим. Перед вищими достойниками Пшикфіц намагався виструнчитись, але його ліве плече було нижче і здавалося, що він перехилився на один бік. Зате його природа обдарувала густим баритоном.

Ось такі двоє гітлерівців були повними господарями району. Від них не раз перепадало місцевим чиновникам та навіть поліцаям, що найбільше старались вислужитись перед начальством.

Маленькі фюрери почували себе добре. Їли й пили досхочу, та для розваг вимагали молодих дівчат. Аж несподівана подія перелякала фюрерів.

В погожий вечір, коли пахуче повітря фіялок і ясміну наповнює простору кімнату, під будинок фюрерів тихо підкотив автомобіль і в світлицю ввірвалось кілька озброєних людей.

Пшикфіц схопився за пістоль, але Зінько Книш вибив його й показав на місце під стіною. Клявз витріщив очі і з переляку крикнув „равс!“ Та Олексій приставив пістоль до грудей, промовивши:

— Пане коменданте, будьте спокійні, якщо хочете жити. Сидіти тихо і робити те, що я накажу, бо в іншому випадку змушений буду вас застрілити.

— Що ви хочете? — тремтячим голосом запитав Клявз.

— Ми прийшли попередити вас, щоб ви припинили знущання над селянами та перестали гвалтувати дівчат.

— Хто ви? — підвівся Пшикфіц, але Зінько показав пістолем на місце і той покірно присів.

— Ми є оборонці свого народу. А тепер, — Олексій звернувся до Ельзи, — принеси горілки, склянки та дещо для зубів.

— Я не маю права. Я тут служниця, — забелькотіла дівка.

— Ми надаємо тобі право. І то швидко, бо... — показав Зінько на пістоль.

Ельза вибігла в кухню і зразу повернулася з карафкою горілки та склянками. Пригадала, що невідомі вимагають закуски і знов винесла з кухні шмат шинки.

— Розливай у склянки, а ти, — Олексій показав на Пшикфіца, — сідай за стіл.

— На здоров'я! — пригубив Зінько.

Клявз і Пшикфіц випили до половини і поставили склянки.

— Пити все! — наказав Олексій.

— Я не можу... я вже пив, — забелькотів Клявз.

— Без розмов! — гримнув Зінько, і німці взяли склянки.

— Налити їм ще! Чого стоїш? — до Ельзи.

Ельза налила по другій, по третій і так кілька разів, аж німці знепритомніли. Дивляться блукаючими очима то на Ельзу, то на хлопців.

— Тепер роздягайтесь! — наказав Олексій.

Німці переглянулися між собою і в п'яних очах виступив переляк.

— Чи я маю вас змушувати, пане коменданте? — запитав Олексій і навів пістоля в живіт Клявза. Німці зняли мундири, але хлопці наказали зняти також спідню білизну. Ельза глянула на бридке черево Клявза і намірилась вийти в іншу кімнату, та один з хлопців заступив їй вихід і показав на софу.

— Сідай там!

— Що ви? Як ви можете тримати мене тут? — скрикнула Ельза.

— Не кричати! Ти їх розважала і не маєш чого соромитись. Привикай, — з іронією промовив Зінько і взяв з рук товариша шомпол.

— Лягай на підлогу, — до Клявза, — а ти, Пшикфіц, покажи свою вмілість. Українців б'єш, не жаліючи, — сказав Олексій і всунув у руку шомпола. Пшикфіц перелякано кліпав червоними очима.

— Починай! І то з притиском, так, як ти вмієш, — наказав Олексій і відступив до столу.

Пшикфіц блиснув в електричному світлі шомполом і

потягнув по драглистому заду Клявза, аж той зойкнув. Хлопці сміються і рахують удари. Коли Зінько відрахував двадцять п'ять, Олексій скомандував:

— Досить для нього! А тепер лягай ти, — до Пшикфіца, — а ти бери шомпола. Він тебе не жалів, покажи, що й ти умієш бити.

— Яволь! — пискливо промовив Клявз і взяв у м'ясисту руку шомпола.

Відрахували двадцять п'ять для Пшикфіца, і тоді Олексій сказав: „Пам'ятайте, це перша лекція. Якщо задумаєте карати когось із населення, а чи будете зачіпати дівчат, тоді з вас живих познімаємо шкіри. Розумієте?!

— Яволь! — тремтячим голосом відповіли німці.

За цей час хлопці підібрали зброю та набої, що були в німців, і почали виходити з будинку. Олексій із Зіньком, виходячи останніми, іронічно гукнули: „Гай Гітлер!“

— Гай Гітлер! — відповіли німці.

* * *

Федір Білотченко встає зранку, і до пізнього вечора, а то й ночами зайнятий справами. Дні пливуть за днями, як вода, і кожен день не проходить марно. Кожна година має своє строге призначення у графіку поїздок чи зустрічей. А годин цих мало. Ех, якби подвоїти їх! Але й то не вистачило б для невгамовного майора.

Попереду ще стільки праці, стільки не звідано міст і людей, а він лише нав'язав контакти в Житомирі, Бердичеві, Козятині, Вінниці та Жмеринці.

Федір, зустрівшись із Євгеном, говорив йому про підпільні советські осередки, про їх діючий центр та про генерала. Євген вислухав Федора, але не хотів вірити, що генерал належить до большевицького підпілля.

— Як?! Генерал належить до советського підпілля? Дурниці говориш. Це ворожа провокація. Ти будь обережний з передчасними висновками. Я ж добре знаю його сестру...

— Сестра і брат — це дві протилежності, — пояснив Білотченко.

— Ти їх не знаєш. Вони виховались під доглядом дядь-

ка, якого НКВД розстріляло в 1938 році. Сестра терпіти не може большевицького режиму і ніколи не простить знищення дядька.

— Це так, Євгене. Сестра це пам'ятає і не може забути. Її серце зігріте добром, а брат іншої вдачі. Він приріс душею до військових рангів, дарованих йому советською владою. Особиста кар'єра засліпила йому людську гідність, і він не хоче жертвувати собою за національні інтереси свого народу. Хіба це перший випадок в нашій історії?

Євген подумав, чомусь поскріб собі за вухом і, дивлячись на проспект Коцюбинського, де на музейному подвір'ї німецькі солдати займалися військовими вправами, промовив:

— Може й так, але ж він сам прийшов до нас. Він нам потрібний...

— Або дуже небезпечний, — перервав Білотченко.

— Я не розумію... на кого можна покластись у наших обставинах?

— У всякому разі не на генерала. Силою обставин йому прийшлося жити напівлегально, і тому він пристав до нас. Пристав, щоб нас вивчити і у відповідний момент розкрити, продати німцям.

— Про це поговори з Ганушевським, але не спіши з висновками.

— Ганушевський за ним стежить своїм порядком, а я своїм. Для чого ж тоді я буду керівником військового сектору? На цьому, друже, крапка. Я мушу йти в своїх справах, а ти підкручуй організаційну сітку і не забудь про гроші...

* * *

В управлінні споживспілки кожного ранку метушня. Одні приходять полагоджувати свої справи, інші вибираються у відрядження на райони, а бухгалтери, статистики та секретарі окремих підвідділів займаються канцелярськими справами. Стукотять на машинках, тарабаняють на рахівниках.

Генерал сидить перед столом відповідального співробітника. Вони розмовляють про заготівельні плани та про

мінімальні винагороди, що їх обіцяли німці за продукти та відповідну сировину. Ім'я генерала ніхто не знає в місті, як і ніхто не знає відповідального співробітника споживспілки. Ніхто не міг сказати, звідки вони тут узялись і як засіли на посадах. Та цим питанням тут ніхто не цікавиться. Кожен із-за прожитку тримається посади з мізерною оплатою.

В простору кімнату споживспілки зайшов Федір Білотченко. Він кинув очима на присутніх і побачив генерала, що розмовляв із секретарем паралельного ЦК КП(б)У. Білотченко повернув до столу секретарки статистичного відділу. Привітався і щось розпитує її та, повільно витягнувши з кишені люльку, напихає в цибух тютюн. Це з нього така метода — не звертати уваги на того, за ким слідкує. Він повільно притискає пальцем тютюн і кидає жартівливі компліменти молодій дівчині. Вона усміхається та щось розповідає Білотченкові.

Генерал зрозумів, що Білотченко не випадково зайшов сюди. Він здогадувався, що за ним стежать кілька провідних членів національного підпілля. Щось пошепки сказав секретареві ЦК і непомітно вийшов із кімнати.

Секретар також довго не затримався за своїм столом. Поклав папірці в шухляду, взяв течку і також вийшов. Він особисто не знайомий з Білотченком і нічого не знає про його зв'язки з советським підпіллям. Зате Білотченко знає роллю цього чоловіка і, не пропускаючи найменшої можливості, стежить за ним. Він ще щось сказав секретарці і підійшов до вікна. Крізь вікно вгледів генерала на розі вулиці, куди направився секретар. Білотченко попрощався з секретаркою і вийшов з кімнати.

На вулиці Білотченко розглянувся на всі сторони і в натовпі прохожих пішов навздогінці за генералом та секретарем. А ті мов би догадалися, а може мали інший намір і пішли до дверей ресторану Змерзлякова. Білотченко знає цей ресторан, куди сходяться на склянку пива картограї, гендлярі, советські і німецькі розвідчики, звичайні пияки і повії. Він вирішив не переслідувати їх там.

* * *

У вбогій кімнаті простенька обстановка. І це студент-

ська дійсність. Вона такою була в мирні часи в гуртожитках, то ж чи може бути кращою тепер? Хто був студентом, хто пройшов витерті коридори і холодні кімнати, той ніколи не забуде ціни науки.

А в цій кімнаті зібралися багатирі духа химерної епохи. Це ті, що сміливо дивляться у вічі жаскої епохи. Тут Федя, як прийнято в товаристві звати майора Білотченка, тут усміхнена, у дрібних веснянках, Таня Каб, тут синьо-ока з червонопухнастими устами Зіна.

На столі парує засмалений чайник, а Зіна, тримаючи склянку, оповідає подорожні пригоди до Києва та про перебування в лікарні. Її рука звільнена від гіпсу, але ще відчуває біль і не може нею вільно рухати. Та Зіна тим не переймається. Як і раніше, бадьора та весела.

Білотченко любить оповідати молодшим друзям воєнні новини. Він і почав оповідати про поразки німців на ленінградському відтинку фронту та під Москвою.

— Там німці втратили півмільйонову армію. Советські війська прорвали оточення Ленінграду й очистили шлях на Москву. Тепер ідуть завзяті бої за Сталінград. Хто закріпиться в Сталінграді, той буде непереможений.

— Як це розуміти, непереможений? — запитує Таня.

— Якщо німці закріпляться в Сталінграді, тоді вони відріжуть Кавказ, а це значить здобудуть кавказьку нафту. Якщо советські війська розіб'ють німців, то німці змушені будуть відступати цілим фронтом.

— А що тоді? — запитала Зіна.

— Тепер ще трудно передбачити, — сказав Білотченко. — Очевидно, німці отверезіють і припинять терор та грабування України. Можливо навіть, створяться обставини, коли Україна відновить свою державність.

— А що ж тоді з німцями? — запитала Таня.

— Це також проблема. Можуть німці перейти в стан союзників України, а може залишаться такими, як тепер. Тоді Україні треба боротися на два фронти. Адже західні союзники напевне зірвуть договір з Москвою і будуть добивати німців і большевиків. За таких обставин Україна має шанси закріпити власну державність.

— Час наближається до всенародної революції, як

каже Стенгач, — оптимістично промовила Таня.

Ще б, може, дискутували, мріяли про майбутність вітчизни, та надворі помітно вечоріло і Білотченко глянув на годинник.

— Дівчата, вже темніє, а я мушу їхати в подорож. Як там ваші фінансові справи? Чи скарбник наштампував карбованців?

— Про це не турбуйтеся, — швидко промовила Таня. Підійшла до ліжка і, глянувши на Білотченка, запитала: „Скільки вам?“

— З тисячу, — відповів Білотченко.

* * *

Над берегом нависла скеля сірого граніту, а від тієї скелі, аж до зеленкуватих хвиль, простяглася рівнина. Де-не-де на піщаній рівнині притаїлись кущі верболозу, а біля них, як гриби, поприсідали підлітки. Дорослі повитягались у піску. Так відпочивають у гарячі дні над річкою.

Таня й Олексій примостились на плескату камені, що вихопився з води і гріє свій тисячолітній, водою вигладжений, хребет. Лежачи животом на теплому камені, Таня бовтає ногами текучу воду та стежить за рухами Олексія. Їй здається, що Олексій не прив'язаний до неї, що він і не любить її, а тільки так зустрічається, з вдячності за її допомогу в праці. Їй здається, що він усе поглядає на берег, на чорнявку у вишневому купальнику, яка розмовляє з кимсь та час від часу заливається пискотливим реготом. А та чорнявка, справді, приваблива: гнучка, як лозина, стегна — кольору бронзи, повні груди draжняють очі чоловіків.

„Чого він мене буде любити? — думала Таня. — За руде волосся, що через нього колись діти в школі не давали проходу, а чи за моє веснянкувате лице?“

Олексій, справді, замислився. Він вп'явся поглядом у сіру скелю й думав не про істот у різнокольорових купальниках, а про Козятинський вузол. Про начальника станції, що переслідує українців, виживає його друзів з посади в адміністрації та з кваліфікованої праці в депо.

Таня лежала і думала про своє. Вона вирішила пере-

рвати сумну мовчанку і викликати Олексія на відвертість. Час, як вітром змітає, а їх відносини невиразні, не певна в його намірах і не знає, як далі поводитись із ним.

— Олексію, — промовила ласкаво і подивилась йому в очі. — Хто тобі більше подобається, та писклива вивірка, а чи...

— Таню! — не давши докінчити їй запитання, перервав Олексій. — Я тобі вже сказав і повторювати зайвий раз не хочу. Мене дівочі проблеми не цікавлять і про це ти мене більше не питай.

— А чому ж не можна запитати? Це ж нормально, що кожна людина має власні погляди на красу. Одному подобаються, скажемо для прикладу, білі хризантеми, а іншому — степовий будяк.

— Будяк — медодайна рослина, а що з хризантем?

— Я так і думала, — промовила Таня й пухнасті уста її розтяглися в усмішку.

Олексій глянув у очі Тані й відчув, що ці очі й навіть ластовиння на ніжному обличчі мають невимовну принаду. Він думав, чи справді любить Таню, а чи це якесь скороминуче захоплення. Якось зненацька глянув на її ніжно-білу спину й круглі стегна. Він ще не бачив її в купальнику, та й незручно розглядати. Адже вона дівчина!

Таня мовчала і стежила за його очима, за гоструватим рівним носом, високим чолом, розкуйовдженим чубом, та бовтала ногами в прозорій воді.

— Ти гніваєшся? — спитала Таня.

— Мені здається, що дівчата, точніше кажучи, взагалі жінки, крім кохання й прикрас нічим більше не цікавляться. Ти якийсь виняток з жіночого роду. Я не раз спостерігав тебе й думав: чого в тобі більше, жіночости чи революційної ідейности?

— Я не сподівалася, що ти про мене так думаєш. А коли хочеш знати, то я тобі скажу відверто. Чи можу я бути дівчиною, якщо б у моїй особі була відсутня жіночість? Звичайно, ні.

— Це диво. Чого ж ти прийшла в організацію?

— Це не так просто. Прийшла в організацію з-за романтики...

— З-за романтики? — здивувався Олексій.

— Так. З-за романтики!

— Яка ж може бути романтика в наших обставинах?

— Революційна романтика, Олексію. Ти не ототожнюй романтику з любовними пригодами, що їх пишуть письменники.

— По-твойому, виходить, що дівчина може бути одночасно жінкою й революціонером? А я мислю законами фізики, які твердять, що в одній посудині певної місткості не може одночасно вміститись дві речі тієї самої місткості.

— Дивне порівняння! Аж смішно. У даному випадку закони фізики не мають нічого спільного з законами біології і душевними прикметами людини. На те ж ми створені живими високоорганізованими істотами, щоб не лише рухатись, а й відчувати і мислити. Олексію, вибач, що я так говорю. Адже для чогось я вчилася три роки в медичному інституті.

— Я це знаю. Відчуваю в багатьох випадках мою відсталість.

— Цим не переймайся, мій друже. Ти ще маєш час. Переживемо війну і підеш вчитися. Я також думаю докінчити освіту.

Олексій дивиться вздовж річки, аж туди, де вона ховається в зелених гаях. Дивиться і думає про те, що сказала Таня. Про невиразну майбутність і страшну дійсність.

— Ти знов задумався, Олексію. Що з тобою? Де поділись твої дотепи, жарти? Ти змінився, Олексієчку. Дуже змінився.

— Ти зачепила болюче питання. Це питання майбутності. Я думаю про неї, але ж виразно усвідомлюю сучасність.

— Ти боїшся? — з почуттям запитала Таня.

— Ні! Я не боюсь, але знаю, що нам не прийдеться кінчати високі школи. Може, тобі ще вдасться, але не мені.

— Ти віриш у нашу перемогу і сумніваєшся в особистому майбутньому.

— А ти не віриш?

— Ні!

— А чого ж ти прийшла в організацію?

— З-за романтики.

— Ти дивна дівчина. З-за романтики прийшла на фронт боротьби?

— Так, друже. І це зовсім не дивно. Адже можна вмерти під бомбами, а чи від куль фронтових побоїщ. Можна? Якщо мені призначено вмерти, то чого ж я буду остеронь? Я хочу бути такою, як кращі представники нашого народу. З ними разом за національні інтереси і смерть не страшна.

— О, Таню! Ти прекрасна!

— Ти, може, відважишся і ще щось скажеш?

— Хіба про те треба говорити?

— Якщо не словом, то можна виявити серцем. Ти якийсь черствий, сторонися і уникаєш моєї присутності.

Олексій відчув докір і разом теплий погляд Тані. Він зрозумів її щире відвертість. Оглянувся навкруги. „Обняти, — промайнула думка, — пригорнути і вицілувати пухнаті губи, дрібне ластовиння та золоті коси“.

— Боїшся, — промовила Таня, підсунулась круглими грудьми по гладенькій поверхні каменя і поклала голову на Олексієве стегно.

* * *

У вагонах усі сидячі місця зайняті. В одному купе сиділи невільники советської армії. Це — офіцери старших рангів. Вони були змучені, але тримались весело, мов би їм було байдуже в німецькому полоні. Між невільниками і цивільними пасажирами сиділо двоє німців, що супроводили советських офіцерів у спеціальний табір.

Аркадій запитав невільників, куди вони їдуть і де їх узяти в полон. Офіцери тільки встигли розповісти про бої за Керченську протоку і почали пояснювати, як вони попали в полон на Північному Кавказі, але німець насторожився і заборонив говорити невільникам, а до Аркадія крикнув: „раус!“

Аркадій відійшов до задніх дверей і так простояв усю дорогу. В місті довго не затримався в службових справах, а швидко попрямував до знайомого будинку за мурами.

Зіна мов би чекала на Аркадія. Ще зранку прибрала кімнату, одягла зеленого кольору з білим ковнірцем сукню, виклала коси і навіть злегка припудрила обличчя. Білі зуби і рожеві губи контрастували з блідим обличчям. Вона була ніжна і божественно гарна.

В коридорі хтось шарпнув за двері. Зіна підбігла й відхилила їх, і в ту ж мить увійшов Аркадій. Вона збентежилась і тепло стиснула йому руку.

— Я наче передчувала, що побачу тебе і тому нікуди не виходила з хати, — промовила Зіна.

— Дякую. А ти виглядаєш гарно. Свіжа і навіть якась вища. Невже підросла?

— Та що ти? Я цілими днями голодувала, нервувалась. Схудла і тому здаюсь вищою.

— О, бідна дівчинко! А як же твоя рука?

— Цілком добре! — весело промовила Зіна і, піднісши руку, помахала нею та й механічно обняла Аркадія.

Аркадій не сподівався такої сміливості, бо за час підпільної праці вони обоє тримались на певній дистанції. Він не завагався і пригорнув її до себе так, що вона аж здригнулась.

— Ой, що з тобою? — пошепки промовила Зіна.

— Заскучав і боявся за тебе.

— Чи й справді заскучав? — спитала, не приховуючи зацікавлення.

— А ти не віриш?

— Я не знаю... Сказати б, не маю підстав. Хоч ми й давні найомі, але ти ніколи не проявив глибшого інтересу, а так, як друг...

— Отож, як за добрим другом...

— Та й тільки?! — І Зіна зняла руку з Аркадієвої шиї.

Він зрозумів, що Зіна чекає від нього чогось більшого. Вона чекає щирого слова і признання, та він ще не може рішитись. Він почував себе, немов між двома вогнями. Він знав, що Женя не байдужа до нього також. Зіна і Женя — неабиякий вибір, а що робити в невідомій майбутності? Війна розгоряється з більшою жорстокістю і тотально руйнує батьківщину. Що робити? Кого вибирати, коли

завтра чекає щось нове, що зруйнує не тільки пляни й почуття, а й саме життя.

Зіна мовчки стояла коло столу і перебирала пальцями кінець скатертини. Вона розуміє невиразну ситуацію й важкі часи. Але ж вона знає, що роки минають, і відчуває повну самотність.

Аркадій глянув у її очі й запитав: що з тобою?

Зіна не мала сили відповісти. Стояла з похиленою головою, а з очей котилися сльози. Аркадій пригорнув її й почав цілувати пахучі коси.

— Аркадію, для чого це? — піднесла голову і запитала Зіна. — Я не потребую гри... це... це... ах, краще пusti мене!

— Я цілком щиро. Ніякої гри.

— Щиро? В твоєму розумінні друга так не цілують. Ти дозволяєш понад дружбу.

— Не поспішай з висновками. Нам треба обговорити справу.

— Ти хочеш говорити про організаційні справи? Про дружбу? Говори! Я слухаю і зроблю все, що в моїх силах.

— Не про це я хочу говорити. Я розумію тебе і хочу, щоб ти зрозуміла мене. Спільна праця — це одна справа. На цій праці ми тільки друзі і нічого більше. Та в житті людському є інші проблеми, які не в меншій мірі значущі для нас у майбутньому.

— Ти далеко не заходь. Ці проблеми тобі очевидні. Ти знаєш мене і знаєш, що для тебе я готова жертвувати собою. Якщо б ти не відповідав моїм почуттям, я, може, була б іншою. Сама собою. Ти це розумієш? На кожен мій крок ти реагував чуло, і я прийняла це внутрішнім почуттям. Я відчула, що між нами є щось глибше, як звичайна дружба.

— Це все правильно. Я цілком поважно думаю про тебе, але як розв'язати цю проблему в наших невиразних обставинах? Як ми можемо розв'язати цю проблему сьогодні, коли завтра нас можуть розлучити назавжди. Це питання молодости і життя. Чи можна з цим жартувати?

— Я не легковажу. Я розумію і не настоюю сьогодні розв'язати це питання. Але ж, Аркадію, я хочу знати твою думку.

— Мое бажання цілком збігається з нашими сіпльними інтересами. Від сьогодні крім тебе я нікого не знаю. Настануть відповідні умови для одруження і впорядкування родинного життя, і ми візьмемо шлюб.

Зіна підвела голову і в її очах промайнув блиск невимовної радості. Глянула стримано і схилилась на плече Аркадія: „Так буде найкраще“, — ледве встигла промовити, бо Аркадій відповів їй гарячими поцілунками. Напружена атмосфера розрядилась і взаємне довір'я виповнило їх серця.

— Аркадію, — згодом промовила Зіна. — В нашому театрі сьогодні прем'єра „Про що тирса шелестіла“.

— Це велика подія в наші часи.

— Чи можеш ти залишитись?

— Дуже радо виконаю твоє бажання, — сказав Аркадій і ще раз поцілував свою наречену.

* * *

Надворі вечоріло. Сонце смугастими променями спиралось на землю. На пішоходах зменшився рух, тільки біля театру ворушились людські постаті. Початок прем'єри „Про що тирса шелестіла“ призначено на шосту годину. Єдиний у місті театр вистави дає рідко і тільки з дозволу німців. Сьогодні свято для тих, що мають змогу відвідати театр.

Передні місця партеру зайняті офіцерами та цивільними німцями, що понаїжджали в місто. Там чути тільки німецьку мову та зрідка російську від тих німців, які втрапили материнську.

Задні місця партеру, балькони та гальорка переповнені цивільними. Людський зір вражає строкатий одяг, що в часи війни є нормальним явищем.

Аркадієві пощастило через знайомих урядовців міської управи дістати квитки в першому ряді балькону. Вигідні місця і добра видимість на сцену та передню половину партеру.

Зіна була винятково щаслива в цей вечір. Її молоде життя так склалося, що не встигла побачити щось величаве, і прем'єра „Про що тирса шелестіла“ здавалась небуденною подією. А публіка гуде, розмовляє, вітається по-

махом рук. Хтось із знайомих студентів посилає рукою Зіні привіт та показує на партнера. „Маєш. Не сама ж“. Вона відповідає кивком і задоволено сміється.

Третій дзвінок, і важка завіса повільно розсунулась. Зникло світло, і в театрі все стихло.

Дія проходить напружено, з наростаючим конфліктом. Зіна притулилась до Аркадія і захоплено вп'ялась очима в освітлену сцену. Аркадій також спрямував погляд на артистів, а в його голові наростають інші конфлікти. Особисті й громадські. Під впливом переживань Зіни, дав їй слово. А це ж не жарт. Це відповідальність за життя. Вона, дівчина, розуміє все по-своєму, по-жіночому, і тому домагалась уточнення відносин. Це її право.

Аркадій не думав зв'язуватись поважно, і от тепер зроджується душевний конфлікт. Женя прекрасна. Навіть краща і з глибшими інтелектуальними прикметами. Вона ж напевне розраховує на нього. Це видно з її ставлення, з її неприхованої ширости. Бідна Женя не знає, що її пляни, її надії розвіялись назавжди. А, може, вона нічого й не думала про нього. Може, тільки удавала, щоб скористатися з його послуг? Вона ж мусить пристосовуватись до життя, утримувати стару матір і маленьку донечку.

Такі думки вирували в голові Аркадія, і він не чув артистів, а тільки бачив їх рухи, що в наслідок власного перетомлення йому здавалось невиразним маячінням.

Зіна, переживаючи гру артистів, смикнула Аркадія за руку, і він немов проснувся. Глянув на сяюче радістю обличчя дівчини й подумав: „Ні, тільки вона йому суджена. Вона ж бо втілення краси і чистої моралі. Засмалена сонцем, загартована працею і з лагідним серцем. Недарма співається в пісні: „А дівоче серце засвітить, пригріє“. А це ж народня мудрість.

Аркадій зрозумів, що його переконання правильні. Зіна відчула дотик і теплоту Аркадієвої руки, глянула йому в очі, і в усмішці двома рядочками блиснули білі зуби. Вона щаслива. Вони обоє щасливі.

Непомітно збіг час і вистава закінчилась. Залунали оплески та похвальні вигуки для акторів. Публіка лавою сунула до вихідних дверей. Аркадій із Зіною протиснулися

надвір і на пішоході хтось притримав Аркадія за піджак. Він повернувся, а перед ним майже вдотик стоїть усміхнена Женья.

— Добрий вечір! — привіталась вона.

— Добрий вечір! — відповів Аркадій і намірився познайомити Євгенію з Зіною, та вона обірвала його намір словами: „Підемо до нас. Я вас хотіла бачити і от несподівано зустрілись.“

Зіна відступила в сторону і з неприхованим гнівом глянула на Євгенію. Аркадій, заскочений несподіваною зустріччю і пропозицією Євгенії, не знав, як зручно вив'язатись із такої ситуації.

— Мама хоче вас бачити і особисто подякувати. Йдемо, пане Аркадію, — сказала Євгенія і взяла його під руку. Аркадій не рухнувся з місця і ледве видушив із себе: „Пані Женю, вибачте... я сьогодні не можу. Ось панна Зіна. Ви ж напевне незнайомі.“

Євгенія глянула на Зіну і зрозуміла. Повільно опустила руку і не знала, що сказати. Зіна вклонилась Євгенії. Коротенька мовчанка Аркадієві показала вічність. Він не радий цій зустрічі, і по його обличчі пробігло помітне хвилювання. Женья опанувала ситуацію і, прощаючись, сказала: „Поздоровляю, поздоровляю!“ Круто повернулась і побігла через вулицю.

Аркадій і Зіна якусь хвилину йшли мовчки. Ця зустріч зіпсувала їм піднесений настрій, напружила нерви, мов струни. Зіна наче проковтнула терпку кислую, ніяк не збереться з силами, щоб почати розмову. Спіткнулась на пішоході і мало не впала. Аркадій її підтримав і сказав, щоб не поспішала.

— Це також твоя подруга? — тремтячим голосом запитала Зіна.

— Розуміється, — зам'явся Аркадій. — Вона працює в міській управі, а я в службових справах часом зустрічаюся з нею.

— І в службових справах запрошувала до себе?

— Твої підозріння даремні. Адже я мушу мати контакти з людьми.

— А чого це її мати тобі вдячна?

Аркадій розсміявся й поцілував Зіну в щоку, та вона заспокоїтись не могла.

— Чого ж мовчиш? Розкажи про свої контакти...

— Таж розкажу тобі про все, тільки перестань хвилюватись. Ніяких підозр бути не може. Ми ж не для розваг домовлялись.

— Вибач, що я не стрималась... я цієї жінки не люблю.

* * *

Федір Білотченко дримав. Парокінний віз скрипів, здригався на вибоях ґрунтової дороги, що ранньою весною, коли вже стужавіє болотяна твань, її загладжують сталевим грейдером, привезеним з Америки.

Дядько Андрій поцьовхує батогом у повітрі та все зиркає на свого пасажира. Може, він порався б коло своєї хати, може б, якесь поліно приволік з лісу на зиму, аж тут нечиста сила підсунула цього панка... Сонце вже піднялося під обідню пору і припікало, аж піт струмками стікав по обличчі Андрія. Та він не розлучався зі світою. Чи влітку, чи зимою завжди на ньому свита з овечого сукна.

Обабіч шляху жовтіють поля і де-не-де, мов солдати в наступі, кривими лініями стоять полукіпки пшениці. Окремі лани чисті. Скільки оком можна глянути — біліє стерня.

Білотченко удавано дримав та все думав про подорож і можливі несподіванки. Він їде в Погребище у важливих справах та везе дві валізи гранат і пістолів для організації. Там також має зустрітись з відповідальним керівником советського підпілля. Він довідався від колишнього комісара полку, що цей відповідальний присланий з Москви. Справи поважні і занадто ризиковані. Все може статись, та для особистої охорони він має в кишені „токаря“, а під дощовиком кілька гранат.

Віз поскрипує, коні підтюпцем біжать і раптом, скрипнувши всіма рухомими снастями, віз спинився. Білотченко розплющив очі і глянув на дядька, а він усміхнувся в рудий ус і протягнув: „Подрімали трохи... воно, конешно, в далекій дорозі дримається.“

— Чого ви спинилися? — спитав Білотченко.

— Бачите ж, коні спітніли. Хай відпочинуть трохи,

та й я ще зранку нічогісінько не їв.

І дядько Андрій повільно зсунувся з воза, взяв опалку і розчепірів перед кіньми. Потім так само повільно підійшов до воза, засунув під сіно руку і витяг засмальцьовану торбину. Не питаючи Білотченка, відломив кусок житнього хліба і, подаючи зашкарублюю рукою, промовив:

— Перекусить трохи. Я щось не бачу вашої торби, а їсти треба.

Білотченко глянув на дядькові волосаті руки і чорний хліб. Щоб не вразити гостинного серця, взяв хліб і почав їсти. Дядько знов повільно всунув у торбину руку й витяг пляшку.

— Ви й води з дому набрали? — спитав Білотченко.

— Ага, води. Промочить горлянку для апетиту. — І подав пляшку Білотченкові.

Той, не вагаючись, устроїв шийку в рот. Дядько спостеріг, що цей панок не скривився і без передишки висмоктавав півпляшки кріпкого самогону. Решту, розуміється, допив дядько Андрій, і аж тоді витяг із торбини просолілого і жовтого від давности сала. Підкріпились таки добре самі та й коні відпочили.

Вже проїхали кілька кілометрів, і тоді Андрій, під впливом алкоголю, зважився на розмову.

— А як же ваше ім'я, пане?

Білотченко, не задумуючись, назвав якесь чуже ім'я.

— А звідки ви знаєте нашого Аркадія?

— Ми вже давно знаємось, — коротко відповів Білотченко.

— Разом школи проходили? — навздогад запитав Андрій.

— Так. Училися й працювали.

— Воно, конешно, — почав Андрій, — наука добра вещь. Мої хлопці також учились, і старший уже був літінантом в погранічній службі, а тепер Бог його знає. Може, нема й живого.

— А менший де? — навмання запитав Білотченко.

— Цей окончив дев'ятой клас і тепер вдома горобцям дулі суче. Школ нема і служби ще неспособен вести. Значить, вдома байдикуює.

— Добре, що вдома. Ще матиме час учитися й служити.

— Аркадій зразу собразив і службу добру має і в почоті состоїть. Багато є в нас образованих, та сидять у батьків. Воно, конешно, як хто собразить. Кажуть, він германський шпiон і тому службу має. А другі говорять, що він занімаєця українським опросом. Хто його тепер розбере!

Віз скрипить, гойдається на виямках, а Білотченко думає про свої справи. Андрій перестав говорити і сердито цьвохнув бато́гом на коней. Він того й розсердився на коней, що цей панок на його бажання говорити тільки коротко відповість і щось думає. Проїхали мовчки кілька кілометрів, і Андрій знову почав.

— Он хороший, наш Аркадій, і тому я його слухаю. Голови колхозу я не послухав би, а то сам Аркадій просив, і тому я поїхав у хурманку.

В'їхали в Погребище, і тут їх спинив німецький жандарм з двома поліцаями. Білотченко показав жандармові документ. У тому документі було написано, що він відряджається в цукроварню на посаду старшого механіка. Жандарм прочитав документ і, повертаючи Білотченкові, сказав: „Зер гут!“

Андрій уже цьвохнув бато́гом на коней, та один з поліцаїв засунув руку під сіно й натрапив на тверду валізу: „А це що тут?“

Білотченко пронизав поглядом поліцая і промовив: „Твоє яке собаче діло? А хочеш, подивись. Веземо деталі до вакумапаратів“. Та німець махнув рукою і наказав проїжджати.

Проминули кілька вулиць, і Білотченко попросив Андрія звернути в якусь обса́джену з двох сторін ясенями вулицю. Коли під'їхали до старенької хати, що застрягла в кущах ямину й калини, Білотченко пішов у хату. Андрій байдуже поглядав з-під волохатих брів на маленькі вікна хати і щось бурчав під ніс. Чи то висловлював незадоволення, а чи згадував мелодію якоїсь пісні.

З хати вийшли два хлопці і забрали з воза валізи, а Андрієві сказали їхати з старшим чоловіком, який, умостившись на полудрабку воза, промовив: „Поїдемо на відпочинок. Треба ж відпочити вам та й коні стомились.“

Євлогій Кроліков почував себе цілком добре. Йому легко вдалося приземлитися парашутом недалеко Погребища і відшукати родину раненого червоноармійця, що перебуває в шпиталі біля Москви.

Солдатка з підростаючою донькою Фросею жили в невеличкій хатині, що ховалася від людського ока за густими кущами бузку та жовтої акації. Солдатка втратила надію побачити приймака-чоловіка. Жила, як жилося. Працювала в колгоспі, підробляла в домах службовців цукроварні та районної управи.

Пізнього вечора впросився до хати незнайомий чоловік. Не хотіла прийняти якогось волоцюгу, але подумала: „А, може, десь і мій так блукає від села до села та просить кутка переспати.“ Впустила.

По вечері розговорились про важке життя, про німців-грабіжників, і пізніше цей чоловік дав листа від її мужа. Він же попередив, щоб нікому про це не говорила. Так вона прийняла його, як рідного, близького друга її мужа, і звала просто: Євлогій. Дочка Фрося зверталась до Євлогія увічливо, звучи його „дядя Євлогій“.

Євлогій Кроліков не був звичайним собі посланцем Москви у глибокий тил німців. Ще в роки революції він об'їздив усі закутки України, як комісар продовольчого заго-ну та начальник сектора чрезвычайки, і пускав українську кров. Останні роки займав відповідальну посаду в особому відділі при наркоматі оборони, і от тепер знову в Україні.

Кроліков середнього віку, але лисина тяглася від широкого лоба аж до потилиці, і тільки дві смужки рудого волосся залишилося над вухами. Садистичне полювання за жертвами йшло в парі з уживанням алкоголю, який висмоктав з нього природню барву та залишив глибокі зморшки на шиї і довголикому обличчі. Він виглядав понад шістдесят літ, але це йому не перешкоджало. Навпаки, його зовнішній вигляд добре пасував до його обов'язків.

Та й не випадково Кроліков попав до солдатки. Її чоловік також з російських зайдів, що по революції залишився в Україні, приставши в приїмц до вбогої сироти. Він навіть не розумівся на господарчій праці, і в перші роки

заробляв на прожиток кустарним промислом. Робив селянам ножі, серпи, сапи, а пізніше став ковалем у майстернях цукроварні. Так вони жили і дочку Фросю придбали.

Євлогій у нових обставинах був занадто ввічливим, підприємчивим і цим причарував солдатку. Вона відповідала на його залицяння і так поступово стала рабинею його невгамовних потреб.

Підростаюча Фрося дещо здогадувалась і з кожним днем у її серці нарастив протест і огидне почуття до цього рудого собаки, як вона тепер у думках його називала. Вона ненавиділа Кролікова, але боялася щось сказати.

У Кролікова апетит зростав, паленів, як солома на вогні. Він жадібно поглядав на розквітаючу, з круглими яблуками грудей Фросю. Іноді кине дотепний жарт і, як Фрося відверне голову, коситься на неї зеленкуватими очима з-під кошлатих рудих брів. Кроліков не спускав з Фросі очей і всякими способами намагався звабити дівчину. Фрося зразу не усвідомлювала замірів рудого собаки, та пізніше зрозуміла його й уникала безпосередньої зустрічі. А він з кожним днем нахабніше наступав. Це обурювало Фросю, а часом виводило з рівноваги, і вона, боронячись, кидала йому прикрі слова. Кроліков злостився, аж на рудих скронях трусилися зморшки, але вдавав веселого і заливався сміхом.

Одного вечора, коли не було вдома солдатки, Кроліков вирішив за всяку ціну зламати упертість дівчини. Ще тільки сонце почало ховатись за деревами, він послав Фросю по самогон, а сам заходився готувати закуску.

Опорядив стіл за власним смаком. Застелив скатіркою, розклав яечню в дві порцелянові тарілки, накраяв житнього хліба, в півтарілку поклав кілька малосольних огірків та поставив дві гранчастих склянки. Відійшов до дверей і, глянувши на стіл, пригадав мелодію пропагандивної пісні. Хриплим голосом затягнув: „За столом у нас нікто не лішний, по заслугам каждый награждьон“.

Все, як треба, тільки чомусь не поверталась Фрося. Кроліков виглядав у вікно, ходив по хаті і нервово потирив руки. Ще раз виглянув у вікно, але замість Фросі, в подвір'я завернув якийсь незнайомий чоловік і попрямував

до дверей. Кроліков забігав по хаті, як підсмалений собака. Метнувся до столу, схопив тарілки і намірився поставити їх до шафи, та в цей час відчинилися двері і в хату ввійшов незнайомий чоловік.

— Добрий вечір! — привітався незнайомий.

Кроліков догадався, що це хтось до нього. Глянув зеленкуватими очима.

— Доброго здоров'я! — відповів він. — Як добре склалось. Я тількищо приготував вечерю — й гість у хату. Заходьте ближче, — запросив Кроліков і поставив тарілки на стіл.

— Чим можу служити?

— Я до товариша Кролікова.

— Я у власній особі. А хто будете ви?

— Федір Білотченко.

— Надзвичайно радий! — перейшов на приязний тон Кроліков. — Прошу повісити ваш плащ і сідати до столу. Я знаю про вас. Це дуже добре, що ви приїхали. Якраз немає вдома господині, і ми можемо обговорити важливі справи. Це найкращий збіг обставин. Правда, зараз повернеться її дочка. — І виглянув у вікно. — О, вона вже йде. Проворна дівчина і хитра, як лисиця.

В хату зайшла Фрося і, побачивши незнайомого чоловіка, спинилась. До неї підступив Кроліков, приглядався за пляшкою. А гледівши пляшку, замотану в хустину, весело промовив: „Знайомся! Це мій старий товариш. Колись разом працювали“.

— Добрий вечір! — вклонилася Фрося, тримаючи пляшку під пахвою.

— Давай пляшку на стіл, а сама можеш іти до подруг, — наказуючим тоном сказав Кроліков.

Дівчина зраділа такій нагоді і зразу зникла з хати.

Кроліков мав докладні відомості від комісара про Білотченка. Вже те, що Білотченко вихованець Ленінградського артилерійського училища та останній рік був командиром артполку, беззастережно зблизило його з гостем. Ще перед першою чаркою Кроліков сказав, що завдання важкі, але вони спільними силами їх переборять.

Кроліков радив створити партизанські відділи в кож-

ному районі за певним номером. Нумерування відділів і затвердження командирів він проведе сам. Сам же буде відбирати звіти про їх діяльність.

Кроліков набирив яечню шматком хліба, притримуючи її пальцем, і кидав у широкий рот. Білотченко слухав, брав вилкою смажене сало, відрізав пригорілу шкірку і запам'ятовував кожне слово Кролікова. Білотченко повільно їсть, пережовуючи кожен кусень хліба, протягає час, щоб раптово не сп'яніти.

Надворі навис вечірній присмерк, у хаті стало темно. На столі блищали тарілки, дві склянки та пляшка. Кроліков нахилив голову над пляшкою, глянув на останній самогон і розлив його в склянки. Підносячи склянку до рота, зазирнув у блискучі при місяці очі Білотченка і рухом руки ніби сказав: „За майбутні успіхи, товаришок!“

Уже сп'янілий Кроліков спинився на якомусь слові, мов би згадав про склянку в руці, і одним махом влив у рот, прополоскав зуби та й проковтнув з такою швидкістю, що аж щось булькнуло в його костистих грудях.

Білотченка неприємно занудило, але він з усіх сил стримався, вгамував бридке почуття, пригадавши якусь приємну подію в особистому житті.

— Ти, Федю, — встаючи із-за столу, сказав Кроліков, — я так тобі, по-товариському, знаєш, ми свої люди. Колись хороший наш письменник Островський написав: „Свої люди, сочтьомся“. Знаєш такий спектакль? Та що там спектакль! Ти, Федю, дивись у простір, а нюхом чуй ворога. Я маю на увазі цих петлюрівців. Ми маємо обсадити залізничні станції, особливо вузлові, своїми людьми. У Козятині начальник станції наш старий чекіст і він петлюрівських недобитків познімав із праці. Покищо ми їх беремо на облік, а у відповідний час знищимо. Наша тактика проста, — підійшов Кроліков до Білотченка і поклав на його плече руку. — Ворожими руками знищувати ворога, а залишки пізніше доб'ємо самі.

Білотченко, вдаючи, що не усвідомив суті цієї тактики, запитав: „Як це зрозуміти, товаришу Кроліков?“

— Молодий ти, Федю! Тдеба в гестапо насадити наших людей, а їхнє діло вказувати німцям на небезпеку петлю-

рівських недобитків. Тут треба широко застосувати випробувану провокацію. Підкласти їм зброю, радіоприймачі, і направляти до них німців на обшук. Зрозумів?

— Так, зрозумів. Це доступний шлях боротьби.

— І ти, товаришок, — хляпнув рукою Білотченка по плечі, — маєш негайно йти в гестапо на працю. Я дам тобі адресу нашого чоловіка, який тебе влаштує. Ти будеш таємним агентом, але отримаєш дозвіл носити зброю, безплатний проїзд по залізницях на всій території райхскомісаріяту, і матимеш добру оплату. Ти розумієш, що це значить?

— Так, товаришу Кроліков. Але я не розумію, що буде пізніше. Точніше кажучи: що буде зі мною, коли радянські війська займуть Україну і мене виявлять, як агента німецької таємної поліції?

— Ха-ха-ха! — зайшовся сміхом Кроліков. — Ти зовсім молодий, а ще й майор радянської армії. Наш головний штаб має на обліку всі свої кадри. Ти про це не турбуйся.

* * *

Зінько Книш пробудився разом із першим промінням сонця. Йому спалось погано і він почував себе розбитим, нервовим. Не знав, із чого починати день. Глянув на дружину, що спокійно дихала, а на її повних грудях, у ритм дихання, підіймалася сорочка, мов би її хтось підштовхував. Усміхнувся і поцілував дружину в рум'яну щоку. Вона щось промимрила вві сні, але не прокинулась.

У другій кімнаті, поперек ліжка, попереплітавшись маленькими ніжками, спало четверо дітей. Найстаршому шість, а наймолодший два роки. Діти появлялись, немов за графіком, кожних півтора року, і всі були подібні одно на друге. Це ж бо молода зміна, що колись прийде до праці, до громадського голосу. Зінько ще раз глянув радісними очима на дітей і вийшов із хати. Коло криниці корито з водою, і там він обмив обличчя, засмалену шию та волохаті груди. Він так звик ще з військової служби освіжатись після сну.

Зінько, не снідаючи, пішов на працю. Він поспішав не

тому, що боявся начальства, а більш тому, що любив працю в своїй хаті, любив працю в громаді і в бригаді. Наприкінці літа бригада щоденно зайнята працею. Збирають і пакують для плодоовочевої бази помідори, сливи, яблука та червонобокі груші. Там же в бригаді підбере свіжий помідор, стиглу грушу чи пригорщу темносиніх слив, і аж до обідньої пори порядкує. Дає розпорядження дівчатам та молодицям, сам підносить коші на фрукти та разом із двома підлітками тягає повні коші в спеціально збудовану повітку.

Сонце стояло над садом і пестило своїми променями білі антонівки, жовтозелені ренети, червонобокі груші та темносині венгерки. Плоди повгинали гнучкі гілки дерев, рясно нависли над столоченою травою. Зінько підбирає стиглі овочі й один по одному кладе в кіш.

— Дядьку! Дядьку Зінько, — захекавшись, кричить десь поміж деревами хлопець. — Втікайте! Втікайте зразу.

Зінько глянув на хлопчача в порваних штанях і здивовано запитав: „Чого втікати? Що з тобою, Петрусю?“

— Німці й поліція в сільській управі, шукають за вами. Бриль Микола послав мене, щоб сказати. Втікайте геть!

Зінько зрозумів. Раз Бриль послав Петруся, значить, щось не в порядку. Але це не так просто — втікати... Куди втікати? В голові майнуло з сотню думок, а виходу немає ніякого. Треба втікати. А що ж буде з родиною? Як дасть раду дружина з чотирма малими?

Поки Зінько роздумував, з протилежного кінця саду йшли поліцаї й німецький жандарм. Зінько кинув кіш з білими яблуками і стежкою добіг до повітки. Там у схованці схопив автомат та торбу з магазинками і став за одвірком.

Жандарм ішов перший, а за ним поспішали три поліцаї. Вони помітили, що Зінько вскочив у повітку. Не дійшовши кілька кроків, жандарм спинився і наставив цівку пістоля на широкі двері повітки.

Зінько, не висовуючи голови, гукнув: „Що вам треба?“

— Не ховайся! Не втечеш. Виходь сюди! — крикнув один з поліцаїв і став заходити з причілка повітки. Зінько стежив за всіма і оглянувся на затильні двері. Там не було

нікого, тільки зелень саду мляво коливалась у теплому повітрі сонячного дня.

— Передайте німакові, що мене ніхто арештувати не може.

— Ого, який ти сміливий! — І всі наставили зброю в напрямку дверей.

Зінько зиркнув через щілину в зелений сад, оглянувся на задні двері повітки й крикнув: „Не підходьте. Стріляю!“ — І сипнув довгу серію з автомата перед ногами поліцаїв, аж земля бризнула їм в очі. Вони всі раптом упали на траву і сховали голови за стовбурами молодих яблунь. Зінько ще сипнув серію і зразу висмикнувся задніми дверима.

Дівчата і жінки зняли крик і кинулися врозтіч, як сполохані галки перед бурею. Поліцаї й жандарм лежать у траві та прислухаються до повітки. Звідти ніхто не обзивається й не виходить. Жандарм наказав поліцаям оточити повітку. Поліцаї поповзли на животах і через кілька хвилин один з поліцаїв задніми дверима увійшов у повітку. Роздивився і вийшов у двері, навпроти яких, за яблунею, лежав жандарм.

— Тут його нема, — промовив поліцай.

Зінько садом побіг у поле, заклад новий диск в автомат і ровом подався в напрямі лісу, що починався в кількох кілометрах від села. „Ліс батько, а ніч мати — дасть пораду“, — промовив до себе Зінько словами запорозьких лицарів.

В лісі зупинився і роздумував над подією. Повернутись ввечорі до села — небезпечно. Вони ж можуть зробити засідку. І для чого наражати село і родину на небезпеку? Родина для нього втрачена. Може, не назавжди, але він свідомий, що в цей час йому повороту нема. Треба рятувати себе, а там час покаже. Адже в бою не всі гинуть. Хтось залишається і продовжує працювати, жити й любити.

Зінько довго блукав лісом і зайшов у глибокий яр, під кучеряву березу. Тут гарно. Береза, немов дівка коси, розпустила гілки. Рудуваті гілки з зеленими листочками нависли низько над травною. І тут зразу криничка. Чиста,

джерельна вода спливає рівчаком і зникає в багнистих плавнях, у шепотливих очеретах.

Зінько поставив автомат під стовбуром старої берези, а сам підійшов до кринички. Нахилився над нею, сьорбнув холодної води і набрав пригорщею та змочив собі голову, черпнув ще пригорщу — на обличчя. Скинув сорочку і почав ляскати на себе холодну воду, витирати груди, широкі рамена, засмалені сонцем руки. Добре відсвіжився та й сів на м'якій траві.

Думав Зінько думу про майбутнє. Згадав юнацькі роки, знайомство з дівчиною, яка стала йому широю дружиною. Думав про малих дітей і про те, що скоїлося сьогодні. Багато пролітало думок у голові. Він не може придумати якогось виходу. Як осінній лист, збитий вітром, не має притулку. Несе його вітер, куди заманеться.

Так думає, мріє самотня людина, коли доля вирве її з рідного гнізда і поставить на грані невідомого майбутнього. Ще б сидів та мріяв, але сонце спускається все нижче, і промені вже не гріють, а скісно падають на дерева, і в лісі появилася прохолода.

Зінькові захотілося їсти. Він обвів очима дерева й над вимитим обривом помітив кущі ліщини. Взяв автомат і пішов до кущів. Намацав у шереховатих листках кілька горіхів. Зірвав їх. Облущив зелені гнізда і вклав горіха в рот. Під твердими зубами молода шкаралупа вгнулася, і на язикові відчув кислогірковатий присмак соку зеленого плоду. Пожував зубами і виплюнув.

В лісі тихо, немов у печері. Ні шелесту не чути, ні співу пташиного, тільки запахи старого зілля та соснової смоли лоскочуть ніздрі. Зінько перечепив через праве плече автомата й пішов лісом. Брів навмання на другий край, а там звернув полем і опинився в сусідньому селі.

Ще коли йшов полем, зродилась нова думка. І вона єдино-правильна думка в цей час. У селі живе один добрий хлопець, а через нього він знайде вихід... Обережно підійшов під село, а там городами і — до самісінької хати. Постукав у вікно й прислухався. В хаті рипнули двері і надвір вийшов юнак.

— Здоров, Володю! — пошепки привітався Зінько.

Хлопець зразу насторожився, але впізнав Зінька і підійшов ближче.

— Ви мене злякали. Чого це з цією стрільбою?

— Погана справа. Сьогодні хотіли мене арештувати, та я втік і автомат мусів пустити в діло... Коли б не автомат, може б я тебе й не побачив. Хто в вас у хаті? — запитав Зінько.

— Нема нікого. Мама пішли до тітки Насті.

— Це добре. Йдемо в хату й там поговоримо.

* * *

Аркадій вилежувався в ліжку. Вже пора вставати, а він ще маніжитья. Не поспішав до праці, бо з праці ніякого толку нема. Всі задуми, всі пляни пропадають марно. Німці не дають умов для корисної діяльності, а так, аби тільки звалосся, що існують школи.

Він думав про Зіну. Він думав про Женю. Обидві загніздилися в його серці. З того часу, як під театром бачив Женю, вже пройшло кілька тижнів без будь-якої вістки про неї. Вона добрий друг, хороша жінка і, може, покладала надії на нього, та химерне життя зводить на інші шляхи.

Стук у дверях. Аркадій прислухається і не може збагнути: хто б так рано? Ще стук і кілька разів гримнуло в двері. Аркадій схопився з ліжка й спитав: „Хто там?“

— Відчиніть, пане інспекторе. Це я, Володимир.

Аркадій накинув халат і впустив гостя в хату.

— Чого це ти так рано?

— Погані новини, пане інспекторе. Вчора німці хотіли арештувати Зінька Книша. Він утік. Тепер не знає, що йому робити.

Аркадій, заскочений такою вісткою, не знав, що сказати хлопцеві. Замислився на хвилину, глянув на Володимира й промовив: „Не хвилюйся. Ми щось придумаємо. Сідай, Володю, а я помиюсь“.

Володимир сидить на софі і переглядає газети. Спирився на статті, чи, власне, на промові Геббельса до народів сходу. Промова на цілу сторінку газети. Володимир по-

чав читати її з початку. Читає і над кожним словом зупиняється. Роздумує хлопець і помітно нервується.

Аркадій поголився, одягся та й почав готувати сніданок. Уже поставив на стіл чашки з молоком, накраяний хліб і масло в тарілці. Підійшов до хлопця й каже: „Залиши ту нісенітницю та сідай до столу. Ти ж пройшов десять кілометрів і зголоднів“.

— Це не нісенітниця. Ось слухайте, що він каже про нас: „Хай забудуть українці про бренькіт струн бандури, про мелодію пісень. Їхня мелодія — праця в степу і бренькіт коси в пшеницях“.

Володимир підняв голову і питальними очима дивиться на Аркадія.

— А ти думав, що німці нас визволили з большевицької неволі? Вони прийшли в Україну, щоб володіти родючими землями, природними багатствами, а нас перетворити на рабів.

— Та це ж хамство! — схопився юнак.

— Так, Володю, це більше за хамство, але сідай їсти.

Їли хліб із маслом, запивали молоком та говорили. Аркадій сказав, що Володя має залишитись у хаті, а він щось придумав і повернеться за дві-три години. Аркадій, поснідавши, вийшов із хати.

Володимир залишився сам і перечитав усі газети, перелистовував книжки, переглядав фотознімки в альбомі, що лежав тут же, на письмовому столі. Вже занудився хлопець. Кілька разів виглядав у вікно, а Аркадій не приходив. Час тягнувся довго і йому здавалося, що Аркадій байдужий до справи Зінька. Може, навіть забув про нього і там в управі патякає із секретарками.

Аркадій прийшов вчасно. Володимирові аж полегшало на серці, коли він почув стук за дверима. Підійшов до Аркадія.

— А я вже думав...

— Що я не повернусь? — докінчив мову юнака.

— Довго забарились, а там же Зінько...

— Знаю. Не все робиться зразу. Я шукав грошей, а на це потрібний час. Ось тут тисяча карбованців. Сховай добре. Ось адреса для Зінька. Скажи йому, щоб адресу за-

тямив у голові, а папір знищив. Листа я не даю. Перекажи, щоб був обережний і негайно виїхав на цю адресу. Про родину хай не турбується. Ми все зробимо для його дітей і дружини. Зрозумів?

— Так, пане інспекторе. То я можу йти? — запитав Володимир.

— До побачення, Володю! — І Аркадій потиснув юнакові руку.

* * *

Аркадій цією подією був приголомшений. Він знав, що Зінько Книш необережний і кожного знайомого намовляє вступити в організацію. Він розумів, що Зінько потрапив на замаскованого агента гестапо, але ніяк не міг догадатись, хто є тим агентом. Ця думка ні на хвилину не переставала вирувати в його голові. Ще тільки почало вечорити, як Аркадій викликав інспектора поліції.

Розмова була гостра, мов би удари шаблі.

— Ти знав, що жандармерія має арештувати Зінька? Чому не повідомив мене? — присікався Аркадій до інспектора.

— Я про це нічого не знав, — відповів інспектор.

— Василю, ти не грай грека. Або ти є дисциплінований член організації, або тебе зовсім не буде. Розумієш, що це значить?

— Та... я все розумію, але ж, Аркадію...

— Розумієш?! Так, ти розумієш багато, та користи з того мало.

— Ордер на арешт дав начальник жандармерії, і про це знав тільки начальник поліції.

— Ми знаємо, хто той начальник, але де був ти?

— Аркадію, ти ж не даєш мені розказати...

— Говори, говори! — І Аркадій махивав рукою, підійшов до вікна і дивився у вечірні сутінки.

Василь докладно оповідав про свою відсутність останніми днями в поліції та переконував Аркадія, що нічого страшного не сталося, бо якби арештували Зінька, то він йому створив би відповідні умови для втечі.

— Добре. Припустимо, що ти не знав про це все, але для чого ти сидиш там, що не знаєш донощиків? — півголосом запитав Аркадій.

— Чому не знаю? Я говорив тобі про них. За ними я стежу, а в цій справі маю підозріння на Дмитрука.

— Якого Дмитрука? — повернувся Аркадій обличчям до Василя.

— Директора наргоспу. Він належав до компартії, а тепер має тісні контакти з військовополоненими, що працюють у наргоспі. Більше того. Він з деякими випиває в своїй квартирі, очевидно, з офіцерами. Вони ж усі чужинці тримаються дружно. Один другого не видасть.

— Це все зрозуміло. Вони гуртуються й чекають повороту червоних. Але вони не мають можливості контактуватися з гестапо.

— Розуміється, ні. Я тільки кажу, що Дмитрук налагодив із ними контакти і, очевидно, ті контакти мають свою мету. Крім того, Дмитрук зустрічається з начальником жандармерії і дає відомості про нашу працю. Одного разу я підслухав їх розмову. Дмитрук говорив щось про націоналістів, і думаю, що він всипав Зінька. Зінько з ним часто зустрічався і, напевне, проговорився.

— Це скидається на правду, але це ще не доказ.

— Я доведу справу до повного вияснення й усуну його з шляху.

— Як ти усунеш? — з ноткою іронії запитав Аркадій.

— Дай згоду, і я зроблю. Це вже моя справа.

— Згоду ти отримаєш, але подай мені належні докази.

— Будь спокійний! — сказав Василь і на прощання потиснув Аркадієві руку.

* * *

Кінь гнався ристю, фуркав широкими ніздрями і настоював гострі вуха в молочному світанку. Туман хвилями розстелився над землею і освіжав повітря. Василь, тримаючи повіді вуздечки, дивився в сірий туман та думав про Дмитрука. Він певний, що Дмитрук донощик гестапо, але треба зібрати докази, перевірити його діяльність.

У селі кінь попрямував у подвір'я Василеної сестри. Сестра не здивувалась, коли побачила брата. Це буває часто, що брат несподівано появиться вранці, а часом пізно вночі. Така його служба. Вона любить свого брата, та не зовсім задоволена з його служби. Хай би щось інше, аби не в поліції. Вийшла назустріч і запросила до хати.

— Може б тобі щось зготовити їсти? — спитала сестра.

— Ні, я так рано не їм. А де ж Оленка? — запитав Василь.

— Вона ще спить. Пізно прийшла від Дмитруків. Там був жандарм, і вона помагала Дмитручисі приготувати обід, мила посуд та прибирала в квартирі. Прийшла пізно і тепер спить.

— Збуди Оленку. Я маю дещо її спитати.

Дмитрук і жандарм говорили в присутності Оленки. Вони не догадувались, що Оленка дещо пам'ятає по-німецькому з школи. Та й Оленка ніколи не виявляла своїх знань, бо говорити не могла, лише розуміла розмову.

— Про кого розповідав Дмитрук жандармові? — запитав Василь племінницю.

— Він найбільше хвалить полонених, а особливо того, що є над ними старший. Він часто буває в хаті Дмитруків. Вони разом обідають, але в моїй присутності нічого не говорять.

— Чи говорив що Дмитрук про Зінька?

— Так. Жандарм говорив, що Зінько стріляв у нього і втік. Казав, що вони його зловлять і він видасть усіх націоналістів. І ще про когось говорили, але я не дібрала імени.

— А Дмитрук що?

— Дмитрук незадоволений, що Зінько втік. Він казав, що всіх націоналістів треба арештувати і прилюдно повісити, щоб інші боялися.

Василь вислухав племінницю і сказав: „Ти там прислухайся і на вус мотай. Дивись, хто туди заходить, кого і коли він посилає до міста. Це треба знати. Та будь обережна. Вдавай до всього байдужу і нічого не говори.

— Я так і роблю. Вони мене мають за дурненьку дівчину.

— Так і поведься, як вони тебе вважають, — сказав Василь і попрощався з племінницею та сестрою.

* * *

Дні спливали, як весняна вода. Непомітно промайнуло літо і наступила осінь з мінливою погодою. Женя стурбована безперспективністю життя. Заробітна платня мала та й ті кохівські карбованці не мають вартости. За розмальований папірець нічого не можна купити. А тут всього треба: дров на зиму, хліба, картоплі. А де ж його взяти? Село відгороджене від міста поліційними заставами. Куди не їдь — скрізь поліційна контроля. Перешупують, перетрусять так, що й жмені борошна не можна провезти. Важке життя. Просто вона не бачить виходу.

У безперервних турботах Женя змінилась. На її молодому обличчі лягли дрібні зморшки. Їх ледь помітно, але Женя, дивлячись у дзеркало, спостерігає передчасний приплив старости. Її серце тремтить. Тужить за втраченою молодістю, за змарнованим життям.

Важке життя зробило Женю більш строгою. Колись жартівлива молодичка, тепер усміхається штучно. Зник природній сміх і грайливий блиск у голубих очах, та все ж таки вона залишилась гарною. Вона іноді думає про Аркадія, але свідомо, що кладка до його серця обірвалась. Її обірвала засмалена сонцем селянська дівчина. В неї мимохіть зроджувалася злоба, а чи ревності до тієї дівчини, але здоровий розсудок її заспокоював.

Це ж нормально, що Аркадій і Зіна себе зрозуміли і це їх природне право йти стежкою власного вибору. Що ж вона, Женя? Вона встигла випити краплину життя, та фатальна дійсність обірвала його. Він же хлопець...

У зливі думок Женя не чула, що хтось кілька разів стукнув у двері. Раптом від сильного стуку вони задерналися, аж затанцювали на своїх завісах. Женя підбігла до дверей, крикнула: „Хто там ламає двері?“

— Нічого я не ламаю, — обізвався незнайомий голос. — Не буду ж стояти цілий день під дверима!

Женя відчинила двері і побачила в коридорі кремезного, у витертій свиті, селянина. Він глянув на молоду, вродливу жінку і, переступаючи з ноги на ногу, промовив:

— Звиняюсь. Ви будете пані Євгенія?

— Так. Я Євгенія. А що ви хочете?

Селянин шморгнув носом. Набрав у себе повітря і знов промовив:

— Я нічого не хочу.

— Так для чого ж ви стукали?

— Та ж Аркадій... Він мене послав до вас. Там на вулиці бідні коні. Мало не підірвав їх. Вийдіть на вулицю, то побачите.

— Нащо мені ваші коні?! — Женя намірилась зачинити двері.

— Як нащо?! — аж скрикнув селянин. — Я привіз повний віз, мало коней не підірвав.

Женя не може дібрати, про що говорить цей чоловік. В її голові дзвенять слова: Аркадій, коні, Аркадій...

— Покажіть, де я маю це все скинути, — сердито сказав селянин.

Женя збагнула. Вийшла разом з ним на вулицю і побачила навантажений дровами віз. Пробіг приємний дриж по шкірі.

— Зверху дрова, а там борошно, підсвинок та бараболі. Це так сховав від барбосів, — пояснив селянин і почав розмотувати мотузки на дровах.

— Це — як у казці, — здивовано промовила Женя.

— Вам, городським, все як у казці. Попробували б проїхати таку дорогу!

— Дядю, не сердьтесь. Ну, я просто не знаю, що сказати. Так склалось несподівано. Я вам дуже дякую, — ласкаво промовила Женя.

— Куди це все скидати?

Женя показала на дощану прибудівку в дворі і сама взялася носити дрова. За кілька хвилин дрова лежали в схованці, і селянин почав носити мішки. Женя також хотіла допомогти селянинові, та він відмовився:

— Ви краще не заважайте мені. — І Женя прийняла руки від мішка.

Останній вантаж завинений у селянське рядно.

— Тут підсвинок, може, кілограмів сто буде, — промовив селянин і поклав на підлозі. Женья аж здригнулася від такої несподіванки.

— Дядю, а як ваше ім'я?

— Андрієм люди кличуть. Я сусід Аркадія. Значить, з одного села, і він все знайде для мене роботу. То вези якогось біса, то завези комусь, а воно ж можна попасти в халепу. Скрізь німці та барбоси.

Жені аж залоскотало на сміх від Андрієвих слів, але вона стрималась і поважно, з ноткою щирої вдячності, промовила:

— Дуже вам вдячна, дядю Андрію. Але що я зроблю з цією тушею?

— Дайте сокиру й ножа. Я вам поможу.

Андрій узявся розбирати свинячу тушу. В його руках швидко ходить ніж. За кілька хвилин відділив ноги, голову, вирізав і порубав на дрібні шматки хребта. Женья дивиться на Андрія, що він, не роздягаючись, усе так гарно спорядив, і їй стало незручно, що з першої зустрічі вона його прийняла холодно.

— Роздягніться. Помийте там у вмивальнику руки та відпочиньте.

Андрій глянув навколо себе, але не побачив ніякого вмивальника й сказав: „У вас нема в хаті води, а ви — помий руки“...

— Чому нема? Ось тут. — І відчинила двері та показала, як спускати з крана воду. Андрій подивився і з лукавою усмішкою промовив: „Тому ж городські такі ніжні, що й до вітру ходять у хаті“.

Женья відвернулася від Андрія, щоб не розсміятись, і забігала по кухні. Розпалила примус та швидко почала готувати сніданок для Андрія. Примус шумить, і в Жениній голові шумить. Аркадій піклується за неї. Добрий Аркадій, може, її любить, та не має сил зірвати з Зіною. Може, поспішив і тепер дотримує слова. Бідний Аркадій таки її любить. Чого ж би він прислав такі цінні дарунки? І Женья у власних передумках не зчулась, як заговорила.

— Дядю Андрію, а коли ви бачили Аркадія?

— Він мені не рівня. Коли потребує мене, тоді його бачу. Вчора наказав їхати в город. Ось такий він...

— Добрий Аркадій, правда, дядю?

— Доброго на всіх не вистачить, — якось загадково сказав Андрій і глянув з-під волохатих брів на гнучку Женю.

Женя почастивала Андрія. На прощання хотіла чимсь нагородити його. Пригадала, що в неї є тепла хустка. Вона її не потребує та й мати не користується нею. Взяла хустку й каже:

— Не маю, чим вам заплатити. Візьміть! Буде подарунок для вашої дружини.

— Та що ви? Зима скоро прийде. Пригодиться вам, — сказав Андрій.

— Я її не потребую. Візьміть. Я щиро хочу вам її дати, — вмовляє Женя.

Андрій розгорнув хустку. Подивився на дві сторони, мов би щось розпізнавав, і, сховавши її під свиту, промовив: „Ця вещь пригодиться“.

* * *

На провулку Козицького, в тимчасовій квартирі Олексія Сторожука, зібралися провідні члени національного підпілля. Щодень нові події й несподівані арешти здесятували організацію. В кількох районах гестапо розкрило підпільні друкарні та арештувало керівників видавництва. Уже понад сотню людей арештовано, декого розстріляно та вивезено на каторжну працю в Німеччину.

— Такого стану, шановні друзі, не можемо терпіти, — почав промову Ганушевський. — Розстріл керівника Калінівської округи Липового, масові арешти в Бердичеві, Житомирі та Києві — це висліди активізації большевицької агентури, що засіла в органах гестапо. Друг Білотченко зібрав досить матеріалів про большевицьку агентуру, але це тільки статистика, яка нам нічого не дає. Матеріали зберігаються, а агенти винищують кращий цвіт українського народу. До якого часу ми будемо пасивними спостерігачами? До якого, питаю вас? Або ми революціонери і на ко-

жен ворожий прояв відповідаємо силою, або ми нічого не варті і зникнемо безслідно.

— Не зникнемо, — вступив у розмову Купрієвич. — Ми знаємо, що на відповідальних постах большевики залишили своїх випробуваних агентів. Ми знаємо, що Козятинський вузол став підпільною фортецею большевицької агентури. Ми маємо негайно діяти. І діяти не словом, а ділом.

— Хвилину уваги! — промовив Білотченко. — Купрієвич каже правду. Треба діяти, бо саме вивчення большевицької агентури нам не гарантує безпеки. Але як діяти? Треба діяти за принципом: на удар відповісти подвійним ударом. Дехто з вас боронив нашого члена, колишнього генерала Червоної Армії, доводячи його користь для організації. Я не заперечую його здібності і користи, якщо б він працював для добра народу. Але ж він належить до большевицького підпілля. До нас він прийшов з доручення Кролікова та секретаря паралельного ЦК КП(б)У. Моя пропозиція: негайно ліквідувати генерала, начальника Козятинського вузла та секретаря ЦК. Хто добровільно візьметься за цю операцію?

— Я! — гукнув Олексій. — Я ліквідую начальника Козятинського вузла. Ліквідую швидко, і ніхто не знайде сліду.

— Добре, друже Сторожук, вашу обіцянку приймаємо, — сказав Євген. — А хто візьметься за генерала? — І поглянув на присутніх.

Дехто переглянувся між собою, і в кімнаті запанувала мертва тишина. Тут зібралися віддані патріоти, але дехто з них зовсім не обізнаний з воєнним мистецтвом. Є такі члени організації, які ніколи не тримали в руках зброї. Вони, за своїм характером та ніжністю нервів, можуть бездоганно виконувати пропагандивну чи господарську працю, але не здібні до бойових акцій. Їх добре знає Ганушевський, Євген і Аркадій. Таким є Купрієвич, таким є молодий і темпераментний Вячеслав Стенгач та інші.

Ганушевський пошкріб за вухом, усміхнувся та й каже: „Що ж, друзі, я маю добрих вояків у поліційному курені. З них я підберу охочих, що знищать генерала і секретаря ЦК“.

— Думаю, що на перший етап, — почав Аркадій, — цих три особи буде досить. Крім них у районі буде знищений директор наргоспу. Але що робити з розгалуженою мережею большевицького підпілля? Ми їх не можемо ліквідувати власними силами. Ми не маємо сил і не можемо себе передчасно виявити пред німцями.

— Цілу мережу, — встаючи з стільця, почав Білотченко, — я беруся ліквідувати легальними засобами. Я не буду говорити вам про мої можливості, але даю обіцянку, що всю большевицьку мережу підпільних організацій у районах нашої діяльності буде ліквідовано.

— Виходить, що ворог не такий страшний, як декому здавалось. На цьому нараду закриваю і попереджую, що збиратись ми не будемо. В наших виняткових обставинах справи вирішуйте самі з підлеглими вам членами організації. Тільки в окремих випадках будемо вирішувати справи колегіально. На цьому, друзі, нашу нараду закінчено, — сказав Євген.

* * *

Сонце сховалось у каламутних хмарах, і на землю спадає мжичка. Аркадій підняв ковнір і поспішає слизькими пішоходами до Зіни. Він уже давненько не бачився з нею та й не знає, чи застане її. В ці часи, крім організаційних доручень, вона відвідує лекції фармацевтичної школи.

Порівнявся з провулком, у якому мешкає Женя. Глянув праворуч аж до берега річки і в голову стрельнула думка відвідати Женю. Завернув у провулок, та щось ніби його сіпнуло. Він не боявся Зіни, а просто не хотів давати приводів для підозріння і ранити чисте її серце. Він розумів, що Женя рада бачитись із ним і що вона не претендує на його особисту незалежність. Це все так зрозуміле і ясне, але цього не зможе зрозуміти вразливе серце Зіни. З такими думками Аркадій не зчувся, як пройшов мури і почав вибиратися по скрипучих сходах нагору.

Перед самими дверима спинився, прислухався і глянув у щілинку замка. Світла щілинка кімнати свідчила, що хтось там є. В серці щось лоскотнуло, в грудях пробігло приємне хвилювання. Аркадій постукав у двері.

Зіна відчинила двері. „Арк!“ — скрикнула і міцно обняла Аркадія. Він поворушився в обіймах і промовив: „Дай же глянути на тебе!“

— Ач, який ти, забув про мене. — І ще сильніше пригорнула його, гладить вихрастого чуба, сміється синіми очима.

— Хіба ж можна забути тебе? Твої ясні очі...

— А чого ж забарився? Я вже все передумала. Знаю, що ти був у місті.

— Я був двічі. Один раз Таня сказала, що ти поїхала в справах у...

— Жмеринку, — доказала Зіна. — А другий раз? — значуще запитала Зіна.

— Другий раз я не мав змоги зайти.

— Не мав?..

— Так, дорогенька. Цілий день був зайнятий у відділі постачання, а потім зустрівся з доктором Любе, і він мене затримав допізна.

— Той грубий німець з генералкомісаріату?

— Той самий. Він німець, але з-поміж усіх він совісний чоловік.

— Ти йому віриш? — аж скрикнула Зіна.

— Я німцям не вірю, але він людина поміркована. Не ховаючись, висловлює незадоволення німецькими порядками.

— Брехав, гітлерівський виродок!

— Може й так, а може в нього відмінні почуття до слов'янських народів. Він же народився в Україні, а виховувався і вчився в петербурзькому університеті. А може тому, що він справді інтелігентна людина й розуміє, що дике поводження з нами призведе зарозумілих німців до поразки.

— Лихо з ним. Я знаю, що він возив тебе в район. Я хочу розповісти про мої пригоди.

— Знову пригоди?!

— На цей раз без трагедії. Це були пригоди в словесній баталії з малоросом.

— Цікаво-о! — протяжно промовив Аркадій.

— Чого з таким застереженням?

— Ніякого застереження. Я просто цікавлюсь характером твоїх розмов. Розповідай! Я вже слухаю. Всякі ж пригоди можуть бути в гарної дівчини.

Зіна зрозуміла натяк Аркадія. Вона хоче бути з ним відвертою і не дати найменшого приводу для підозріння.

— Арк, — промовила Зіна спокійно. — Пам'ятай, що я ніколи тебе не можу обманути. Більше того, якщо б ти перший зламав нашу присягу, то й тоді я залишаюсь вірною тобі. А ми тільки заручені. Так же, Арку?

— Так, — промовив Аркадій.

— А чому в тебе сумніви?

— От і почала. Я не маю ніяких сумнівів, а ти вже зійшла на іншу тему. Кому ж тоді вірити, як не тобі? — І Аркадій посадив Зіну собі на колінах. Пригорнув і цілував рум'яні щоки, ясныні очі.

Зіна вислизнула з Аркадієвих рук. Вона обтягнула суконку, розправила коси перед дзеркалом та, усміхаючись, промовила до нього:

— Ти все пом'яв на мені і розкудовчив мої коси. Пестун невгамовний.

— Нехай і так, але я вже тебе слухаю. Розповідай!

— У Жмеринці живе Таніна тітка. Я ж туди возила літературу і зайшла відвідати її. Вона просила залишитись на кілька днів у неї і, знаєш, перших два дні пройшли чудово. Вона оповідала про свою юність. Про те, як училася в дівочому пансіоні та як їх там підготовляли до життя.

— Очевидно, походить з багатой родини? — спитав Аркадій.

— Так, Вони жили добре. Її батько працював інженером, а в ті часи люди на таких становищах були відмінні. Вважалися вищою верствою суспільства.

Вона після закінчення пансіону одружилася з лікарем і ось почалась революція. В часи навали большевиків її чоловік виїхав з українською армією, а вона залишилась в Коростені. Там вона вперше побачила большевиків і чека. Комісар чека був жид, а його помічники-кати були латиші й китайці. Косоокий китаєць пристав до неї і не давав проходу. Одного разу приніс гусака й наказав зробити з нього ковбасу та кав'яр. Вона йому пояснила, що кав'яр добу-

вається з морської риби, але китаець і слухати не хоче: „Делай кавяр, а нет — башка далой. Ти делал баржуям, а советской власті не хочеш?“ Як тобі відомо, в ті часи чекісти розстрілювали українців за найменше підозріння. Її батько і брат також розстріляні чекістами.

— Так, як у наші часи робили енкаведисти, — додав Аркадій.

— Але тепер я підходжу до основного, до сучасного. Я познайомилася з якимсь Хруненком. З ним я мала прикру дискусію і, власне, через нього швидше від'їхала звідти.

— Що ж то за тип?

— Архаїчний екземпляр малороса. До війни він працював у Києві, в торговельній системі, а тепер — звичайний спекулянт. Чи можеш собі уявити, яка то потвора? Говорить він по-українському, а жарти та всілякі приказки з особливою насолодою — по-російському. Все українське зневажає й ненавидить. Каже, Україну придумали німці у вісімнадцятому році, а тепер її пропагують галичани й петлюрівці. Я йому кажу, що навіть у советській конституції Україна вважається другою республікою з її кордонами, столицею, мовою, і за тою ж конституцією може добровільно вийти з ССРСР. А він як визвіриться: „Що там конституція! Єдіная і священная Русь от Владівостока до Карпат“.

Той же Хруненко сказав, що повернеться Червона Армія і більше ніколи не буде назви „Україна“, а тих, що думають про Україну, вивезуть на Колиму — добувати для великої Росії золото. Як тобі подобається такий Хруненко?

— Зіночко, це не єдиний приклад. Таких хруненків багато і ще вони будуть довго. Вони там, за фронтом, вони тут, серед нас. Найбільше небезпечно, що вони пролізли на службу до німців. Покищо нічого не зробимо. Це — спадщина колоніального становища України, і це трагедія нашого народу. Такі типи втратили національну гордість і легко перекидаються на сторону ворога.

— І ти думаєш, що вони ніколи не переведуться? — запитала Зіна.

— Я так не думаю. Бери глибше. Як кажуть, глянь у корінь дійсности. Ти ж виросла в советських умовах, де до-

зволено говорити і вчитись на рідній мові, а думати по-советському, тобто, по-російському. І ти нічого не знала з рідної історії, нічого — з минулого свого народу, а знайшла місце серед революційного підпілля.

Щось є сильніше в крові народу. Воно тягне до свого рідного, до самобутності нації. Окремі елементи, що втратили національне почуття, неспроможні загальмувати природнього зростання національної свідомості. Це — логічна закономірність. Навіть кривавим терором нікому з ворогів не вдасться спинити ріст національної свідомості.

Терор і, може, інші рафіновані засоби зуміють на деякий час сповільнити зростання національної свідомості, але ніколи не спинять. Ти, може, не пам'ятаєш роки розквіту національної культури. Може, зовсім не чула про Миколу Хвильового, Леся Курбаса, про СВУ-СУМ, але ж пам'ятаєш роки Єжовщини. Адже твій батько знищений у підвалах НКВД не просто так, що Москва любить червонити пролетарські прапори українською кров'ю, бо й твого батька, сільського пролетаря, Москва знищила за його любов до рідної культури і свого народу. А хіба ж Єжовщина знищила українство?

— Я думаю, що ні, — якось глибоко зворушено промовила Зіна. — Дитиною розуміла просто, по-дитячому, що я українка. Тоді я більше не розуміла. Краще стала розуміти вже в середній школі і в інституті. Я тоді відчула різницю між нами і росіянами. Я побачила, що на більш відповідальних і краще оплачуваних посадах сидять приїжджі росіяни. Внутрішньо я це відчувала, але висловитись про це не було відваги. Просто щось спиняло, якось двоїлась свідомість.

— Тепер там, на сході, коли німці притиснули большевиків, а це значить російську націю до Волги, вони заговорили про Україну. Заговорили про великий волелюбний український народ, про козацьких героїв і заговорили устами українських письменників і композиторів. Нещодавно я читав газету, розкидану советськими літаками. Там так гарно пишуть про наш народ, може, навіть краще, як ми тут, у німецькому запіллі. А то все тактичний маневр у тяжкі для російської імперії часи.

— Аркадію, це значить, що ворог нас не знищить. Він тільки виборково, як дроворуб, зрізає в лісі стрункі дуби. Але ж дуби залишають жолуді, з яких проростають молоді дубчаки. На місці одного зрізаного виростають десятки.

— Отож і ти, Зіночко, в числі тих десятків.

— Це навіть поетично! — І Зіна обгорнула руками шию Аркадія. — Люблю ж я тебе, мій друже! Не можу дібрати таких слів, щоб ти зрозумів силу моєї любови. — І Зіна палко почала цілувати Аркадія.

* * *

Сили природи незмірні. Вони зроджують бурі та руйнуючі стихії. Ніхто їх не може спинити, ані затримати. Вони родяться власним законом, пролітають вибраним напрямком і залишають сумні наслідки. Вибору не знають. Стихія на своєму шляху руйнує і змітає все.

Так і війни. Вони також не мають вимірів у часі й просторі. Вони виникають раптово, розгоряються на широких теренах і все руйнують на своїх шляхах. А війни і кров невинних людей, чорні руїни й мільйонові юрби безпритульних — це висліди змагань жадібних дияволів сучасного світу. І ті юрби безпритульних проклинають володарів, посучасному, модерному — диктаторів. І не тільки диктаторів, а й плутократів, які ховаються за вселюдськими ідеями, гуманізмом і справедливістю.

В такий жаский час Зінько Книш також став бездомним. Він залишив дорогу йому родину й пішов у невідоме майбутнє. І не просто так собі залишив і пішов геть з власного гнізда. Пішов, щоб не бути розстріляним, а чи на прилюдному місці в очах дрібних дітей не бути повішеним. Він тепер у глухому селі, на шляху з Києва до Білої Церкви. І тут його, Зінька Книша, ніхто не знає. Він ще не звик до нового імені і, як хто питає, хоче сказати власне ім'я, але зразу спохватиться й твердо промовить, мов рубне сокирою: Іван Булавка.

Іван Булавка не просто собі Булавка, а він же тут завідуючий молокозбірним пунктом. Не можна сказати, що в нових обставинах живеться йому весело, але й не нарікає. Друзі провідують його знічев'я та й люди кругом при-

вітні й гостинні. Що не подумай, дорогий читачу, а твої однохлібники — народ щирий, народ-герой пройшов крізь злидні й знущання, сховався незміримі сибірські простори, скуштував мокрих підвалів катівень, задушливі камери в'язниць, і на всіх цих шляхах заподатливий сусід обголив його, зламав здоров'я, та не вирвав із щирого серця людської гідності. Ось такий твій народ!

І все це розуміє Зінько, тепер Булавка. Тому він не випадково пішов шляхом славних гайдамаків. Шляхом тих, що люблять свій народ і готові скласти життя в боротьбі за нього. Та все таки він людина, і його Бог обдарував сильними й слабкими прикметами. Його серце гірко тремтить за родину.

Зінько хоче замести за собою сліди. Він знає, що за ним чигатимуть гестапівські пси. Це він добре усвідомлює, і тому придумав плян. Це дуже простий і не мудрий плян, але в ньому криється правдоподібність. Треба обговорити з новими друзями, і вони допоможуть реалізувати цей плян. Так думав кілька ночей і чекав нагоди.

Осіннього вечора, коли темне склепіння неба усялось зорями, Іван Булавка вмовився біля груби. Притулювся до гарячої стіни широкими плечима і, не світлячи лямпи, дивиться крізь вікно на мерехтливі зірки. За вікном хтось прогупотів твердими закаблуками і стукнув у двері. Булавка схопився і відчинив двері. В хату увійшло двоє молодих хлопців. Одного знає з того часу, як його „охрестили“ новим ім'ям, а другий зовсім незнайомий.

Булавка запалив сірника й засвітив газову лампу. Світло розсіялось по невеличкій кімнаті і відтінило на стіні дві силуети гостей. Булавка запросив сісти, хоч би на ліжку, бо в кімнаті був тільки один стілець. Незнайомий підійшов ближче й промовив:

— Не турбуйтеся, друже. Перше познайомимось. Я називаюсь Олег Горовий, — стискаючи Булавці правицю, промовив юнак.

— Радий вас бачити, — щиро промовив Булавка й показав на місце в ліжку.

— Як почуваете себе в нашій місцевості? — запитав Горовий.

Булавка з його запитання цілком зрозумів, що він знає його, й відповів жартома, але впевнено: „Як у власній хаті!“

— Це дуже добре. Головне, не втрачати настрою і почуватись вільно. До речі, я приїхав з Києва за дорученням організації. Маємо маленьку справу.

— Що ж, коли є справи, треба обмірковувати. Покищо я приготую перекуску. Думаю, що після такої подорожі буде корисно поїсти. — І Булавка заходився готувати стіл. Поставив на скатертині полив'яну миску з сиром і сметаною, накраяв свіжого житнього, з рум'яною шкіркою хліба та підсунув стола ближче до ліжка, і всі троє взялися за ложки.

За вечерею говорили про поточні справи. Говорили про те, що Булавка має очолити групу хлопців для виконання бойових завдань. Такі завдання Булавці дещо відомі, і він без вагання прийняв пропозицію. Це в нього ніби друга професія. В такі часи треба бути не лише професіоналом, але й добрим військовиком. Вдень мирна праця, розмови і жарти з молодицями та дівчатами, що приносять молоко порядком примусової поставки, а вночі — погоня за ворогом. Чи то за німцем, чи большевицьким підпільником. Всерівно ж ворог, і пощади давати не можна.

Булавка не забув розповісти юнакам про свій плян. Вони аж здивувалися винахідливості Булавки і радо взяли допомогти йому.

— А де це можна зробити? — запитав Горовий.

— Очевидно, тут цього робити не можна. Місцеві люди вивідають і рознесуть між кумасями, а тоді піде скрізь. Треба в іншому місці.

— Це ми зробимо легко. Я навіть знаю хорошого священика, і він, якщо сам не прийде, то позичить ризи й кадило. Труну я привезу з Василькова. Там є майстерня, що робить труни для німців. Фотоапарат я маю і сам зроблю фотознімки. Прекрасна ідея!

* * *

Олексій обмірковував докладно плян здійснити завдання. Убити начальника станції не була складна справа, але

це треба зробити з ефектом, серед білого дня, коли на станції повно німців. Така акція неминуче викличе моральний шок у німців і советських підпільників. Олексій вірить у свої успіхи так сильно, як у те, що кожен день закінчується вечором, а ніч — ранком.

Олексій приїхав у Козятин зранку. Він не зайшов до знайомих, ані до друзів спільних інтересів, а залишився на станції вивчати рух потягів. Потяги йшли в усіх напрямках. Найчастіше військові ешелони направлялись на схід. Олексій кілька разів пройшовся по перону й зненацька глянув у вікно кабінету начальника станції. Йому треба встановити проміжок часу між відходом чергового потягу й службовими обов'язками начальника станції. Кілька разів перевіряв, що за одну-дві хвилини перед відходом потягу начальник станції сидить при телефонному апараті або щось записує в журналі графіку.

Офіцер жандармерії помітив Олексія на пероні. Він кілька хвилин стежив за ним і підійшов перевірити документи. Олексій глянув задиркуватим поглядом на офіцера і після кількох фраз, коли офіцер почав входити в роллю господаря ситуації, показав йому документи. Офіцер подивився на документи, вдарив кованими закаблуками, вибачився і більше не звертав уваги на Олексія.

Час немов утратив вимір і тягнеться безкінечно мляво. Олексій почав нервуватись, відчув приплив гарячої крові в скронях. Він все ходив по перону. Завертав у почекальню та без потреби до виходку.

Він занадто молодий для таких обов'язків. Ніжні нерви й м'яке серце ще не звикли до рішучого вчинку. Можна вскочити в халепу, і тоді викручуйся, як знаєш.

Олексій у цьому моменті тренує власний розум, власну силу волі на випадок, якщо його схоплять німці. Він уже виробив плян, і тільки уточнює деталі. Все це ніби не страшно, але вбити живу людину, хай і ворога... Олексій згадав матір, згадв свого батька, що завжди навчав його, прищеплював прикмети гідності, людської доброти і справедливості.

Батько не передбачав, що Олексієві прийдеться зіткнутися з ворогом і не прищеплював йому прикмет твердості,

холодного почуття і рішучости в боротьбі з ворогом. Він же вчитель, і все його життя пройшло в облагороднюванні дитячих сердець.

„О, батьку мій дорогий, — пробігла проблеском думка в Олексіївій голові. — Як важко жити тим, що прощають ворогам. Плакають у собі і своєму народові ніжності, почуття меншевартости. Адже великий російський письменник Максим Горький сказав: „Якщо ворог не здається, його знищують“. Цей принцип большевики завжди застосовують у практиці і не до ворогів, а до нашого народу. Великого письменника большевики згвалтували, і його ім'ям прикривають власні злочини. Ні! Його афоризм цілком на місці у моїй ситуації. Тут він — геній!“

І Олексіїві відлягло важке почуття від серця. Мов би щось зсунулось важке. Він, висвистуючи якусь мелодію, пішов у двері з написом „для мужчин“.

Паротяг сопів, чмихав хмарами їдкого диму, і могутнім гудком сповістив про старт у свій маршрут. Солдати кинулися до своїх вагонів. Олексій вагався кілька хвилин і непомітно увійшов у кабінет начальника станції. Начальник щось нотував у журналі й не звернув уваги на стук дверей. Олексій підступив до начальника у віддалі на два кроки і з холодним блиском в очах промовив:

—Товаришу начальнику, ти катував і тепер переслідуєш мій народ. Прийшов час заслуженої розплати, і тому я відкриваю тобі семафор у вічність! — І наставив чорну цівку пістоля в груди.

Начальник розкрив тремтячого рота, здивовано глянув на юнака і не встиг промовити. Схопився рукою за груди, з яких, крізь пальці, виступила слизька кров. Глянув тьманими очима на синій димок і посунувся всім тілом на підлогу. Олексій вискочив у залю. Поміж солдатами та цивільними людьми, що заметушилися на звук пострілу, пропхався на перон і встиг учепитись за ручку передостаннього вагона.

* * *

У міській управі життя проходило без ентузіазму й надхнення. Майже всі службовці використовували своє стано-

вище, займалися особистими справами. Спекулювали, ви-
прошували у сільських старост продукти, дрова і навіть ку-
старно випродуковані шкіри на взуття та кожухи. Голова
все це бачив і мовчав, бо й сам грішив цим ділом. Любив
брати хабарі, а коли вони добровільно поступали зрідка, то
голова міста починав розмову з старостами:

— У вашому районі гарні рибні ставки. Як там тепер?
Перед війною, пам'ятаю, там було багато коропів. А кара-
сики гарненькі, як тарілки завбільшки. Славна риба!

Відвідувач із провінції м'явся, не знав, що відповісти
панові голові та переступав з ноги на ногу.

— Ви ж там тягнете карасики, га? — знову починав
голова.

— Як часом. Буває, що й потягнемо, але тепер трудно-
вато. Крайсландвір заборонив і наставив сторожів.

— Сторожів?! Що там сторожі! Ви ж там староста.

— Та воно так, але все ж, — м'явся староста, не знаю-
чи, що хоче пан голова. Карасиків, а чи випитати його й
доповісти німцям.

Коли пан голова помічав, що староста уникає прямої
відповіді на поставлені йому запитання, починав відверто,
з вимогою.

— Отож так, пане старосто, я незабаром завітаю до
вас, а ви там того... карасів і з мішечок білого борошна.

— Та вже якось воно буде, — відповідав староста і про-
щався з головою.

З іншим відвідувачем, що приїхав з провінції, голова
міста починав свою розмову: „О! То ви з того...“ — не мо-
же пригадати пан голова і йому поспішає підказати старо-
ста. „Отож воно й є. Там же у вас гуральня і спирт рікою
тече. Недарма ви ні про що не дбаєте та тільки пиячите...“

Староста, мнучись, починає виправдовуватись, що він
і працює, і старається бути лояльним до законів, та час та-
кий важкий...

— О, я знаю! — обриває старосту пан голова. — Час
дуже важкий, та ви того не відчуваєте. Маєте гарні ліси.
В хаті тепло та ще й спиртом підогріваєтесь. Одним сло-
вом, живете правильно.

— Воно розуміється, часом приходить, — каже староста, вхопивши, на що натякає голова.

— А як ви думаєте? В мене не така сама пелька, а чи моя дружина не мерзне в хаті? Я ж не можу залишити службу. Щодень люди приходять у справах.

— Та якось треба, — починає староста, але його зразу обриває голова.

— Не якось, а в наступну суботу привезти мені хуру стосових дровець та барильце спирту. Дрова щоб були дубові або березові. Які там у ваших лісах заготовлено?

— Розмаїті, пане голово. Добре. В суботу точно буде. — І староста, полагодивши урядові справи, дружньо прощається з паном головою міста.

Так проходило життя і праця в міській управі. Що більший чиновник, то більші збирає хабарі. Дрібні чиновники пустилися на всякі хитрощі й ризико, щоб якось проіснувати. Секретарка відділу постачання, хоч і немолода кокетка, але рухлива і зберегла дещо з жіночої привабливості.

Ця рудоволоса пані одягалась естетично. Всі частини її фігури були на місці і в мірі. Вона знає інспектора шкіл і часто помічає, що він, той інспектор, зустрічається з Євгенією. Щось розмовляють і разом зникають з управи. Вона наполегливо стежить за Євгенією. Хоч ніяких непорозумінь не було, хіба лише те, що Євгенія була в дружніх відносинах із Аркадієм. А може й те, що вона при першій зустрічі запропонувала свої послуги Аркадієві, а він зневажливо зігнував її. Щось із тих двох причин притягло увагу рудоволосої кокетки до Євгенії.

Одного разу Таня Каб, з доручення голови УЧХ, зайшла в міську управу в справі наряду на дрова для шпиталю військовополонених. Там при зустрічі затрималась із Євгенією. Вони взаємно знали і розмовляли про буденні справи. Рудоволоса секретарка пройшла коридором. Вона зайшла в кабінет відділу постачання і в щілинку відхилених дверей спостерігала співрозмовниць. Як Таня розпрощалася з Євгенією й увійшла у відділ постачання, рудоволоса секретарка вже сиділа за своїм столом. Удавано зайнялася справами, не помічаючи перед столом Тані.

Таня промовила голосно:

— Добридень! Скажіть, будьте ласкаві, де я можу бачити керівника відділу?

Секретарка підняла голову і зі скривленою міною запитала:

— Ви щось сказали, громадянко?

— Так. Я питаю, де можна бачити керівника відділу?

— А... керівника? Пожалуста, сідайте. Я його заміщаю. В чім справа?

— Я хочу наряд на дрова для міського шпиталю військовополонених.

— Наряд?! Та що ви придумали? Ті дрова вже давно забрали німецькі солдати.

— Як вони могли забрати? Наряд же у вас, — знервовано промовила Таня.

— Спокійно, громадянко! Дрова належать німецьким солдатам, а пітлюровцям фюрер не разрешает.

— Що ви плетете? — промовила Таня і повернулась до дверей.

Рудоволоса секретарка блиснула очима: „Все знають, што заведуючий больниці заботітса о пітлюровцах“.

Таня не йшла, а летіла додому. В хаті застала Зіну. Це рідко буває, що дві подруги сходяться до хати разом. Таня зраділа, заставши Зіну в хаті, і почала розповідати їй про пригоди в міській управі.

— Ти ж зрозумій, яка вона хамка. Я до неї в службових справах, а вона з презирством „пітлюровцям фюрер не разрешает“. Це ж українська установа. Як так можна?

— Танічко, заспокійся. Ти ж сама говорила, що в управі засіли москалі та німецькі прислужники. Що ти можеш чекати від них?

— Розуміється, багато ні, але що законом належить, має бути розподілено.

— Залиши ті закони! — махнула рукою Зіна.

За дверима стукіт, і в кімнату ввійшов Олексій. Таня забула про розмову, забула про образу в міській управі і кинулась назустріч Олексієві. Він привітався з Танею та Зіною і сів біля столу. Щось не в'язалась розмова. Він

якийсь кволий, байдужий до всього. Сидить і дивиться рухливими очима на дівчат.

Таня помітила дивну зміну в очах і поведінці Олексія. Відчула, що він якийсь приголомшений, а чи чимсь знервований.

— Чого ти якийсь такий? — не знаючи, з чого почати розмову, промовила Таня.

— Та який же? — знехотя запитав Олексій.

— Мені трудно сказати. Ти змінився і виглядаєш стомленим. Щось сталося, а чи відчуваєшся нездоровим? — пристала Таня до Олексія.

— Нічого не сталося. Просто стомлений і це все, — промовив він.

— А я мала прикру неприємність. — І Таня почала розповідати про розмову в відділі постачання. Олексій слухав уважно і промовив:

— Ти маєш знати, що вона дружина слідчого НКВД. Вона походить з німецьких колоністів і тепер також у моді.

— Та що ти? — здивувалась Таня.

— Так. Її чоловік зник разом із советським фронтом. Вона залишилась, а чи її спеціально залишили. Це тип чужий і її треба обминати.

— Як же голова міста міг її взяти на працю? — запитала Зіна.

— Це не так просто. Справи скомпліковані. Голова міста вихідець з російського дворянства, а вона німкеня, і між ними вимушений союз. Голова боїться німців, бо ж вона в німців своя. Також має щось близьке з нею, бо ж вона дружина росіянина Стрелкова. От і розбери між ними. Найкраще триматись подалі від них і уникати будь-яких конфліктів.

— Це цікаві новини, — промовила Таня. — Я не сподівалась, що між нами та ще й на керівній праці така сила чужородного елементу. Зрозуміло, чому там знайшла місце російська мова.

* * *

День ховався у вечірніх сутінках і клав густі тіні на стінах кімнати. Аркадій увімкнув електрику й стягнув на

вікнах заслонки. Він давно збирався переглянути різні документи та брошури в книжковій шафі. Там цілі згортки паперів, і він про них забув, а чи просто не думав про них поважно. Сьогодні він вирішив перевірити кожну книжку, кожен листок паперу, щоб нічого не залишилось у хаті, що може викликати неприємні історії.

Аркадій розсунув скляні двері шафи і став перегортати книжки. Він розуміє, що може статись несподівана контролю. Кожен прожитий день — це великий дар в умовах гітлерівського терору.

Аркадій закінчив ревізію бібліотеки, намірився щось зробити для вечері, але почув у коридорі стук. Відчинив двері і в кімнату ввійшов Василь. Той самий Василь, що набрався докорів від Аркадія за Зінька Книша.

— Ти знаєш, що Зінько помер?

— Як?! Коли? Звідки ти маєш такі відомості? — схопився Аркадій.

— Бачив його дружину. Вона говорила і показала знимку з похоронів.

— Це жах! Не хочеться вірити, щоб Зінько помер. Яка ж причина?

— У листі, — продовжував Василь, — написано його друзями, що Зінько помер від чаду. Після праці, напалив пічку торфом і передчасно зачинив. Ну, й газ відібрав йому життя.

Аркадій мовчав і думав про відважного й щирого Зінька. Думав про його малят-дітей і не знав, що сказати.

Василь витягнув із кишені конверт і, простягнувши руку до Аркадія, сказав:

— Ось фото з похоронів.

Аркадій мовчки дивився на фото і в його очах виступили сльози.

— А ось лист. На, читай! — промовив Василь.

Аркадій пробіг очима листа і, глянувши на Василя, знизав плечима.

— Я нічого не розберу. Що це значить?

— Ти не знаєш руки Зінька? Читай ще раз.

— Дорога Катрусю, — почав читати Аркадій. — Я знаю, що ти трагічно сприйняла вістку. Те фото, що тобі пере-

слали мої друзі, є туфта. Я живий і здоровий. Заспокійся й сподівайся на нашу зустріч. Доглядай наших малят. Міцно цілую тебе і наших діток. Назавжди твій. Зінько.

Аркадій глянув на Василя і всміхнувся: „Та й придумав“.

— Цей лист прийшов до Зінькової тітки в Самгородок. Вона його принесла Катерині вчора. А це фото я показував начальникові жандармерії. Він подивився. Щось подумав і сказав: „Швайне! Небезпечний був бандит“.

— Добре придумав Зінько. Тепер німці перестануть шукати за ним. А ти, Василю, довідався в Катерини про її матеріальний добробут?

— Бездоганно! З колгоспу привезли їй дві хури дров. Хуру сухої конюшини для корови. Мішок пшеничної муки та барана на м'ясо. На початок і цього досить. Вона цілком задоволена.

— Це твоя справа припильнувати, щоб родина Зінька була забезпечена. Цього не забувай! — сказав Аркадій до Василя.

— Будь спокійний. Все буде забезпечено.

* * *

Кроліков ходив, мов на вогні. Під ним рухнувся ґрунт і він мотався по своїх людях кожен день. Був у Бердичеві, Козятині, Житомирі і збирався до Києва. Вістка про знищення директора наргоспу, начальника Козятинського вузла, генерала та секретаря підпільного ЦК КП(б)У вивела Кролікова з рівноваги. Психоза страху опанувала його повністю.

Він же відповідальний перед центром за розбудову партизанського руху та за охорону провідних партійних керівників. Все йшло добре, гладко і зразу розгойдалася буря в большевицькому підпіллі. Кроліков розсилав своїх зв'язкових до начальників ще не діючих партизанських загонів. Попереджував їх про сувору пильність та скеровував увагу на знищення націоналістичних елементів у районах та більших містах.

В районах почали творитись несамовиті події. Ночами

зникали свідомі українці, й їх знівечені трупи випадково знаходили в лісах чи балках. Большевицька агентура розпочала широкий наступ на свідому частину українського населення в селі й місті.

Фрося сиділа коло вікна й вишивала дівочу сорочку. Вона вже кілька днів помітила настороженість і схвилюваність Кролікова. Сьогодні Кроліков також не знаходив собі місця в хаті. Фрося захопилась улюбленою працею, але час від часу поглядала у вікно на вкриту пеленою білого снігу вулицю.

Фрося кмітливо накидає на полотно червоною заповолочю взори і думає про свою матір. Мати щотижня зникає з дому і за кілька днів пізно ввечері повертається до хати. Вона знає, що мати виконує доручення Кролікова, але не має сміливості говорити про це з нею. Непевність за матір та невідрадне життя зроджували хвилювання в серці й злість на цього рудого зайду, що став непроглядним муром поміж нею й матір'ю.

Кроліков широко позіхнув і підійшов до посудної шафи. Щось там нишпорить. Шукає пляшку з самогоном. Висмикнув корка і вилив у широкий рот залишки самогону. Плямкнув губами і холодно поглянув олов'яними очима на Фросю.

— Слушай, барішня, може ти сходиш до монопольщика?

Фрося, не обзиваючись, обкидала ниткою розмальований на полотні взір.

— Я до кого говорю? — піднесеним голосом скрикнув Кроліков і щіпнув Фросю за груди.

Дівчина скрикнула і зіскочила з лавки, затуляючись шитвом.

— Чого ви так поводитесь зі мною? Що я вам таке? — промовила крізь сльози.

— Харошая барішня і кришка. Панімаєш, хахлушка?

— Я не хахлушка...

— Да ти перестань слезітса. Вот деньгі. Германські карбованци. — І Кроліков вийняв новенькі папірці і — до Фросі: — Прінесі водкі!

— Я вам не прислуга. Самі знаєте дорогу до самогонщиків, — відрубала Фрося.

— Ти без таво... панімаєш? Гаварю — ісполняй.

І Кроліков нахилився до Фросі так, що аж кінцем довтого носа торкнувся її чола. Фрося, мов опарена, відскочила від нього. Вона знає, що краще обійти суперечки виконанням його волі. Взяла мовчки гроші, накинула теплу хустку й вискочила з хати.

Кроліков розставив куці ноги. Дивиться крізь вікно на Фросю і промовив сам до себе: „Да, еті хахлушкі твѳордий народ, но ми вас проучім. В скором времені загаварім поіному“...

Фрося, борсаючись у глибокому снігу, думає про рудого зайду. Вона думає про свою безталанну матір і чогось згадала про Білотченка. Вона його тільки бачила два рази. Та його образ, лагідна мова й добрі очі глибоко запали в її серце. Вона не може зрозуміти, що він має спільного з цим Кроліковим?

Чула розмову Кролікова про Білотченка з якимсь Альошою Зверовим. Вони говорили про його непевність. Той Зверов сказав, що Білотченко — петлюрівський недобиток, що його тимчасово використовують, а там „розміняють“. Що це значить розміняти людину? Це ж не гроші, а людина. Вона цього вислову не розуміла, але здогадувалась, що вони мають намір його вбити. Їй шкода того Білотченка.

Кроліков проходиться по хаті. Вистукує важкими закаблуками об дубову підлогу й пригадує часи своєї молодости. Часи, коли він був курсантом військової школи і мріяв стати срібнопогонником, та революція змінила його погляди.

Він беззастережно прийняв ідею большевицької революції і на заклик Леніна і Троцького став командиром продовольчого отряду, що грабував в Україні хліб для московського пролетаріату. Пізніше служба в чрезвычайках. Численні слідства та розстріли петлюрівців та всіх тих, що в якійсь мірі були підозрілими для большевиків. То були для Кролікова часи революційної романтики. Він так розумів: кров фарбує большевицьку ідею і та кров на прапорах революції. Це є символ большевицької романтики.

А пізніше, в роки п'ятиліток, знов відповідальна служба в органах НКВД та особому відділі Червоної Армії.

— Да! — потираючи руки, вголос промовив Кроліков. — Это билі героїческіе времена. Да й теперіча ноздрямі не ловить мух!

Кроліков глянув у вікно і в сніговій метелиці побачив Зверова. Як мисливський собака, скочив до дверей і в екстазі збудження чи радості скрикнув: „Альоша! Душа твоя нараспашку. Захаді, милий друг!“

— Добре, що застав тебе, — вітаючись, промовив Зверов. — Погодушка, як у нас на Сибірі. І мете, і морозить, і чоботи погані, — оббиваючи на підлозі обмерзлі чоботи, скаржився Зверов.

— Зараз поговоримо, дружок. Хахлушка принесе того, що гріє і настрій підносить. Дуже радий, що ти наспів.

Фрося не забарилась. Увійшовши в хату, поставила на стіл пляшку. Самогон-первак, чистий, аж іскриться. Прозора рідина хвилює чутливі органи звиклих до алкоголю Кролікова і Зверова.

Фрося, виконуючи наказ Кролікова, накраяла квашених огірків, цибулі та перемішала разом з олією. Вони ж зразу взялись, мов би в перший раз побачили їжу.

Фрося присіла коло вікна і знов почала вишивати сорочку, вдаючи байдужу до їх розмов. Відповідальні особи большевицького підпілля „рубають“ дружно. Розмовляють про справи та час від часу похвально один другого плесне долонею по плечі.

— Знаєш, Альоша, ми тут на фронті. На фронті, який не має запілля. Кругом фронт. Тут, браток, треба дивитися в оба, — випиваючи чарку перваку, повчає Кроліков.

— Євлогій, ти брат того, — підморгнув Зверов на Фросю.

— Не бійсь! Вона своя і в моїх випробуваних революцією руках, — в саме вухо Альоші шепнув Кроліков.

— Так чого ж ти минаєш друга? — показав на порожню чарку Альоша.

— Прости, друг! Заговорився і не помітив. Ось маєш повну, як говорять хахли, від щирого серця. — І Кроліков заготовив жовтозубим ротом.

Від міцного самогону московські висланці швидко зігрілись і сп'яніли. Говорять голосно, переплітаючи фрази нецензурними висловами та зненацька Кроліков стукає кулаком по столі, аж бряжчать тарілки. Закотить білки з червоними жилками і, тримаючи за плече Зверова, малює йому плян майбутнього. Доводить потребу негайного знищення національних елементів українського народу. В його розумінні це націоналістичні й петлюрівські недобитки.

Зверов слухає і в такт сказаного хитає головою, стверджує правильність лінії старого чекіста.

— Ти знаєш, що сталося з секретарем ЦК? — витріщивши холодні очі, Кроліков дивиться на Зверова.

— Знаю. Але зрозумій, що він сам дав промаха.

— Промаха?! — аж через стіл витягнув руду шию Кроліков.

— Істинно так. Він поширював знайомства і був необережний.

— Альоша, ти, брат, не туди стрелив. Гестапо опановане нами. Стріляє того, на кого ми вкажемо. Я тобі говорив про Білотченка, але ти прошляпив...

— Ні, ні, браток! Я ще не довів справи до кінця. Він зустрічається з націоналістами з нашого доручення. Ти ж сам доручив мені ввести його в секретну службу.

— Так. Я тобі доручив... Він користується моїм і твоїм довір'ям і працює для націоналістів. Його треба негайно розміняти. А зробити це просто. Послати з дорученням у Житомир, а там підготувати людей. Очевидно, з нього треба витиснути всі дані про націоналістів і — в розход. Тебе вчити не...

— Це ясно, Євлогію! Але що скаже комісар? Він його знайшов і прилучив до нашої діяльності.

— Комісара попередь, щоб стояв осторонь таких справ. Зрештою, хто такий комісар? Це ж той, що разом з командивом залишив фронт. Ми ще будемо з ним говорити про те пізніше. Ти, Альоша, пригадаєш паніку в Умані? Ти був начальником особого відділу дивізії...

— Ти що, і мене підозріваєш у зраді? — схопився Зверов.

— Ні. Ти просто чужак. Я знаю, що ти був безсилий

щось зробити. Їх же тисячі, а в тебе десяток особого персоналу. Я нагадую тобі, що командири і комісари залишили штаби і рятували власні шкури. Солдати тримали фронт, а в штабах уже нікого не було. Що це значить?

— Там була зрада. Це я добре знаю, і сам не знав, де ховатися від солдатів.

— Отож, бач. Це один із тих комісарів, що тепер шукає виправдання в советському підпіллі. З ним полегше, а прийде час і він дасть відповідь. Ми ж чекісти — сторожові революції!

— Правильно, Євлогій! Люблю тебе за пильність і твердість у відношенні до ворогів нашої родини.

* * *

Зруйнував Київ конає у смертельних спазмах. Діяльність большевицької агентури і німецької влади перейшли міру людського терпіння. Трудно розібратись, хто кому допомагає і хто кого використовує. Нужда, голод, щоденні арешти і розстріли, вивіз молоді в Німеччину на каторжну працю — стало нормальним явищем міста.

Олег Горовий влаштувався на працю в лябораторії по аналізах продуктів німецької бази постачання фронту. Там кілька старих професорів, відомих всьому Києву своїми науковими досягненнями, виконують звичайну працю. Аналізують мармеляду, м'ясо, олію та борошно. Виконують цю працю без ентузіазму, за низьку оплату, що ледве вистачає на прохарчування.

Старий професор в окулярах, зачеплених за вухо звичайним вигнутим дротом, струшує в руці пробірку. Підносить її до окулярів і пильно дивиться на утворення бульбашок у жовтуватій рідині.

Олег увійшов до лябораторії тихо. Професор оглянувся, і Олег йому вклонився та нагнувся над своїм столом, перегортав якісь папери.

Професор, з природи людина мовчазна, заглибився в свою працю і тільки при потребі кличе Олега. Сьогодні професор змінився. Він кілька разів випускав із рук пробірку і поглядав на Олега. Олег не звертав уваги на тріск

пробірки на підлозі. Він перечитував папери.

Професор не стримався і перший почав розмову. Це здивувало Олега.

— Ви знаєте, молодий чоловіче, — почав професор, тримаючи пробірку. Олег обернувся до професора. — Ви там щось шукаєте і займаєтесь своїми справами. Я не маю ніякого діла до вашого приватного життя. Та ж я відповідаю за цю установу і вибачте, молодий друже, мушу вам сказати...

— Прошу. Я слухаю вас, пане професоре, — промовив Олег.

— Те, що ви робите, — ваша справа, але тут, в лабораторії, не робіть складу революційної літератури. Я вже кілька разів помітив і не можу вночі спати. Ви розумієте, що це все означає?!

— Я розумію, але вам нема чого боятись, пане професоре.

— Ні, ні, молодий друже, ви це все заберіть звідси і більше сюди не приносьте. Ви також маєте думати про власне життя, а ви так нерозважно...

— Дякую, пане професоре, але тут — нічого страшного...

— Все страшно! — скрикнув професор і підійшов з пробіркою до Олега.

— Ви думаєте, що я крім моїх аналізів нічого більше не розумію? Я також був молодий. В цей час треба все робити продумано й обережно. Прошу вас! — І в професора настовбурчились їжаком сиві брови. Він ще хотів щось говорити, але відчинились двері і пропустили нову особу. Професор повернувся до свого столу з витяжними рурами.

В лабораторію ввійшла Зіна.

— Яким дивом ти тут взялася? — стискуючи обома руками холодні з морозу пальні Зіни, спитав Олег.

— А ти не чекав?

— Навіть думати не міг. Як же ти довідалась про мене?

— Це моя таємниця. Не тільки про тебе, а й про випадок із Мироном...

— Цить! —прошепотів Олег і глянув у бік професора.

Професор відвернувся від столу. Дивлячись псверх оку-

лярів, промовив: „Я так і думав. Мене почуття ніколи не зраджує. О, нерозважна молодь! Що ви собі думаєте?“

— Пане професоре! Та ми ж нічого...

— Як нічого? Ось ця молоденька, свіжа як квіточка, панна сказала про Мирона. Я знаю, що з ним сталося. Це жах! Ви, нерозважні діти, губите себе і батьків разом. Так, мої дорогі, не можна. Заберіть усе те, що в столі, і геть звідси. Ні. Дайте сюди, в піч. Так буде краще. Спаліть і нікому про це не говоріть. Вам треба жити, а ви самі лізете в зуби ворога.

— Пане професоре, нікому нічого не станеться, а палити цього не можна. Це потрібне для всіх нас. Коли вже ви так боїтесь, то ми... — І Олег почав вибирати з шухляди папери. Зіна кілька згортків запхала під свій светер, а решту Олег заклав за штани і тісно стягнув пояс.

— Тепер усе. Ми йдемо з звідси. Я прийду до праці завтра. Вибачте...

— З Богом! — промовив професор і, причинивши двері, важко зідхнув.

* * *

З широкого вікна видно Труханів острів. Він утратив красу літньої пори. Покрився снігом, але дніпрові води навколо острова ще не скувала крига, і вони пливли, несучи на хвилях кучугури збитого вітрами снігу. Серединою річки зрідка пливли навантажені баржі та сторожові опанцеровані катері зі свастикою на трубах.

Зіна дивиться на розлогий Поділ, на облуплені стіни будинків та на Труханів острів, що берегами вгруз у дніпрові води. Їй не подобається зимовий пейзаж Труханова, про який фанатично розповідав Олег.

— Про що ти думаєш? — запитав Олег.

Зіна, не відриваючи очей від краєвиду, відповіла:

— Навіть і не думаю. Просто дивлюсь і хочеться мені заперечити красу тобою описаного Труханова.

— Е-е! Ти щось зле сприймаєш. Та, зрештою, ти ж там ніколи не була влітку. Не бачила вимитого водою білого піску. Не бачила кущів верболозу і взагалі краси Труханова.

— Ти правду кажеш. Я там не була, але мені здається, що там нічого привабливого, як ти оповідає мені, не-

має. Просто острів з рідкими деревцями.

— Ти степовичка і не відчуваєш краси Дніпра, його голубих хвиль і піщаних берегів. Це ж незаперечна краса і здравниця Києва.

— Погоджуюсь із тобою, але що дає практично та краса при розливі Дніпра?

— О-о! Також краса. Краса природньої стихії. Ти знаєш, що я думаю про Труханів? Ні, ти не знаєш. Тобі навіть у сні таке не привиджувалось. Ось той Труханів, — Олег показав рукою, — що ти бачиш з цього вікна, перетворити в адміністративний центр нашої столиці.

— Фантазія!

— Це не фантазія. Це може стати реальністю, коли Україна позбудеться всякого роду визволителів. Труханів досить просторий острів. Ти тільки уяви, яку можна створити красу української столиці. Острів кругом обшити гранітом, піднести його над водою на один-два метри. Вирівняти землю, розпланувати вулиці і забудувати адміністративними будинками. Береги острова сполучити з властивим Києвом мостами. Від берегів аж до води розрівняти піщані кучугури і збудувати найкращий у світі пляж. Дніпром плинуть баржі, пароплави, спортові човни, яхти, а навколо острова сторожові човни охороняють адміністративний центр столиці.

Тут, на київських горах, серед зелених парків, школи, музеї, театри, торговельні заклади, фабрики та різні майстерні.

— Фантазія, мій друже! — знову скептично промовила Зіна.

— Чому ти така песимістка? Це ж наша земля і ми з-за неї стали в ряди месників. Ми ж для майбутнього нашої вітчизни вибрали боротьбу.

— Так, друже. Ми прийшли в підпілля для майбутності нашої вітчизни. І якщо нам доля судила збудувати вітчизну, то про столицю поговорим іншим разом. Коли звільниться Україна і народ піде одним шляхом, а сьогодні ми на розділених шляхах боротьби...

— Ти хочеш знати про випадок із Мироном Орликом?

— Ти ж знаєш, що в мене обмежений час. Про випадок

з Мироном маю доповісти нашому проводові. Ще й інші справи актуальні сьогодні. Говори.

— Шкода Мирона. Він був скромний і хороший хлопець, але наївний фанатик, як більшість наших друзів із-за Збруча. Він говорив мені, що через хірурга Ковадла нав'яже контакт із колишніми старшинами Червоної Армії. Він усе носився з думкою, що з ними треба зустрічатись, переконувати і навертати їх на сторону національного підпілля.

— Я доводив йому, що серед тих старшин є багато росіян та агентів НКВД. Вони також хочуть зустрічатись із нами, щоб вивчити нас і знищити. Мирон не хотів мене слухати. Минулого тижня сказав мені, що має домовлену зустріч із відповідальною особою. В тій зустрічі він застрілений. Як бачиш, тут ніхто з нас не винен і ніхто його не міг спинити. Він мав організаційні уповноваження і робив усе, що йому задумається, без нашого відому.

— Чи ти здогадуєшся, хто міг його вбити? — запитала Зіна.

— Большевицькі агенти. Ніхто не може вказати конкретну особу, бо ніхто з ними не зустрічався. Тут їх повно. В установах, у гестапо, в поліції. Ми безрадіні щось із ними зробити. Ти ж розумієш, наші люди переважно в селах та малих містах, а тут скупчився наїзний елемент.

— Чи ти проведеш мене до К.? — запитала Зіна.

— Якщо тобі спішно, то я зразу. Я хотів піти з тобою до одного пункту.

— Я не бачу в тому потреби. Краще, коли я виберусь швидше звідси, — сказала Зіна і стала збиратись до К.

* * *

Вогненна змія розсікла темряву ночі і встрягла іскристим хвостом у землю. Затряслась земля, зблідло на деревах листя і в повітрі затріщала громовиця. Пересохла земля збурилась під важкими краплями, змішалася з дощем і понеслась разом із пінявою води в струмки.

Євгенія поспішає. Вона оглядається на всі сторони, але нікого не бачить. Перед нею безмежні простори, залиті водою. По боках вода і здається, що світ перетворився в су-

цільний океан. Вона йде по розкислій стежці, намагаючи ногами твердінь землі, і зі страхом дивиться вперед.

„Куди йти?“ — блискавично пробігла думка, і Євгенія рішуче пустилась по уявній дорозі, що ледь намагає ногами під водою. Вона стомила. Зникли в ногах сили і під грудьми лоскотнуло холодне почуття.

Ще ступила кілька кроків і показався острівець. Спершу під ногами відчула твердіший ґрунт, а згодом побачила під водою траву і навіть вербовий пеня. Присіла на плосковерхому пневі і легко зідхнула.

Глянула перед собою, а на неї з пінявої води пливе гадюка. Гадюка виставила вперед голову і гострим носиком з рудочорними цятками наміряється на Євгенію. Вона схопилась і тріскою вдарила потвору по голові. Потвора звелася спіраллю над водою і збільшою швидкістю кинулась на Євгенію. Вона підхопила потвору тріскою і ляснула нею в воду. Гадюка скинулась, розправила хвилясту поверхню в стрункий прут, роззявила пащу з голчастим язиком і кинулась у двобій.

Євгенія почала відступати. Задкуючи все далі від потвори, відчула під ногами порожнечу і, зірвавшись, полетіла в непроглядну прірву. Почувся сильний вереск, і Євгенія схопилася з постелі. Перелякано закліпала віями, обняла руками тремтячі коліна і думала про химерний сон.

Дивний сон віщує щось зле. Євгенія не може перетравити значимість сновидного явища. Вона вже не лягала, а взялась прибирати в спальні. Поприбирала і почала готувати сніданок для матері та маленької Тамарки. Глянула у вікно. Мороз на шибках розписав узор. Ранок був холодний. В її грудях також холодно. Чи від дивного сну, а чи від непевного майбутнього.

В холодні дні Євгенія також не втрачала естетичного смаку. Одягла тепле пальто та ще й на шию накинула срібну лисицю. Пішла на працю.

В міській управі стикнулася з неприємністю. За дорученням свого начальника, зайшла у відділ постачання за відомостями розподілу харчових продуктів для службовців. Розгорнула списки і глянула на своє прізвище... Що ж це таке? їй призначено на приділ тільки хліб. Вона прийняла

це за помилку при передруку списків. Запитала секретарку.

Рудоволоса секретарка стиснула тонкі губи й холодно промовила

— Повні приділи належаться тільки працівникам німецького походження і відповідальним керівникам відділів.

— Звідки така градація? — здивовано запитала Євгенія.

— Це вже не ваша справа...

— Як не моя? Власне, тут моя справа, коли мене скривджено. В мене стара мати і дитина на утриманні.

— Це не має нічого спільного з інтересами райху, — цинічно сказала рудоволоса кокетка і, не дивлячись на Євгенію, взялася спилувувати начервонені нігті своїх дбайливо випещених пальців.

Євгенія нічого не могла сказати. Її було явно скривджено. Вона тільки промовила: „Бездушність!“

— Ха-ха-ха! Ще б чого схотіла! — нахабно кинула вслід Євгенії секретарка.

Євгенія відчула все: презирство, задержуватість, бездушність і неприховану гордість німецьким походженням. Це все демонстративне й огидне. Євгенія мовчала. Вона виносила біль у власному серці. Вона не бачила людини, якій можна поскаржитись. Начальникові поскаржитись все рівно, що подмухати на сонце в гарячий день. Він перед кожним німецьким сержантом згинається. Краще мовчати і не принижуватись перед недолюдками.

Євгенія взялася за працю. Впорядковує якісь відомості та передруковує списки. Вона знає, що ця вибаглива німкеня ненавидить усе українське, а значить і її. Вона знає, що ця нафарбована папуга, як колись висловився про неї Білотченко, сидить тут з доручення гестапо. Це все зрозуміло. А чи вона щось знає про неї?

Вони тут разом із перших днів створення міської управи. В перші дні та місяці Євгенія була занадто відверта. Вона ревізує свою поведінку, аналізує моменти, що можуть бути обвинуваченням у приналежності її до національного підпілля, й їй стає моторошно. Вона свідомо, що та німкеня не пропустила ні однієї нагоди. Звичайно, вона збрала відомості про неї. Вона видасть її в гестапо. Але як вона може довести приналежність Євгенії до підпілля?

* * *

На засніжену землю спадала ніч. У повітрі стелився дим та пахло житнім хлібом із селянських димарів. Білотченко вдихнув повітря на повні груди. Йому пригадалися дитячі роки. Пригадалися часи, коли він сідав перед каганцем учити напам'ять „На панщині пшеницю жала“, а мати виробляла високі буханці хліба і перед тим, як всадити в гарячу піч, змащувала їх картопляним крохмалем, і хліб виходив блискучо-рум'яний.

Так думав про минуле і спинився на сучасному. Він відчув зміну у ставленні Зверова. Відчув, що за ним стежить друга сторона. Він думав про те, як його прийме Кроліков.

* * *

У хаті Білотченка зустріла Фрося.

— Я помітила вас ще з вулиці, — промовила Фрося, відчиняючи двері.

— Добрий вечір, дівчино! — привітався і зосереджено глянув по темних кутках хати.

— Чому це ти не світиш?

— Пане Білотченко, я сьогодні сама в хаті й не хочу, щоб хтось заходив.

— Ти думаєш про хлопців?

— Та про них же, — жартома відповіла Фрося.

— А де ж квартирант, мати? — запитав Білотченко.

— Мати кожного тижня в поїздках. Євлогій також поїхав десь сьогодні. Останніми часами він рідко буває в хаті.

— Це зле. Дуже зле, що я його не захопив.

— Це дуже добре, пане Білотченко, — виразно і рішуче сказала Фрося.

Білотченко хвилину задумався. Глянув у вечірніх примітках на дівчину, на її очі, що блищали двома вогниками в темряві, запитав:

— Ти щось мені скажеш?

— Я чекала на вас. Боялася, що не зможу побачити самого. А вийшло добре. Я вам дещо скажу, але щоб про це ніхто не знав.

-- Що ж ти хочеш сказати? — з неприхованим зацікавленням запитав Білотченко.

— Хочу сказати, щоб ви остерігались Кролікова і Звєрова. Краще буде, якщо не будете зустрічатися з ними. Ви ж знаєте...

— Я нічого не знаю, — сказав Білотченко.

— Ви мусите знати. Адже ви і вони... ну, як вам сказати... вони — ваші вороги.

Білотченко підступив до Фросі майже впритул. Бачить у темряві блиск її карих очей. Відчуває її дихання, хвилювання. Він узяв обома долонями її тепле обличчя. Нахилився і ніжно поцілував у лоб. Дівчина здригнулась і під її шкірою заграла кров. Рознесла по всьому тілі сп'яніле тепло молодости.

— Дякую. Твоєї щирости ніколи не забуду, — сказав Білотченко і підійшов до вікна. Фрося скам'яніло стояла плечима до теплої печі і сама не розуміла: чи то від того, що зрадила не лише Кролікова, а й рідну матір, а чи від Білотченкового поцілунку.

Білотченко стояв перед вікном і дивився в синявотемні сутінки вечора. Дивився на вечірню зорю поряд із півколом місяця та вирішував хід майбутніх подій. Він зрозумів усе. Він не потребував розпитувати дівчину. Він знав, що треба негайно забиратись із цієї хати.

— Я мушу їхати. Ще раз дякую. — І Білотченко попрямував до дверей.

— Куди ж ви вночі? — здивовано запитала Фрося і заступила собою двері.

— Я не можу залишатись тут...

— Але ж нікого немає. Кого ви боїтесь?

— Розуміється, боятись нема кого, але мушу їхати. Я прийшов у хату і мене ніхто не бачив. Піду звідси і знов ніхто не бачитиме. Ти ж нікому і нічого не говори, що я тут був. Так буде краще.

— Ваша справа, — промовила Фрося.

Білотченко потиснув на прощання руку дівчини і відчинив двері. Фрося аж нахилилась за ним і запитала:

— Чи зайдете колись?

— Неодмінно! — відповів уже за дверима і пустився по скрипучому снігу на вулицю.

Потяг підходив до Житомира. У вагонах тьмяна задуха, цигарковий дим і випари солдатського одягу стомили Білотченка. У вухах шумить, і якась невимовна нудота проймає всі частини тіла. Він дивиться на милиці, що стирчать між ногами кожного другого солдата. Дивиться на забандажовані голови та підвішені руки і думає важку думу.

Він давно вже розчарувався в орієнтації на німців. Давно зрозумів суть „нової Європи“ і призначення в ній його батьківщині. Він думав про те, щоб швидше більшовики витиснули з його батьківщини цивілізованих варварів. Йому здається, що боротьба з одним ворогом легша. Боротьба з сильним і брутальним окупантом та більшовицьким підпіллям не дає успіхів. Навпаки, зневіряє патріотичну частину народу. В один час боротись проти двох ворогів важко і згубно. Йому здається, що після цієї війни світ зміниться і його батьківщина стане вільною. Він і сам не міг усвідомити, чому такі думки загіздилися в його голові: чи під впливом підпільної пропаганди, чи від сліпої віри в захід, що бажає покласти край міжнаціональним суперечностям і знищити причини антагонізмів та майбутніх війн між народами. Ця віра тримає його в підпільній організації. Ця віра зроджує невтомну наснагу в боротьбі за батьківщину. Він також розуміє ролі і небезпеку кролікових і зверових — цих маленьких речників російського імперіалізму.

Так думав Білотченко, під'їжджаючи до Житомира, до центру німецького генералгубернаторства, де він має остаточно вирішити справу знищення більшовицького підпілля в районі його діяльності.

У Житомирі вже кілька днів чекав на Білотченка шеф абверу. Зустрів його удавано приязно і навіть запропонував півсклянки коньяку. Білотченко не відмовлявся від гостинності німецького полковника і, випивши коньяк, почав добре продуману і спляновану розмову.

Полковник вислухав і промовив:

— Це добра ідея, пане майоре.

— Пане полковнику, — продовжував Білотченко. — Ви маєте знати, що більшовицькі організації ростуть з кож-

ним днем. Вони вже розгорнули друковану пропаганду. Ось дивіться на їхні листівки, на заклик до цивільного населення. — І Білотченко подав полковникові кілька листівок.

Полковник перечитав одну за одною і, стукаючи по столу пальцем, на якому в рубіні золотого перстня грайливо переломлювались промені світла, промовив:

— Це документи. Це докази їхньої діяльності, але ми потребуємо живих людей. Ми потребуємо тих людей, що ці документи творять. Ви розумієте, пане майоре?

— Ми тих людей знаємо. Мало того, ми знаємо, де заховано друкарські машини і, навіть, зброю.

— Що?! Ви так багато знаєте про них?

— Так. Ми все те знаємо! — ствердив Білотченко.

— Чому ж мовчали до цього часу?

— Тому, що треба було докладніше вивідати. Треба було вивчити розгалуження їхньої підпільної мережі і провідників.

— Он як! Це ідеально! — захоплено скрикнув полковник.

— Я пропоную негайну акцію і одночасно в усіх пунктах, щоб зненацька їх схопити. Не допустити зникнення їхньої провідної верхівки.

— Це самозрозуміло, — промовив полковник, милуючись блиском рубіна. Пихнув хмарою сигаркового диму і запитав:

— Ви маєте відповідний плян?

— Пане полковнику, я розроблю плян і за вашою згодою поставлю людей, що мають провести операцію арештів та конфіскацію друкарень і зброї.

— Прекрасно! Ласкаво прошу, пане майоре. Зробіть це тут. — І полковник підсунув Білотченкові олівець та кілька аркушів паперу.

Білотченко взявся за працю. Щось записував, креслив якісь ліній та ставив умовні знаки. Полковник підняв слухавку телефона й перегортаючи папери, промовив:

— Полковнику Кріст. Прошу на дванадцяту годину начальника оперативного відділу. Так! Так! І передайте фрау Шмідт, щоб приготувала на дві особи обід. На другу годину. Так! Це все! — І полковник поклав слухавку.

Полковник, вдоволений, з ехидною усмішкою на обличчі, пройшовся по м'якому перському килиму, яким був застелений його широкий кабінет, і зупинився біля важко-обвислої штори. Він відхилив синій оксамит і, мов би ховаючись за ним, дивився на голі дерева в парку.

Він заскочений несподіваною новиною і трохи розгублений збігом обставин. Зверов також вручив йому важливі матеріали про українських націоналістів і також доводив, що вони займаються підривною працею. Ослабляють німецький тил і цим, по суті, допомагають советському фронтові. Домагався негайного арешту. У тих списках першим стоїть Білотченко, як один із військових керівників і дуже здібний організатор українського підпілля. Полковник знає й вірить, що Білотченко здібний і інтелігентний офіцер. Але ніяк не вкладається в його голову, що бувший майор — ідейний націоналіст. „Адже він вихованець комсомолу, компартії, військової школи. Звідки в нього взявся дух самостійности?“ Це була незрозуміла новина для полковника.

Будьщо, а все ж таки треба слухати Білотченка. Українські націоналісти — ніяка сила. За ними ніхто не стоїть і їм ніхто не допомагає. Для них ще буде час. Советське підпілля дуже небезпечне. Просто ніж у спину. Провал на фронтах і советське підпілля — це жах! Треба негайно діяти. Знейтралізувати його.

— Пане полковнику! — промовив Білотченко.

Полковник обернувся від вікна і мов би читав очима розвідчика обличчя Білотченка. Білотченко спокійно сказав:

— Ось списки і схематичний плян пунктів, які підлягають ревізії.

— Полковник прочитав імена на списку з позначкою „Вінниця“. Далі більший список із позначкою „Бердичів“, і в тім списку прізвище Зверова.

— Пане майоре! — звернувся полковник до Білотченка. — Чи ви певні в цих матеріалах?

— Беззастережно!

— Та ж Зверов наш співробітник! Він же вас рекомендував на працю.

— Я це пам'ятаю. Мій обов'язок бути справедливим, і я його пропустити не можу. До речі, Зверов один із визначних керівників по організації большевицької партизанки і високовишколений советський офіцер.

— Це фатально! Це нонсенс! — нервуючись, кричав полковник.

— Це правда! — строго промовив Білотченко.

— А що це за Кроліков?

— Це один з партійних організаторів. Колишній чекіст, а перед війною начальник особого відділу корпусу армії.

— О-го-го! Таких великих майстрів Сталін заслав у наше запілля? — І на обличчі полковника аж виступили краплі поту. Він продовжував читати списки з підзаголовками: Немирів, Житомир, Гніваний, Гайсин, Умань, Козятин, Жмеринка та інші. Перечитав і, ще раз розгорнувши списки, запитав: „Як же ми їх охопимо в один час?“

— Це вже ваша справа, пане полковнику, — сміючись, підвівся з стільця Білотченко.

— Ви ж куди?

— Вважаю, що на сьогодні моєї праці досить. Треба відвідати дружину.

— Ні, пане майоре! Ви сьогодні залишитесь тут. Ми обміркуємо плян цієї акції, а тоді вже поїдете до дружини. — Полковник глянув на годинник. — Ми ще маємо досить часу. Ви можете прогуляться по місті, а на другу годину приходьте на обід. По обіді ми все закінчимо. Так буде добре?

— Дякую. Покищо до побачення! — І Білотченко вийшов із кабінету.

* * *

Ранок був спокійний. На вулицях не видно метушні поліцаїв, німецьких жандармів і юрб переляканих людей. Вправи поліційно-німецьких відділів на облави за робочою силою для райху на якийсь час припинилися. Може, закінчився період людоловства, а може якась передишка. Про це Аркадій не знав. Та це ж не його рук справи, але він мусів знати плян людоловів. Про це він довідувався від Василя, а тоді вже повідомляв молодь.

Сьогодні Аркадій надумав відвідати матір. Він ще зран-

ку повідомив про це їздового Петра, і той вчасно під'їхав саньми до квартири Аркадія.

Погода спокійна і тепла. Впала температура, і під кінськими копитами проламувався сніг. Сани вгрузали місцями в насичений вологістю сніг і шкребли полозками по камінцях бруківки. Петро хльоскає батоном, різко свистить, і коні зриваються на ристь.

— Ви, Петре, не женіть коней. Маємо досить часу.

— Хай промнуться. Стояли цілий тиждень та гризли один одного. — І знов Петро свиснув, аж в ушах заляскотіло.

— Вам би в лісі вовків полохати!

— Ось незабаром настане весна, то й підемо полохати. — І Петро витягнув м'ясисті губи, підкотив язика і свистом почав наслідувати птахів. То наслідував пугачів, то виводив мелодію солов'їв, то кугикав болотяним бугаєм.

— Ви думаете йти в ліс? — обережно спитав Аркадій.

— І ви підете, — ніби про себе промовив Петро.

— Чому ви так думаете?

Петро глянув ширими очима на Аркадія. Значуще всміхнувся і почав викладати свої пляни, що були в якійсь мірі таємницею для Аркадія.

— Звідки ви це все знаєте? — запитав Аркадій.

— Я все знаю. Багато дечого зробив, про що ви не знаєте.

— Чому ж ви ховаєтесь від мене?

— Я не ховаюсь. Ви ж мені не говорите про свою працю і пляни, то для чого я буду молоти вам про себе?

— Я нічого не роблю, — сказав Аркадій.

— Не жартуйте. Я все знаю. Всі організовані хлопці знають про вас. Вони готові виступити на сигнал Василя. Василь же в поліції про людське око, а все робить для отряда. — І це слово „отряд“ Петро вимовив з особливою урочистістю. Може, тому, що він не знайшов відповідного слова в рідній мові, а може для підкреслення більшої значущости.

Аркадій якусь хвилину мовчав. Він, справді, не говорив Петрові ніколи про організацію. Про активну його участь він знав від Василя. Також він ніколи не звертав

уваги, коли Петро десь забариться, а чи ночами гасає кіньми по селах.

— Так от ви який! — промовив Аркадій.

— Хіба ви хочете іншого? — запитав Петро.

— Ні. Ви хороший хлопець і, думаю, здібний сержант.

— Пане Аркадію! Три роки був старшиною сотні і завжди в батальйоні перший. А я ж маю тільки п'ять клясів школи, — похвалився Петро.

— Я вам вірю й сподіваюся, що ви будете першим у нашій спільній справі. Але ви не потребували говорити мені про це.

— Будьте спокійні! — І Петро з задоволенням свиснув на коней.

Коли в селі під'їжджали до колгоспної канцелярії, Аркадій попросив спинити коней.. Петро натягнув віжки, і коні стали.

— Ви, Петре, поставте коней у колгоспі, а пізніше, десь коло четвертої години, під'їдете до моєї матері. Я там буду чекати, — сказав Аркадій.

* * *

Ще здалека Аркадій побачив висячий замок на дверях хати. Він знав, що мати любить вийти на розмови до сусідів. Він також знав, де захований ключ. Коли проходив попід вікном, у хаті щось мигнуло і мов би чимсь гупнуло. Аркадій узяв із схованки ключа і ввійшов у хату. Оглянувся по кухні і зайшов у спальню. В спальні помітив зім'яту і ще теплу постіль. Відчинив двері в другу кімнату і побачив біля канапи дівочі боти. Зліз на канапу і глянув на піч. Там притулилась до комина дівчина.

— Хто ти? — запитав Аркадій.

Дівчина дивилась на нього переляканими очима і з болісною усмішкою, півголосом промовила: „Я вас знаю“.

— Може й знаєш, але хто ти і чому тут?

— Ваші мама добрі. Вони мене ховають від німців, — сказала і заплакала.

— Не плач. Злазь із печі.

— Пане Аркадію, не видавайте мене, — промовила дівчина.

Аркадій дивився на вродливе, майже дитяче обличчя

дівчини. Він розумів її становище, але не міг збагнути: як вона потрапила до материної хати. Чому мати не сказала про це йому? Підійшов до дівчини.

— Не бійся. Витри сльози. — І взяв дівчину за підборіддя. Дивився в її блискучо-чорні очі під двома смужками тонких брів.

— Ти хороша. Як же твоє ім'я? — запитав він.

— Ріта. Ріта Папірова, — повторила дівчина.

— Я знав Папірових. Їх було кілька родин. Хто твій батько?

— Мій батько був директором ліспромгоспу.

— А-а-а! Я знаю твого батька. Де ж він тепер?

— Він живий... він тут близько.

— Ну, добре. А де ж мати, твій брат?

— Мати померла. Її зловили німці. Брат минулого року погнав коні на південь. Тоді німці гнали коней у степові райони і забирали з собою молодих хлопців. Може, там лишився живий. Його ніхто не знає.

— Так. Я розумію. Я розумію твою трагедію. А що ж тепер? Як буде далі? Чи ти знаєш, що мою матір повісять, якщо німці довідаються про тебе? Ні? Ти цього не розумієш. Ти хочеш жити. Це ясно. Кожна людина хоче жити. Що ж мені робити з тобою? — якимось нервово запитав Аркадій.

Ріта стоїть коло шафи. Вона дивиться на Аркадія, а сльози ваговитими краплями спадають на підлогу. Вона мовчить. Аркадій думає й каже:

— Ти не плач. Я тебе не видам. — І аж тепер помітив відслонені вікна, крізь які може хтось вгледіти його і Ріту. Підійшов і швидко заслони́в вікна.

— Пане Аркадію! Врятуйте мені життя... я віддам вам усе. Все, що ви хочете.

— Що ти думаєш? На що ти натякаєш?

— Ну, я не знаю...

— Я тебе не потребую.

— Хіба я погана? — запитала Ріта і в її очах застиг благальний блиск.

— Я тобі сказав, заспокійся і нічого не думай. Все, що буде в моїх можливостях, зроблю для тебе. Це ж такий

жах! Ризико і трагедія. Ти розумієш?

— Я не дитина. Я все це добре розумію.

— Ото ж бачиш. Сідай і поговоримо.

Аркадій пішов у кухню. Вийняв із шафи карафку з наливкою чорної смородини. Налив повну склянку й випив. Налив другу склянку і, шукаючи щось із харчів, гукнув: „Ріта, випий!“

Ріта взяла склянку і, поки Аркадій заглядав по полицях у шафі, випила міцну наливку. Випила і навіть не відчула сп'яніння.

— Ось ковбаса. Чи ти їстимеш свинину? — запитав Аркадій.

— Я їм усе. Мій тато не визнавав жидівських звичаїв. У нас усе було по-українському і знайомі наші були українці.

— Я це знаю. Правда, німці не роблять між нами великої різниці. Хібащо жидів почали нищити перших. Тепер вони нищать усіх без розбору: одних знищено в полоні, решту вивозять до Німеччини чи розстрілюють тут.

— Може, ви мене відправите в Німеччину? Я ж така, як усі. Хіба помітно, що я жидівка.

— Ні, ні! Ти така, як усі люди. Як усі хороші дівчата. Ти хочеш у Німеччину?

— Чому ж ні? Аби тільки виїхати, а там я врятуюсь.

— Може, справді, так буде добре. Ти правильно думаєш. Але ж я не відправляю в Німеччину. Це не мої справи. А все ж таки я допоможу тобі виїхати. Сьогодні я приїхав відвідати мою маму. Де вона? — запитав Аркадій.

— Вони пішли до брата і казали, що прийдуть пізно. З того часу, як я тут, вони кожен день виходять із хати.

— Ось як. Ріто, я піду також туди. Ти ж не виглядай у вікна.

Аркадій поставив назад миску в шафу. Застібнув гудзики в пальті і намірився йти до дверей.

— Дякую, пане Аркадію! Я вірю вам, — сказала Ріта, виходячи за Аркадієм у сні.

— До побачення! Сиди в хаті і не виглядай у вікно. — І Аркадій забряжчав замком зовні.

Вісімдесят другі роковини смерти національного Пророка єднали всіх. Простора заля клюбу цукровиків повна людей. Сюди прийшли старі робітники, селяни, службовці місцевих установ та молодь. Молодь, що вчилась у середніх і високих школах, тепер живе коло своїх батьків і в цей день групами зайняла місця в залі. Всіх єднують пророчі слова: „Єднайтеся — братайтеся! Борітеся — поборете!“, що чиеюсь рукою розмальовані старослов'янським стилем на транспорантах, обабіч сцени.

Через усю сцену на синьому полотнищі жовтими літерами вписані немирущі слова: „В своїй хаті, своя правда, і сила, і воля“.

В глибині сцени портрет Шевченка, увітчаний вишиваними рушниками. Заля і сцена викликають особливий настрій, зроджують почуття не лише пошани до Поета, але й надії, що „в своїй хаті, своя правда“... має воскреснути.

На сцену виходить голова району і відкриває вечір пам'яті Шевченка. Мішаний хор з робітників підприємств, учнів і студентів, під керівництвом диригента Федосія, співом „поховайте та вставайте“ підняв усю залю на ноги. Німецькі гості, що по суті були господарями району, крайсландвірт із своїм штабом, жандарми та перекладачі з місцевих фольксдойців теж під загальним настроєм схопились на ноги.

Після „Заповіту“ виступив із словом Аркадій. Він обминув біографію Поета, а більш говорив цитатами з творчости, що будили дух і кликали на боротьбу з ворогом. У слові не було найменшого натяку на ворога, але слухачі ясно уявляли ворогів: німців і большевиків. Німці також слухали і плескали в долоні разом із публікою, не розуміючи, про що йде мова.

Зіна з захопленням слухала Аркадія. Його змістовна доповідь, майстерно скомпонована з творчости Шевченка, проймала її приємним почуттям гордості. Вона ж не зустрічалася цього вечора з ним. І він нічого не знає, що вона ось тут, у залі, слухає його. Вона ще тут ніколи не була і потрапила випадково. Як тільки зійшла з потягу й поба-

чила на пероні афішу про Шевченківський вечір, зразу ж запитала в залізничника про залю.

Як устріне він її? Чи привітає? А може буде незадоволений, що без попередження приїхала? Такі думки не давали спокою Зіні. Вона слухала доповідь, ловила кожне слово, а серце чекало зустрічі.

Аркадій закінчив доповідь і під гучні оплески зійшов у залю, до своїх знайомих. Зіна сиділа ззаду й не спускала з Аркадія очей. Стежила за ним і боліла душею, щоб, бува, не розкрились їх інтимні почуття.

Вечір продовжувався концертом і деклямаціями. Після кількох деклямацій Аркадієві друзі Павлюк, Козаченко та Дерев'янка проспівали тріо на слова „Ой, три шляхи...”

Публіка нагородила бурею оплесків виконавців і змусила їх повторити пісню вдруге. Далі виступали діти. Зіні було скучно слухати довгі деклямації дітей. Вона не хотіла вріватись до Аркадія прилюдно, не хотіла бути об'єктом уваги публіки і сиділа між незнайомими людьми.

Деклямації показалися німцям одноманітним повторенням і вони не схотіли нудитись. Встали й вийшли.

У залі стало вільніше. Зникла напружена атмосфера, і публіка почувала себе сміливіше. Навіть на обличчях появилась радість.

Вечірня програма вже вичерпувалась. Було ще виставлено інсценізацію за текстом поеми „Розрита могила“. В залі змінився настрій, коли Жураківна промовила слова:

„Степи мої запродані,
Жидові, німоті,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі.“

Жінки почали схлипувати, а дехто заплакав голосно. Очевидно, ці слова нагадали про вивезених дітей у Німеччину.

При перших звуках „Ще не вмерла Україна“ публіка заворушилась, а вслухавшись, почала співати вся зала.

Вечір пам'яті великого Поета закінчився, і публіка лавою рушила до виходу. В хаотичному русі всі змішались.

Одні пропихались до дверей, інші до сцени, де групами зібрались люди, обговорюючи успіх вечора.

Аркадій опинився в оточенні друзів. Були й ті, що колись його вчили в початковій школі. Були молодші товариші. Всі одностайно вихваляли його доповідь, подивлялись сміливість висловлених думок.

Аркадій, червоніючи, відповідав, що говорив словами поета і нічого не сказав власного.

— Це так, мій голубчику, — тиснучи руку Аркадія, промовив диригент Федосій. — Ви говорили словами Поета, але ж треба зважати на обставини...

— Батьку! — Аркадій так звернувся до диригента, поважаючи його вік і колишню участь у визвольних змаганнях. — Ми ж свої люди.

— Ні, ні, голубчику! Серед дванадцяти апостолів знайшовся Юда. А звідки ви знаєте, що в такій масі немає Юди? Так не можна! — сказав диригент.

Зіна чекала Аркадія коло головного виходу. В перших хвилях втратила його з ока. Пізніше відшукала в групі людей, біля сцени. Намірилась підійти, але чомусь завагалась. „Чекати тут чи надворі?“ — промайнула думка. Від хвилювання вона не могла прийти до твердого рішення й стояла коло дверей.

Аркадій, у супроводі кількох друзів, попрямував до виходу. Помітив жіночу постать, але в темному світлі кількох лямпочок не впізнав Зіни. Підійшов ближче і зауважив знайому усмішку.

— Зіна! Яким чудом? — скрикнув Аркадій.

— А я й не попередила і вислухала твою прекрасну доповідь.

— Дякую! — І Аркадій потиснув обидві руки Зіни. Оглянувшись на своїх супутників, сказав: „Це моя подруга. Знайомтесь!“

Обмінялись привітанням, і Аркадій сказав: „Вибачте, шановне товариство. Я маю приємну честь заопікуватись дорогим гостем“.

* * *

Зіна приїхала до Аркадія перший раз. Це аж дивно. Ніби все домовлено і словесно вони заручились... Обов'язки

підпільної праці не створюють умов завершення життєвого пляну. Це її нервувало, виводило з рівноваги, і вона нишком плакала. Плакала, але не нарікала на Аркадія і ніколи йому не говорила про це. Вона розуміє його повністю, як і любить усім єством. Любить ніжно й щиро, як може любити дівоче серце. Але їй чомусь страшно. Її щось хвилює, і терпіння переходить межі. Сьогодні вона в його квартирі відчувається стримано, мов би вперше зустрілась.

Аркадій не запитав Зіну про причину її несподіваної візити. „Та чи випадає ставити такі запитання?“ — подумав про себе і взявся наспіх готувати вечерю. Зіна хотіла допомогти, але Аркадій наказав їй відпочивати.

Вона сиділа й відпочивала всіма своїми м'язами. Була приємно вражена акуратністю Аркадія. В нього все на належному місці. Шафа з книжками і поруч письмовий стіл. М'яка софа і квітчастий килим над нею з портретом Петлюри. Коло вікна широколистий фікус. Це все створює атмосферу естетики і душевного задоволення.

Її серце шарпнула дразлива думка. Вона не хоче так думати, але ж думки не мають вимірів. Вони зроджуються і множаться самі. Ось в Аркадія є все для подружнього життя, а вони зустрічаються випадково чи в крайній потребі. Це ненормально. Це наче пляновий маневр Аркадія. Він тільки вдає прив'язаність і любов до неї. Яка прив'язаність? Зіна відчула пекучий біль. Вона намагається прогнати чорні думки. Прийти в нормальний стан і бути собою. Бути гордою дівчиною. Забути про химерну любов і всю енергію вкласти в працю. Так буде найкраще. Це ж тому Аркадій тримає її на певній дистанції, що вона сама вчепилась до нього. Сама показала дівочу слабкість.

Так думала Зіна в той час, коли Аркадій мотався по кухні та щось оповідав про буденні справи.

— От і все готове! — промовив Аркадій, підходячи до Зіни. Він узяв її за обидві руки, підняв із софи і, пригорнувши, поцілував.

— Це для чого? — холодно запитала Зіна.

— Що з тобою, Зіночко?

— Я думала, що ти тільки добрий промовець, але ти й артист ще кращий. Граєш бездоганно вимушену ролю...

— Я не розумію, про що ти говориш. При чому тут артист і взагалі, що це значить?

— Арчику, досить! — суворо промовила Зіна і відступила від Аркадія.

Аркадія пройняв трепет. Він здивований різкою зміною Зіни, її невдаваною суворістю і холодним поглядом очей.

— Щось сталось? Говори! Я просто не можу зрозуміти тебе.

— Тут нема що зрозуміти. Все ясно, як божий день! — І Зіна заридала.

Аркадій приголомшений таким ходом подій, та все ж відчув, зрозумів душевний стан Зіни. Він узяв долонями її обличчя й почав цілувати мокрі очі та гарячі рум'яні щоки. Зіна втратила стійкість. Вона сиділа на його колінах і, мов дитина, перебирала пальцями буйне волосся.

— Ти, Зіночко, живеш почуттям. А це тобі не личить. Ти розсудлива і здібна дівчина. Твої підозри нічим не виправдані. Я не менше думаю про наше майбутнє, про наше родинне життя.

— Думаєш?! — І Зіна обняла шию Аркадія. Вона ще схлипувала...

Аркадій хотів з'ясувати їй усе докладно. Влити в її романтичну душу повне розуміння і зробити її щасливою. Він промовив:

— Зіночко, ти хочеш узяти шлюб? Так. Це логічне завершення нашої дружби. Ми створені для подружнього життя, і ми будемо жити вкупі. Це наше обопільне бажання, але...

— Тільки без „але“, — схопилася Зіна і затулила Аркадієві долонею рота.

— Бачиш, наша граматики не може обійтись без сполучника „але“. Отже, дозволь мені його вжити для закінчення думки.

— Говори, говори! Я вже слухаю.

— Я хочу поїхати з тобою до моєї мами. Хочу познайомити тебе і ввести матір у коло наших інтересів. Розумієш? На всякий випадок, ти матимеш притулок. Та все ж таки краще тобі бути нешлюбною. Може так статись, що мене схоплять. Мене можуть знищити одні чи другі. Хіба

така позиція тобі вигідна? Зовсім ні. У важкій ситуації ти залишиш місто і будеш у моєї матері або поїдеш до своєї, і ніхто не подумає про твою участь у підпіллі. Ти дівчина і почнеш життя в нових обставинах. Я вірю, що ти назавжди залишишся патріоткою. Я ж хочу зберегти тебе.

— Ти думаєш, що без тебе я насолоджуватимусь життям? Ні, Арку! Ти помиляєшся. Якщо вмирати, то разом. — І Зіна, не змигнувши, дивилась палаючими очима на Аркадія.

— Абсурд! Це безглуздий фанатизм. Ми люди реального світу ідей, і фанатиками бути не сміємо. Кожне збережене життя є великим вкладом в ідею. Якщо ти любиш батьківщину, ти мусиш так думати і діяти. А тепер уже час вечеряти, — закінчив Аркадій і запросив Зіну до столу.

За вечерею говорили про все, і Аркадій запитав про новити в місті.

— Справи погані. Це тому я нагло приїхала, що наші справи стоять погано.

— Що поганого? — стараючись бути зрівноваженим, запитав Аркадій.

— Гестапо арештувало Ганушевського і ще когось. Правда, Ганушевський втік. У мене був Євген і просив попередити тебе...

— Значить, уже добираються до нас. Цього треба було чекати. А що Білотченко?

— Білотченко стоїть добре. Він щось там крутить із німцями і, мабуть, тим прикривається.

— Ти знаєш про це?

— Він сам мені говорив. Говорив, що видав кілька груп большевицьких підпільників.

* * *

У затінках і ровах лежав посірілий сніг. На кінчиках вербових гілок показались блідозелені бруньки та густо сіріли сріблясті котики. Почався квітень, а вже весниться і сонце кидає на землю теплі промені.

Ріта їхала до міста. Оглядалась на всі сторони. Дивилась у широчінь полів і безмежну голубінь неба. Їй не ві-

рилося, що вона залишає, може, назавжди знайомі шляхи, і тому з пристрастю любить природою. Захоплюється блиском сонця і запахом паруючої землі.

Її серце неспокійно стукало в грудях. Вона думала про Аркадія. Вона не вірила, що той, з насупленими бровами Аркадій, допоможе сховатись від напасливих очей людоловів. І от реальна дійсність: вона їде у відділ праці з документами українки. А за кілька днів буде далеко від знайомих місць. Далеко від свого батька, що, може, чекає на смерть. Вона у власній думці малює Німеччину, невідомі обставини життя і, мабуть, дуже важку працю. Та все ж таки краще важка праця, як сира земля.

Ріта ще тільки почала оформлятися у дівчину, а стільки перенесла страху. Її істоту проймає почуття вдячності до Аркадія. Вона ж була в його руках, і навіть не заперечувала б. Це просто незрозуміло в часи розбещеної сваволі і потоптаної людської гідності. В особі Аркадія Ріта відчула людину, зрозуміла добре серце.

У місті несподівано для Ріти справи пішли легко і швидко. В неї трусилися коліна, кололо під грудьми, коли підходила до німця за дубовим столом. Німець, не дивлячись, на Ріту, запитав її ім'я, вік і зразу скерував до лікаря. Лікар поверхово оглянув руки, ноги і признав здібною до праці. Вона потрапила в простору кімнату, що служила за збірний пункт для тих, хто виїздив до Німеччини.

Тут було своєрідне товариство. Одні сиділи навколо пошкрябаного ножами стола і грали в карти. Це окрема суспільна група, що не приймала глибоко до серця зміни в житті. Вони пройшли безпритульні притони, в'язниці, табори праці та різні ізолятори. Побували і на фронті, та без вогневого свячення розбіглись. В минулому злодії, міські босяки і взагалі бездомний пролетаріят. На всій планеті вони почувають себе вільно і швидко пристосовуються до змінливих умов життя.

Далі в кутку сиділи на клунках і стільцях старші люди: чоловіки і жінки з малими дітьми. Це ті, що втратили насиджені місця. Пройшли сотні кілометрів перед відступаючим фронтом. Зневірились у всьому і вирішили добровільно виїхати в Німеччину.

Попід стінами гуртами сиділа чи стояла молодь, хлопці й дівчата. В них перелякані очі. Це боязлива молодь з колгоспів та малих містечок. Міська молодь сторонилась усіх і трималась окремою групою, мов би упривілейована.

Ріта від довгого переслідування і безлюддя в цьому середовищі почувалась самотньою і чужою. Вона обережно приглядалась до кожної групи, прислухалась до їх розмов. Вона не бачила друзів спільних інтересів і розуміла, що їх тут не буде, а тому зблизилась із сільською молоддю. Ця суспільна група в даних обставинах була для неї найбільш знайома.

Було по четвертій годині, як два чоловіки у супроводі жандарма внесли обід. Обід складався з куска хліба, ложки овочевої мармеляди та півлітри чаю. Один з тих чоловіків при вході в залю крикнув: „Приготувитись до обіду!“

Зразу після обіду ввійшов вайлуватий німець і наказав приготуватись до транспорту. Цей момент для Ріти був найбільш хвилюючий. Вона в протигагу іншим супутникам долі з затаєною радістю чекала на час посадки до вагонів.

У вагонах з залізними ґратами на вікнах настрій змінився. Хлопці були насторожені й сумні, а дівчата одна по одній почали плакати. Лише Ріта не знала, як приховати внутрішню радість, і все пригадувала важкі і трагічні моменти з особистого життя, щоб викликати жаль і заплакати, підтримати загальний настрій.

Свиснув паротяг і задзвеніли колеса під товаровими вагонами. Хтось із хлопців почав співати стару рекрутську пісню.

**Налий, мати, стакан чаю,
Бо я їду, від'їжджаю.**

Спочатку пісня йшла кволо, кількома голосами. Згодом включилися хлопці, і пісня дружніше захопила знедолених. Включились і дівчата, які дзвінками голосами мов би намагалися заглушити ритмічний стук коліс дружнім:

Гей, гей! Ох-ха-ха-ха!

Таня Каб знервована. Вона тількищо повернулася з Хмільника. Вона усвідомлювала, що прийде час і треба грірко поплатитись за участь у підпільній праці. Вона розуміла, що підпільна праця, навіть за участі переважаючої більшості молоді, не дасть бажаних успіхів. Це все було для неї ясно. Адже німці й большевики разом дихають нищівним вогнем на Україну. А до всього цього вона не бачить сили, ані відповідних обставин, щоб об'єднали всіх здатних боротися за волю.

Арешт Купрієвича важко відбився на її свідомості. Вона в такому напруженні, що готова мститись не лише на німцях, але й на кожному обивателю та зрадливому малоросові.

Сидячи в вагоні, Таня дрімала. Вона не збиралася спати, а так, обіпершись на руку, слухала розмови пасажирів і думала про них.

— Погане робиться в світі. Ой, погане, — промовив до свого сусіда чоловік із чорними вусами.

— На що ви натякаєте, Мефодієвичу? — запитав сусід, що разом з Мефодієвичем зайшов до вагону в Хмільнику.

— Хіба ви не чули? — здивувався Мефодієвич.

— Ви про тих хлопчаків? — скручуючи з газети і самосаду цигарку, зневажливо натякнув сусід.

— Е-е-е! Що ви, Логвине Марковичу! То дорослі люди і знають, чого хочуть.

— Отаке! — аж підскочив Логвин. — Вони хочуть самостійну Україну?! А хто їм дасть? — вигукнув у саме вухо Мефодієвичу.

— У тому то й суть, що вони знають, що роблять.

— То все дурненькі вибрики. Мало вам було тієї України у вісімнадцятому? Пригадуєте, Мефодієвичу, як мінялися власті і з кожним разом наліплювали на мужицькому задові вивіску нової власті? Не потрапить мужик сказати, яку хоче владу, і йому відміряють у зад шомполами. Петлюрівці били за большевиків, а большевики за петлюрівців. Так кожен тиждень нова власть — нові синяки на мужицькому заді. Нам треба твердої власті!

— Тобто, яку ви думаєте? — запитав Мефодієвич.

— Як яку?! Тверду! Щоб були порядки — і баста.

— То ж сталінська була тверда. Чи хочете ще твердішою?

— То була банда! Нам треба німців. Вони зроблять порядок і дисципліну. Бачили ж самі в тих селах, де землю поділили на п'ятки, не треба людей гонити на працю. Всі, як комахи, взялися і раз-два зібрали хліб. Посіяли озимину і чисто все, як слід. Порядок і дисципліна!

— Хіба ж це тому, що селяни отримали наділи з ласки німців? А якщо б вони отримали землю від своєї влади, то хіба не будуть працювати?

— Ви таки про владу хлопчаків, що німці замкнули їм руки? Я такої влади не хочу.

— Всякому ложка ближче до свого рота, — сказав Мефодієвич і сильно затягнувся цигаркою, аж сизі клубки диму повисли над ним.

— Я вам, Мефодієвичу, не винуватий, що маєте дорослих дітей. Я знаю, що ви не хотіли їх пустити в Німеччину, але комусь же треба робити патрони.

— Я не хочу говорити більше з вами, Марковичу. Ви думаєте, що старостою проживете все життя? О, ні! Це скороминуче. — І Мефодієвич, не приховуючи злости, відвернувся до вікна, в якому мигають ще голі верхи дерев та посмолені телеграфні стовпи.

Таня слухала і не втручалася в дискусію. Вона чула розмови інших пасажирів. Прислухалась до розмов та настроїв людей у місті й селі. Всі ті відомості про настрої населення її нервували. Вона хотіла б дочекатись того часу, щоб тих збайдужілих, а чи прислужницьких потвор навчити любити і шанувати батьківщину.

* * *

— О, як добре, що ти вже дома! — відчинивши двері, радісно промовила Зіна. Вона підійшла до Тані й обняла, як рідну сестру. І хоч Таня була схвильована, але при зустрічі з Зіною вона почувала себе щасливою. Зіна намірилась щось приготувати на обід. Вже й казанок узяла на воду, та Таня глянула й сказала: „Залиши те все. Я де-що привезла і варити не будемо. І новини привезла — хай їм грець!“ І Таня замовкла. Стягнула тонкі брови до пе-

ренісся і дивилась на подругу.

— Які ж новини?

— Сумні новини. Гестапо арештувало Купрієвича і редактора Лисого.

— Я це знаю. Лисий утік.

— Втік? Та невже?!

— Наші хлопці допомогли Лисому. Міг також утекти Купрієвич, але він відмовився. Побоявся, щоб німці не знищили дітей і дружини.

— Так це ж... — хотіла щось сказати Таня.

— На цьому справу не закінчено. По районах арештовано понад п'ятдесят осіб і тут, у місті, близько сотні. Переважно арештовано студентську молодь і між ними нашого промовця В'ячеслава Стенгача.

У коридорі почувся шерех, і дівчата насторожились. На їх здивування, за дверима промовив Олексій Сторожук, і вони обидві зраділи.

— Добридень, дівчата! Добре, що захопив... І Олексій замовк.

— Щось сталось?! Олексію, чого ж ти? — промовили разом.

— Сталось... арештовані наші хлопці, — холодно сказав Олексій.

— Хто ж саме?

— Арештовано багатьох і серед них: Стенгач, Купрієвич, Плоский, Таран, Іванченко. — І Олексій обірвав мову. Дівчата дивляться в його сумні очі.

— Ти щось знаєш більше, а не кажеш, — промовила Таня.

— Іванченко втік. За ним зробили погоню і застрелили під містком, куди він сховався від наздоганяючого автомобіля. Його впізнав і всипав генеральський син. Ось такі вони, ті панські діти. Собаки вислужницькі! — сердито закінчив Олексій і сів на середину Зіниного ліжка.

Таня глянула і взяла за руку Олексія.

— Сядь ось тут, — показала на своє ліжко.

— Дівчата! Я забіг на одну хвилину попередити вас. Все, що маєте підозріле, негайно забрати звідси. Літературу і навіть адреси.

— Ми тут нічого не маємо.

— І у ваших схованках по знайомих тримати також нічого не можна, — попередив Олексій.

Таня передчувала такий вислід їхньої діяльності. Вона народилась у селі, але добре знає місто. І це місто в її розумінні — на роздоріжжі. З фасади воно мов би наше, а внутрішньо чуже і вороже. Вона наочно бачить реальну дійсність і їй шкода Олексія, шкода себе. Глянула на Олексія й побачила, як він змінився: схуд і зблід. Їй хотілося сказати щось приємне, тепле, збудити в Олексія добрий настрій, та свідомість ситуації стискала горло і вона лише промовила: „Олексію, я тобі приготую щось поїсти“.

— Що ж ти маєш? — запитав Олексій.

— Я маю свіжу, по-домашньому приготовану шинку, хліб та гірчицю.

— Це прекрасно! Шинка рідко трапляється в наших обставинах. Хіба іноді на великдень... Та невідомо, де буде наш великдень.

— А де ж ти хочеш бути? — запитала Таня, дивлячись просто в очі Олексія.

— Розуміється, тут чи в іншому місті з тобою.

— Дякую! — тепло глянула Таня й почала кряти шинку та житній хліб.

Зіна порядкує в своїй валізі. Перекладаючи дрібні речі, перелистовуючи конспекти лекцій, промовила до Олексія:

— А що ж Євген? Чи залишається він у місті?

— Євген буде наїжджати. Йому тут жити не можна. Залишаюсь я і Білотченко. Ви ж мусите знати, що большевики вже забрали Харків і Полтаву. А це значить, що ми, себто ті, які ще не схоплені німцями, маємо переформити свої сили для праці під большевицькою окупацією.

— Ти думаєш, що большевики не знають про нашу працю? — запитала Таня.

— Для цього ми маємо змінити нашу тактику. По-перше, перекинути людей у ті місцевості, де їх ніхто не знає. Це треба зробити під виглядом евакуйованих біженців. Ось, прикладом, ти поїдеж у Жмеринку і там почнеш...

— Овва! Далекий край Жмеринка! — промовила Таня.

— Тебе ж там ніхто не знає.

— Чи ж важко взнати?

— Зрозуміло. Большевики будуть нишпорити скрізь за нашими паростками, але ж до кого звертався Тарас Шевченко: „Борітеся — поборете!“

* * *

Олексієві не довелося бути довго в місті. Гестапівські агенти наполегливо шукали в усіх кутках міста за Євгеном, а потім зачали стежити за Олексієм. Куди б він не йшов чи їхав, помічав підозрілого типа, що не спускав із нього очей. Він розумів, що за ним стежать, і змінив квартиру. Перейшов жити в густий закуток міста та перестав появлятися у штабі абверу. Він також розумів, що в тому штабі вже про нього знають і також стежать за ним. Через одного студента Олексій нав'язав контакт із Євгеном. У листі Євген повідомив Олексія про арешт підпільників у багатьох пунктах і в тому листі написав, щоб він, Олексій, приїхав у село.

Через того студента Олексій повідомив Таню й Зіну, щоб вони негайно змінили квартиру, а, може, навіть залишили місто. Так підпільна організаційна сітка протягом короткого часу втратила зв'язки з центром, і діяльність в низових клітинах почала занепадати.

Олексій прибув на призначене місце своєчасно. Там уже на нього чекали Євген і Аркадій. Євген, вітаючись із Олексієм, сказав: „Кінчились часи легального життя. Підемо, друже, на м'яку постіль зеленого лісу. Там не буде дівочих жартів, ані ніжної усмішки. Але там буятиме життя в симфонії автоматів...“

Олексій стояв мовчки і думав. Йому не хотілося вірити в раптову зміну. Йому не хотілося залишати знайомі села і розшарпане подіями місто. Як міраж, в уяві появилися зарослі кущами яри, густі соснові ліси і десять партизанські землянки.

— Про що думаєш, друже? — запитав Євген.

— Думаю про мелодію лісу й симфонію автоматів...

Аркадія також пройняло холодне почуття. Він не жартував, як звичайно було колись. Говорив коротко і все дивився понад голови своїх друзів, як би провинився перед ними. Розповівши про події в сусідніх районах, Аркадій запропонував поїхати до його матері. Так і зробили.

В затишній хаті зігрілись вишнівкою та смачно поїли. Говорили про все, а найбільше про підпільну працю. Обговорювали спокійно, ніби буденні справи.

Війна і напружена праця в підпіллі виробила своєрідну психіку. До мінливих подій підходили холоднокровно і, здавалось, навіть байдуже до невідомого завтрашнього.

— А все ж таки, куди ви тримаєте маршрут? — запитав Аркадій.

— А ти не вгадаєш. Краще послухай, друже, бо й тобі прийдеться шукати наші сліди. Ми прямуємо до Кліма Савури. На північ. Наш зв'язок за Здолбуновим на хуторі. — І Євген назвав хутір та зв'язковий пароль.

— Ти ще цієї ночі маєш відвезти нас на північний захід. Нам далеко не треба. Може, сорок-п'ятдесят кілометрів.

— А якщо я вас направляю вантажним автомобілем?

Євген з Олексієм глянули на Аркадія. Вони щось думали і зразу не знаходили відповіді.

— А як же з документами? — запитав Олексій.

— Ви отримаєте документи робітників маслозаводу. Шофер має постійний документ від гебітскомісара, а тут крайсяндвір виписує лише маршрут для робітників, — пояснив Аркадій.

— Це найкраще! Ми можемо доїхати до Здолбунова, а там польовими дорогами потрапимо на хутір. Стежки я там знаю, як у своєму місті.

— У цьому питанні ми домовились. Скажіть, що я маю робити тут?

— Друже Аркадію, твої обов'язки — майже ніякі обов'язки. Не проявляти найменшої діяльності. Зберегти людей — це основне. Якщо траплятимуться випадки переслідування молоді, скеровуй їх на відомий зв'язок.

— А якщо хтось не схоче йти в партизани?

— Це вже їх справа. Нікого вмовляти і силувати не

треба. Як хтось хоче вмерти від гестапівської кулі, то вже його власний вибір.

— Що ж мають робити дівчата? — запитав Олексій.

— Дівчата не можуть іти в ліс. Хай змінять квартири. Краще хай виїдуть з міста на провінцію. Аркадію, ти маєш подбати про них. Їх не так багато в активній праці. Про пересічних членів турбуватись нема потреби. Про них ніхто не знає, і вони спокійно можуть затриматись у своїх місцевостях. Думаю, що це все. Яка твоя думка?

— Я погоджуюсь. Ви тепер відпочивайте, а я сходжу до директора маслозаводу й полагоджу питання транспорту, — сказав Аркадій.

* * *

Купрієвича посадили в міську в'язницю. Пізніше передумали і перевезли в будинок гестапо. Там була внутрішня в'язниця.

В тісній камері з одним віконцем, що виходило в сіру стіну будинку жандармерії, було повно арештованих. Тут зібрано різних прошарків людей. Кухня смерті вибору не робить.

Проти Купрієвича, обіпершись плечима на давно не білену стіну й підігнувши ноги, сидить гостроносий турок. Його вузькі груди підносяться й хриплять всіма тонами, мов подіравлений ковальський міх. Чорні очі блищать, як два вуглики. Здається, що це висушена мумія. Якби не хрипіння, то Купрієвич ніколи не подумав би, що то жива істота.

— Пацан! Маєш закурити? — прохрипіла мумія ламаною російською мовою до Купрієвича. Купрієвич, молодий і повний сил чоловік, повернув до мумії голову і з гіркою усмішкою промовив: „Я не курю“.

Мумія мовчки вивернула кишеню ватяної фуфайки і в швах вибирує зернини махорки та кладе на шматок газетного паперу.

Рядом з Купрієвичем сидить рудий, з покрученим на скронях волоссям, Рухімович і, засунувши під сорочку руку, чуває під пахвами та час від часу висмикує руку. Щось

скрутить у пучках і кидає на підлогу. Раптово підніме ногу, шурхне підошвою черевика та, переконавшись, що кусливу істоту знищено, знов засуне руку під сорочку.

Купрієвич дивиться на цю процедуру і в нього перевертаються нутрощі, щось підходить лоскотливе під горло. Він відвернув голову і заплющив очі.

Рухімович закінчив розшуки під сорочкою. Обернувся до Купрієвича і, прижмуривши зеленкуваті очі, запитав: „Гражданин, ти в якій справі?“

— Не знаю, — спокійно відповів Купрієвич.

— А я знаю. Ти петлюрівець чи, як тепер звуть, націоналіст, — пояснив Рухімович.

— Я українець і людина! — піднесеним голосом сказав Купрієвич.

— То не робить різниці, ким ти себе відчуваєш. Я старий більшовик і партизан. — Рухімович показав рукою на мумію. — Він дрібний злодій, але всі підемо до одної ями. Німці всіх нас рівняють. Зрівняють з землею так, що ніколи й ніхто не знайде наших останків.

— Не знаю, — глухо промовив Купрієвич.

Він уже давненько сидить навпочіпки, і йому зімліли ноги. Глянув на брудну підлогу. Сів і випростав ноги. Він намірявся щось сказати Рухімовичеві, але клацнув замок у дверях і вартовий вигукнув його прізвище.

— Швидше! Давай, давай! — у коридорі підганяє якийсь гестапівець, а говорить по-українському з чужиньським акцентом. У коридорі внутрішньої в'язниці інший гестапівець наказав Купрієвичеві йти вперед. Коли вийшли на подвір'я квартири гестапо, він усе керував рухом, укачуючи вправо, прямо, вліво і так аж до кімнати слідчого.

* * *

Перед столом, накритим зеленим сукном, сидить ще молодий і гладенько причесаний слідчий гестапо. Його довгий з гострим кінцем ніс повис над столом і він не помічає в кімнаті Купрієвича, перелистує якісь папери. Потім згорнув папери і, піднявши голову, промовив: „Ваше ім'я“. Купрієвич сказав своє ім'я.

— Як ваше друге ім'я? Прізвище!

Купрієвич сказав і стоїть перед столом.

— Прошу сідати ось на тому стільці, — промовив слідчий по-польському.

Купрієвич, почувши польську мову, був неприємно здивований. Він ще більше, як справжніх німців, не любив фольксдойчів.

— Моє прізвище Граф. Я буду вести вашу справу. Маленьке зауваження: чи пан розуміє польську або чеську мову? — підкреслено запитав Граф.

— Так. Я розумію польську, російську і німецьку, — відповів Купрієвич.

— О, пан вельми інтелігентний чоловік! Мені приємно говорити з інтелігентними людьми, — сказав слідчий з натяком на власну інтелігентність і почав ритись у шухлядці.

— Так ми підходимо до справи. Ось папір і олівець. Напишіть стисло, але правдиво вашу біографію. — І слідчий зайнявся своїми справами, а Купрієвич примостився зручніше біля столу і розмашистим почерком почав писати.

Протягом півгодини біографію було написано. Купрієвич поставив у кінці свій підпис і, склавши руки на колінах, чекав на дальшу процедуру. Він намагався придумати відповіді на майбутні запитання слідчого. Продумати хід невідомої для нього справи, але пам'ять притупилась і всі думки кружляли навколо родини. В його очах милий образ дружини, в ухах дзвенить щебетання дітей.

Слідчий був зайнятий біля шафи з широкими шухлядами, але глянув на задуманого Купрієвича й запитав: „Ви закінчили?“

— Так, пане слідчий, — відповів Купрієвич.

Слідчий узяв аркуші, затагнувся цигаркою і перечитував написане та раз-по-раз поглядав на Купрієвича, мов би відгадував його думки.

— Це добре! Це все добре написано, — піднявши голову і втупивши холодні очі в Купрієвича, промовив слідчий. — Але ви забули написати основне. Візьміть і допишіть. Ось вам ще аркуш паперу.

Купрієвич глянув здивовано, хоч розумів, про що думає слідчий.

— Я написав усе. В мене більше нічого нема, — відповів.

— Ви не прикидайтесь. Ми все знаємо про вас. Ми хочемо, щоб ви самі призналися. Так буде краще для вас, пане Купрієвичу.

— Я... я просто не розумію, — поспішно промовив Купрієвич, — я не розумію, що ви маєте на увазі. Я написав так, як ви мені сказали.

— Знаєте що? — почав слідчий. — Не будемо вдаватись у філософію. Якщо ви не хочете написати, я напишу сам. Ви тільки відповідайте на мої запитання. Пам'ятайте, що за неправдиву відповідь чи ухилення від неї понесете тяжку кару. — Слова „тяжку кару“ слідчий промовив із нарочитим підкресленням.

Купрієвич мовчав і дивився на свої коліна, які помітно тремтіли. Йому здавалося, що він сидить на високому стільці і ступні ніг не дотикаються підлоги. Він трохи зсунувся з стільця наперед. Став певніше підшвами на підлогу, а тремтіння в колінах не спинилось. Він зрозумів, що втрачає силу волі і не може опанувати нервами.

— Скажи, коли, ким і за яких обставин був завербований в ОУН? — Слідчий цілком змінив тон і став на шлях гестапівської гостроти, яка не знає увічливости в поведженні з підлеглими людьми.

Купрієвич відчув суворий і холодний тон слідчого, але, вдаючи цілком зрівноваженого, відповів:

— Пане слідчий, я не знаю ніякого ОУН. Мене дивує ваше запитання.

— Брешеш, поганий хлопе! — скрикнув по-польському слідчий. — Ось я маю доказові матеріали, і якщо ти не скажеш мені все зразу, я витягну відповідь через твої жили. Розумієш, що це значить?

Купрієвич мовчав, але здогадувався, що слідчий жартувати з ним не буде. Він не буде „няньчитись“ і почне витягати відповіді з його жил. Обвинувачений вирішив триматись твердо. Однаково слідчий не помилує і ніхто з гестапівського штабу, включно з Гімлером, його не помилує. Це йому цілком зрозуміло, як і зрозуміло те, що просити помилування нема в кого.

— Які в тебе відносини до Євгена? — запитав слідчий.

— До якого Євгена?

— Як до якого?! До керівника вашої підпільної організації.

— Я такого Євгена не знаю, — відповів Купрієвич.

— Не бреш, хлопська свиня! — скаженіючи, крикнув слідчий і підніс під самий ніс Купрієвича фотознімку. — Ось цього бандита! Які завдання він тобі доручав?! Говори без лукавства. Розкажеш усе й підеш на волю. А хочеш, залишишся працювати в нас. Ми потребуємо інтелігентних українців. — І слідчий перейшов на лагідний тон. Присів перед столом і почав марудну промову:

— Ви, націоналісти, робите велику шкоду своїй батьківщині. Фюрер визволив вас від большевиків і дасть вам повну самостійність. Треба перше знищити комунізм і жидів. А ви що робите? Треба включитись у боротьбу з комунізмом, а ви помагаєте комуністам. Ви підриваєте тил німецької армії. Займаєтесь диверсією і протинімецькою пропагандою. Вам большевики не дадуть ніколи самостійності, а от фюрер знищить комунізм і жидів, створить нову Європу і в ній українці займуть своє місце. Отже, ти не скривай злочинів своїх товаришів. Ти інтелігентний і молодий чоловік. Чому ти не хочеш подумати про долю твоєї родини? Подумай добре. Ти ж мусиш жити для України!

Ці останні слова Купрієвичеві прозвучали іронією, і йому хотілося засміятись, плюнути гітлерівському виродкові в обличчя. Але він стримався і мовчки слухав годинну промову Графа та дивився на його рухливе обличчя й гнівні очі.

— Ось тут! — слідчий показав на течку, — матеріали всіх твоїх товаришів. Вони всі признались і підуть на волю. Тут є свідчення В'ячеслава Стенгача, Бориса, Тарана та інших. Покищо даю тобі змогу подумати. На цьому сьогодні все. Іди в камеру!

І Купрієвич вийшов із кабінету.

* * *

Купрієвича супроводив гестапівець із місцевих фольксдойчів. Вийшли вони задніми дверима. Вже була ніч, і елек-

тричні лампочки з високих стовпів освічували подвір'я.

На задньому пляні подвір'я, за муром, старі липи різблять своїми верхами небо. Звідти доноситься запах духмяної весни. Купрієвич аж спинився, щоб глянути на верхів'я дерев у темносиньому склепінні неба.

Гестапівець стусонув Купрієвича цівкою гвинтівки в спину і замурмотів: „Не розглядайся! Звідси не втечеш!“

В коридорі в'язниці Купрієвича перебрав вартовий і, замкнувши зовнішні двері, співчутливо промовив: „Тут є ваші товариші. Гляньте у вовчок камери число п'ять“.

— Для чого я маю заглядати туди? — байдуже запитав Купрієвич, думаючи, що вартовий провокує його на неприємну історію.

— Ви мене не бійтесь, — сказав вартовий. — Ваш товариш Стенгач хоче перекинутись словом. Поспішайте!

Купрієвич відсунув заслонку вовчка й покликав Стенгача.

— Як твої справи? — оглядаючись на вартового, запитав Купрієвич.

— Дуже зле. Нас всипано і порятунку не буде, — промовив Стенгач. — Я про тебе нічого не знаю. Розумієш? Борис на очній ставці підтвердив мою приналежність. Мені порятунку не буде, а ти дивись на хід слідства.

— Досить! Уже домовились, — крикнув вартовий і усміхнувся до Купрієвича.

В'язні вже спали. Вони розімліли у вологій задусі й важко дихали. Свіже повітря майже не проходило через густо загразоване вікно. В'язні лежали на підлозі покотом: хто в підштанцях, а хто — голий. Ворушилися, скребли тіло та проклинали свою долю.

Купрієвич підмостив піджак під голову. Ліг горілиць і дав волю думкам. Він розумів, що виплутатись із цього пекла не легко, але ж признатись та виказати своїх друзів він не може. Він цього не зробить навіть при тяжких тортурах.

В голові свист сирен, а в скронях гарячка. Він пригадує веселе щебетання дітей, ласкаві погляди дружини. Пригадує свіжу подію — втечу Лисого. Друзі зробили все, що

було в їх можливостях. Не послухав друзів. Скорився до-лі й тепер... а що тепер?

Слідчий питав про Євгена. Сказав про Стенгача й інших, але нічого не згадав про Білотченка. Нічого про Аркадія. Може, про них не знає. Так думав Купрієвич і не знав, що його життя спливає, як весняна вода.

* * *

Зоряний вечір. Вогкий запах доноситься від річки. Білотченко вийшов із кімнати. По росяній траві побрів аж до урвища над річкою. Вода тихо пливе і хлюпоче в твердих берегах. Над водою скидаються сріблястими боками риби та зрідка пролітає стрілою птах і зникає десь на другому березі, в кучерявому саду. Гарно навкруги. Хочеться жити і мріяти. Летіти у вир життя, а шляхи замкнуті. Не піднесешся. А піднесешся — не полетиш.

У сусідній хаті бренькіт гітари і жіночий голос. Бренять струни, а барвисте сопрано виводить: „Вийди, кохана, працю зморена...”

— Що кому, — подумав Федір. — Вона, може, тужить за коханим... А, може, за чоловіком, що десь на передовій лінії, під свистом куль, припав до землі.

За спиною почувся тупіт ніг. Федір засунув руку в кишеню, стиснув пістоль і, пригнувшись, розглядається навколо. Ще не встиг добре розглянутись, як із-за дерева півголосом промовив Аркадій:

— Здоров, друже!

— Ах! І носить же тебе в таку пору! — заскочено промовив Білотченко.

— А то ж носить, бо носити мусить. — І Аркадій потис правцю товариша.

— Де ти взявся і як довідався, що я тут?

— Чи ж велике діло? Потреба пригнала сюди. Довідався від твоєї господині, що ти мрієш над річкою. Вечір гарний, то й помріяти можна.

— Мрію... Маємо про що мріяти, тільки часу мало.

— Хоч мало, але говори все, бо...

— Бо що?

— Мушу поспішати до професора Мудрика. Маю до нього маленьку справу і там, очевидно, заночую.

— Справи поладнаєш завтра, а ночуватимеш у мене. Хоч у мене одно ліжко, але якось цю ніч потиснемось. Іти містом у цю пору небезпечно. І зрештою, які справи? Які можуть бути справи в цей час?

— Ти ж мусиш зрозуміти, що службові обов'язки треба тягнути до кінця.

— Нічого з того не вийде. Це тільки марнування енергії й часу. Восени тут будуть большевики і вони наладнають усе по-своєму...

— Це зрозуміло. До тебе я прийшов з інших причин.

— Я здогадуюсь. Треба зникнути з очей ворога. Якщо не маєш відповідного місця, треба йти в ліс.

— Чи це вже останній вихід? — спитав Аркадій.

— Я думаю, що так. Арештовано майже весь склад нашого проводу. Євген з Олексієм подалися на північ. Лисий дістався до Львова, а інші зникли взагалі. А ми на кого будемо чекати?

— Куди ж ти наміряєшся?

— Цими днями подамся в Білу Церкву. Там ще не втрачений зв'язок і думаю почати організацію воєнних відділів. Мені здається, що коли перекотиться фронт, то в большевицькому запіллі ми зможемо розгорнути справу визволення України ширше.

— Я не наважуюсь малювати рожевими фарбами наші успіхи. Ми не маємо належних засобів, щоб зламати большевизм, — промовив Аркадій.

— Засоби є! Наші засоби — народ! Ціла Україна стогнала під диктатурою большевиків двадцять років. Тепер наша молодь проливає кров за російську імперію, але це не значить, що ця молодь хоче повернути панування большевизму. Вона мусить воювати, бо нема іншого виходу. Її молоду енергію треба скерувати на власну мету. Спочатку невеличкими групами, а пізніше розширювати групи по всіх теренах... Як після великої бурі дрібні струмки вливаються в загальне річище, що руйнує все на своєму шляху, так і наша молодь бурхливою повинню зруйнує воро-

жу силу. Тільки молодь треба організувати і дати свіжу думку. Зброя в руках молоді!

Білотченко ввірвав мову і чомусь сплюнув на червонуватий граніт, в якому грало різними барвами світло місяця. Він глянув в очі Аркадія і промовив:

— Ти думаєш, що большевики по головці поглядять дезертирів та тих, що залишилися під німецькою окупацією? О, ні! Вони їх провчать. Наші сили хоч розполохані, як горобці при появі яструба, але їх можна зібрати. Треба створити бойові відділи та навколо них об'єднувати й тих, що вже два роки кривавляться на фронтах. Коли фронт пересунеться далі на захід, відірветься від основних баз постачання, ми піднімемо загальне повстання.

— Хто ж нас підтримає? — скептично запитав Аркадій.

— Нас підтримає цілий світ. Усі вільні народи визнають Україну і дадуть першу допомогу. Головне для України — моральна підтримка в світі.

— Та ще ж Гітлер досить сильний...

— Пусте говориш! — перервав Білотченко. — Гітлер буде розбитий. Ти не знаєш морального заломання вояків. Німецький солдат уже не вірить у виграш війни, але його тримає на фронті вироблена дисципліна. Як тільки Німеччину стиснуть у власній території з заходу і сходу, ми піднімаємо загальне повстання і проголошуємо вільну Україну. Советська армія розпливеться в європейських просторах і там розгубиться...

— Люди говорять, колись були чуда. На жаль, я в чудо не вірю.

— Не чудо, а реальна дійсність! — мало не скрикнув Білотченко і, взявши Аркадія за вилогу піджака, промовив: „Ти, бачу, песиміст і боягуз. Ех, ви, культурники нещасні! Всього ви боїтесь, як гоголівський Акакій Акакієвич. Все складається добре, тільки треба вірити у власні сили“.

* * *

Купрієвич байдуже дивиться в одну точку. Очі сумно блищать під півколами чорних брів. Обличчя в суцільних синяках. Кров позсихалась на вилогах піджака й на паль-

цях, нагадує плями суржику.

Граф ходить розміреним кроком і зрідка кидає гнівні погляди на Купрієвича. Кат тремтить, як на вітрі осиковий лист. Кількаразові допити упертого в'язня не дали йому бажаних зізнань. Йому здається, що від його методи слідства може зм'якнути граніт, а ось дивний інтелігент уперся, і ніякі докази, ані тортури його не ламають.

— Ти думаєш, що дурною мовчанкою виграєш справу? О, ні! Ти, свиня хлопська! Я тебе навчу, як треба триматись на слідстві і як відповідати.

Купрієвич мовчить. Мов закам'янілий, дивиться в одну точку на перехрестя віконної рами. В його очах, там, на рамі, мерехтять дивні образи. Довгими рядами стоять шибениці з повислими мотузками, з петлями для вішання людей. А ще далі, в палаючому вогні простягла обпечені руки його дружина. Її хвилясте волосся, кольору стиглої пшениці, обгоріло й прилипло навколо обличчя спопелілими жм'ятами. Очі блищать рубінами й на устах ледь помітна усмішка докору.

Слідчий тупнув ногою і гнівно вигукнув:

— Ти не вдавай божевільного! Перше, викажи своїх гайдамаків, а тоді можеш божеволіти. Розумієш, хаме?

Купрієвич не відповідає. Раптово схоплюється, наставивши вперед руки з набряклими синіми пальцями, кидається до вікна з словами: „Оксано! Оксано! Ми вже вільні. З нами царство правди!“

Граф уп'явся в руку Купрієвича і зі всієї сили тягне його від вікна. В кабінет вбігло кілька гестапівців і виволокло Купрієвича в коридор.

— Що ти з ним робив? — запитав коментант вахти з відзнаками лейтенанта.

Граф відсапнув і сказав: „Нічого не робив. Просив його виявити товаришів, але це вже пізно. Він, справді, збожеволів“.

— Не витримав слідства. Ці степовики мають ніжні нерви. Що ж тепер з ним робити? — запитав комендант.

— Покликати лікаря і як він ствердить божевілля, розстріляти, — сказав Граф і взяв зі столу тремтячими руками цигарку.

* * *

Сонце вже стояло високо в небі, коли Білотченко вийшов з помешкання й поспішав до потягу. Пройшов попід „мурами“ й завернув на центральну вулицю, в напрямі мостів. Вже на мосту вгледів у цивільному одязі гестапівця, що наближався до нього.

Білотченко стримався на мить і хотів повернутись назад, та вже було пізно. За ним ішло двоє гестапівців, в очах яких він зауважив глумливу усмішку. Обставини склались так, що Білотченко їх не передбачав. За ним стежили, і тут оточили його не випадково. Втікати нема куди. Спереду і ззаду облава, а по сторонах мосту гойдаються сонячні промені у хвилях річки. В нього пістоль, але ж як боротись перед трьома? Промайнула думка: в кашкеті, під обкладинкою, заховані адреси і таємні зв'язки. Його арештують і через ті записки знайдуть шляхи до законспірованих товаришів. Треба рятувати товаришів. Але ж як?

Білотченко за кілька кроків перед гестапівцем кинувся стрімголов з мосту. Гестапівець пострілом у повітря залярмував прохожих і наказав ловити злочинця. Прохожі, як тільки збігли з мосту, погнали, хто куди. Всяк поспішав утекти від кривавої розправи. Гестапівці погнали на берег річки.

Білотченко вскочив у холодні хвилі і зразу втопив у воду кашкета. Набираючи розгону в плаванні, ногами затовк кашкета глибше під воду. З полегшеним почуттям підплив до берега, де на нього чекали гестапівці з наставленими пістолями.

— Освіжився, а топитись злякався? — сміючись, промовив гестапівець і наклав на руки Білотченка кайдани.

— Чого ж ти не втік? — жартуючи, спитав другий гестапівець.

— Хіба ж від вас можна втекти? — промовив Білотченко, обтрушуючи з одягу водяне зілля.

* * *

В подвір'ї гестапо Білотченко зустрів Купрієвича. Два гестапівці, тримаючи Купрієвича за руки, вели до камери смертників. Він ледве переступав безсилими ногами, якимось

дивно оглядався на всі сторони та все хотів вирватись із сильних рук.

Білотченко глянув у обличчя Купрієвича й помітив, що не зробив на нього ніякого враження. Купрієвич навіть не звернув уваги на Білотченка, а безладно викидав ногу вперед і викрикував: „раз-два! раз-два!“

Цей епізод викликав у Білотченка гнітюче почуття. Схиливши голову, він ішов за гестапівцями у будинок. У коридорі показався слідчий Граф, але, углядевши Білотченка, завернув до свого кабінету. Він не хотів зустрічатися з Білотченком випадково. Жертва уже в його руках.

Білотченко також знав ролю Графа в цій установі і думав про майбутні допити. Він знав, що гестапо не має безпосередніх доказів його діяльності. Особи, з якими співпрацював, уже встигли втекти, а дехто розстріляний. Він потерпав за свої звіти, які передавав зв'язковому. А цей зв'язковий сидить тут, арештований. З ним він ніколи не зустрічався і не мав організаційних зв'язків. Усі звіти передавав через Євгена. Отже, початок справи покищо в руках Білотченка, і він тільки думав над тим, що прискорив арешт, стрибнувши з мосту. Це ж не могло статися без причини. Найдурніший гестапівець почав би справу з цього моменту.

Поки так міркував Білотченко, гестапівці привели його до кабінету шефа гімлерівської кухні. Шеф, у ранзі капітана СД, зустрів Білотченка ввічливо і навіть запропонував цигарку. Білотченко подякував шефові і, затагнувшись на повні груди, промовив:

— Ласкаво прошу пана шефа дати мені можливість підсушитись і привести в порядок мій одяг.

— З приємністю, пане майоре, але ж тут нема відповідної сушилки і взагалі, ваші бажання смішні, — пояснив шеф СД.

Білотченко звів голову і дивився вниз на свої мокрі черевики, що покрилися брудом.

* * *

Аркадій уже кілька тижнів не бачився з Білотченком. Він не їздив до міста, а час проводив у районі. Принагідно виїжджав у села, до членів підпільної організації, та ін-

структував їх про сувору конспірацію в разі випадкового арешту когось із них.

Так проходили дні й тижні, аж одного вечора постукала в двері Зіна. Аркадій зрадів такій несподіванці, але щось сіпнуло його нерви. Він зрозумів, що Зіна так, з добра, не могла приїхати. Щось сталося погане, та він не виявив своїх здогадів, а щиро привітав Зіну. Допоміг їй роздягнутись і порадив освіжитися в умивальнику.

— Це неважне! — промовила Зіна.

— Я роумію... щось сталося. Ти розкажеш пізніше. Ось вода і рушничок, — сказав і розпалив примуса та заходився готувати вечерю.

Зіна обмила обличчя, причесала свої коси й сіла на софі. Аркадій нервувався. Він бігав з одного кутка кухні в другий, зачіпався за стілець і не знав, із чого почати. Це вперше за ці роки він утратив рівновагу.

За столом Зіна почала розповідати.

— Арештовано Білотченка, — сказала й значуще подивилась на Аркадія.

Аркадій немов проковтнув терпку кислую. З напіврозкритим ротом і склянкою чаю в руці дивився на Зіну.

— Решта наших людей, — по павзі промовила Зіна, — розбіглися, хто куди. Таня поїхала до своєї тітки. Власне, пішла манівцями і польовими стежками. Євгенія також збиралась виїхати в село. По неї приїхав материн брат, але вже було пізно. Її арештували, коли поверталась додому. Мати з Тмарочкою виїхали з міста. Євгенія... бідна Євгенія в тюрмі. По мене приходили два гестапівці, коли я була в друкарні. Мене повідомила сусідка, і я вже не поверталась до помешкання. Обхідними вулицями вийшла за місто і полями добралась у Літин. Там також повний розгром. Ти знаєш Степана? Це молодий хлопчина, що закінчив середню школу в першому році війни. Він потрапив у руки гестапівців, коли повертався з Кам'янця-Подільського. Хлопці й дівчата розбіглись. Я нікого там не зустріла і поїхала до тебе.

— І з того часу не відпочивала? — спитав Аркадій.

— Боялась шукати нічлігу в незнайомих людей.

— Бідна героїне! Ти ж стільки пройшла і намучи-

лась, — сказав Аркадій і намірився приголубити Зіну. Вона відвела його рукою, промовила:

— Залиши ці витівки. Я хочу їсти й спати.

— Все, що в моїй можливості! Прошу, Зіночко! — І Аркадій, намастивши маслом скибку хліба, подав Зіні.

— Розуміється, я прийшла до тебе. До кого ж мала йти?

— Дуже дякую. Ти зробила добре, і ми щось разом придумаємо. Справи napravимо.

— Як?! — здивовано глянула Зіна на Аркадія. Він показався їй наївним. Вона потайки хвилюється, думаючи про Аркадія, що він нездібний зберегти себе. Сидить на периферії й думає, що хвиля арештів обмине його.

— Просто і безпечно. Ще сьогодні ми виїдемо в село. Там підготую тобі відповідні документи, одяг та взуття. Так ти не можеш мандрувати. Забезпечу тебе транспортом аж додому.

— Додому?! — здивовано промовила Зіна і встала з-за столу. — Ти що, жартуєш? Що я буду робити вдома?

— Так! Додому, моя дороженька, — безапеляційно сказав Аркадій. — Будеш допомагати матері і чекати на мене. Я залишив би тебе тут, але це викличе підозріння. Нападуть гестапівські круки й ми обоє попадемо в їх пазурі. Я дам собі раду, а ти персидиш у своєї мами. Нам час покаже, що робити в майбутньому. Може...

— Що це значить? — здивовано глянула Зіна.

— Це значить, що під німцями ми вже нічого не зробимо. Може, в большевицькому запіллі почнемо пробуджувати приспану масу. А, може, будемо спокійно сидіти. Це покаже майбутність. Розумієш, що це значить?

— Мушу розуміти, як ти так думаєш, — спокійно відповіла Зіна.

— Ти не мусиш, але це — логічний хід справи.

— Хай буде так. Я робитиму все, що ти скажеш, але ж подумай поважно про себе. Ти не можеш залишатись тут.

— Про це не може бути мови. За мене не турбуйся. Я себе збережу для нас.

Хвиля арштів, розстріли націоналістів, жидів і комуністів з кожним днем поширюється. Над містом нависла психоза страху і сумної безнадійности. На кого ж можна надіятись? Німці грабують, вивозять і вбивають. Прийдуть большевики — робитимуть те саме. Хто визволитель, а хто вивозитель?

У домі професора Мудрика перманентна паніка. Навіщо б зі всього міста зла сила зігнала паніку до цієї родини. Лягають спати в паніці. Пробудилися вранці, і знову паніка. Молодша, ще неодружена дочка стривожена тим, що треба їхати в Німеччину. Адже батько працює в шкільному відділі, і большевики за це не помилують. Старша дочка з дитиною радить залишатися. Її чоловік, лектор учительського інституту, мобілізований в час війни, і десь воює. Вона чекає на нього й нікуди не поїде зі свого міста.

Батьки розводять руками і не знають, що робити в такій ситуації. Аркадій не знає, що їм порадити. Він розуміє тяжке становище і не може передбачити майбутніх подій. Заскочив на кілька хвилин відвідати старих друзів, але не має чим їх розвеселити.

У дверях дзенькнув дзвінок. Всі насторожились і мовби загіпнотизовані, дивляться на двері. Дзвінок ще раз нагадав про когось за дверима, і Аркадій глянув на професора. Професор флегматично знизав плечима, глянув на всіх і вийшов у коридор.

— Пані Оксана! Прошу ласкаво, заходьте.

Всі легко зідхнули. В кімнату ввійшла Оксана і стала коло дверей.

— Пані Оксана — дружина інспектора Купрієвича. Це моя дружина, дочки і пан Аркадій, — познайомив професор Мудрик.

Аркадій бачить Оксану вперше. Він знає Купрієвича по організації. Він знає, що його арештовано і більш нічого про його долю. Хочє запитати про чоловіка, та не знає, з чого почати. Що можна запитувати в жінки, яка переживає невимовне горе?

Оксану запросили сісти. Вона сидить у фотелі, під листатим фікусом. Сидить і нічого не говорить. Дивиться на

всіх сумними очима. Професор відкашельнувся. Йому щось скребло в горлі. Може, наслідки професійної хвороби старого педагога, а, може, нервові напруження. Він глянув добрими очима й промовив: „Пані Оксано, не переживайте. Потримають кілька тижнів і випустять. Не можна так важко брати все до серця. Такі настали часи. Все від Бога“.

— Вже не випустять. Ніколи його не випустять, — ледве промовила пошепки Оксана і з її очей ринули сльози. Всі дивляться й не знають, як її розважити, заспокоїти.

— Та що ви, пані Оксано? — знов промовив професор.

— Його вже нема. Убили прокляті німці!

— Та що ви?! — скрикнули в один голос жінки.

— Так. Його вбили. Я бачила на одному німцеві піджака мого чоловіка. — І Оксана заплакала вголос. — Що я тепер буду робити з маленькими дітьми? Де мені тепер подітись?

— Плачем горя не переступите. Стримуйтеся від розпачу. Я розумію вашу трагедію. Знав вашого чоловіка. Велика втрата, але чим можна розрадити в такій біді?

— Ви знали мого чоловіка? — аж підвелась Оксана.

— Так! Я знав його.

— Ви також разом... Утікайте! Чого ви чекаєте?

— Нема куди втікати, — промовив Аркадій і глянув на присутніх.

* * *

Коло вагонів тискотня. Кожен намагається пропхатися першим і зайняти місце. Аркадієві пощастило. Він захопив місце біля вікна. Коли вже було повно пасажирів у вагоні, зайшла Оксана. Вона притулилась коло стіни тамбура і зажурено стояла. Аркадій побачив Оксану і запропонував своє місце.

— А ви ж як? — спитала Оксана.

— Мені недалеко. Прошу, сідайте!

Оксана заплющила очі, дрімає. Вона не розглядає пасажирів, не цікавиться зовнішнім світом. Її турбує власний, внутрішній світ. Важка доля. Аркадій мовчки дивиться у вікно. Він хоче поговорити з Оксаною. Розпитати її, може,

дещо порадити. Але ж як? Тут нема відповідних умов для розмови. Хіба домовитись про зустріч?

Так мовчазно минула година. Оксана, розплющивши очі, промовила:

— Шкода, що я не мала змоги поговорити з вами. Чи можу коли бачити вас?

— Розуміється. Я радо зустрінуся з вами. Хочу поговорити про дещо і допомогти в міру моїх можливостей, — Аркадій глянув на жінку з круглим обличчям, що розглядала його й Оксану.

— Може, ви залишитесь на один день у мене?

— Ні. Це неможливо. Я спішу до дітей. Вони там самі... Ви ж були друзі і взагалі... — Оксана не закінчила думки.

Аркадій витяг із кишені бльокнота й почав щось писати на аркушику. Вирвав аркушика, промовив до Оксани:

— Це моя адреса. Коли знайдете час, повідомте мене.

— Дякую. Я в такому стані, що й не знаю, коли зберуся щось робити. Голова тріщить від думок. Тяжко. Дуже тяжко!

— Чи маєте родичів? — запитав Аркадій.

— Я маю батьків.

— Що з ними?

— Не знаю. Вони в Чернігові. Там тепер большевики. Не знаю, чи побачу їх коли.

Оксана замовкла. Аркадій теж мовчав. Він думав про допомогу вдові і сиротам друга. Потяг ритмічно стукав. Скрипіли старі вагони і в вечірній темряві хтось тихо розмовляв. В протилежному кутку якась дама улесливо щебетала до німецького солдата. Всі мовчки сиділи та косились поглядом на щебетливу даму.

Паротяг дав сигнал. Пасажири зашаруділи торбами та кошиками. Аркадій також приготувався до виходу з вагона. Він стягнув з полиці течку і, нахилившись до Оксани, промовив:

— До побачення. Я чекаю на ваш лист.

— Ви сходите?

— Так. Це вже ніби вдома. Бувайте здорові!

Сонце прямило землю. Пересохлий чорнозем знімався густою курявою за автомобілем. Советські літаки розкидали летючки, а над ланами збіжжя — бензинові бомби. Всі старались рятувати врожай. Обкопували запалені місця, заливали водою, товкли граблями, лопатами. Люди кляли Сталіна, кляли Гітлера, а збіжжя рятували від пожежі.

Одночасно в тих місцевостях появились большевицькі партизани. Раніше про них ніхто не чув. Правда, ходили чутки про Калашника, що має партизанський загін десь там під Черкасами. Пізніше ті чутки завмерли, і от пронеслися знову.

Спершу появились партизани малими групами в лісистих місцевостях Немирова, Гайсина та на півночі від Житомира. Ширились поголоски, що Сталін створив кілька партизанських дивізій під командою бувшого голови Путивельської міськради, цигана Ковпака. Ті, які бачили його, твердять, що він справжній циган і навіть із циганською бородою.

— Ох, Боже милий! — бідкаються перелякані жінки. — Колись на нашу землю сунули большевики з латишами та китайцями, а тепер уже цигани стали начальниками. Пропали ми та й годі!

— Не пропали. Не бійтесь! Он біля Фастова наші партизани дали прочухана німцям, — сказав селянин у латанних штанях.

— Наші? Та де вони взялись?

— Як де? Отаман Бульба вислав свої полки на німців і большевиків, — вигукнув білоголовий Володько.

— Бульба?!

— Так! Бульба створив на Волині січ і лісами перекидає свої полки на Київ, — ствердив той же Володько, але пригадав про конспірацію й швидко зник із людських очей.

Партизани, справді, появились у лісистих місцевостях, але боїв уникали. Всі їхні военні успіхи обмежувались убивством сільських старост та випадкових німецьких солдатів.

Грабували молочарні, гуральні та в окремих випадках склепи райспоживспілок.

Між Житомиром та Бердичевом у лісах появилась невеличка група партизан. Вони роздавали селянам газету „Оборона України“ та називали себе бульбівцями.

Народня фантазія багата. Маленьку подію вбирає в квітчасту ризу героїзму та надає їй підфарбування залежно від бажань і настроїв. Це розумів Аркадій і всі ті перебільшення, сенсаційні чутки не сприймав поважно. Він знав про підготовку большевицьких підпільних пунктів. Знав, що створилися бандитські групи з військовополонених чужинців, які промишляють грабуванням селян і називають себе советськими партизанами.

Так само він знав про українських партизанів у північно-західній частині України, які обмежують свої акції оборонною боротьбою з німецькими грабіжниками. Справжнє повстання ще не назріло. Ця ідея виношувалась і визрівала в серцях тих, що посвятили своє життя для народу.

Проте вістки про арешти членів підпільних клітин впливали на Аркадія гнітюче. В ті дні він ходив похмурий і нічого не робив. Одного не забував: допомогти родині Купрієвича. Він уже дещо зробив у цьому напрямку і чекав на приїзд Оксани.

Пізно ввечорі Аркадій говорив із Василем та Петром. Дав їм ряд вказівок і, розпрощавшись, пішов спати. Сон його не брав. Перевертався на всі боки. Голову заливали важкі думки. Десь після півночі, стомлений, заснув і йому приснився дивний сон.

Аркадій вийшов у ліс. Він сам не розумів, чому потягло його туди, але взяв із собою мисливську рушницю. Ту саму рушницю бельгійського виробу, яку в часи горезвісної ежовщини в нього забрав начальник НКВД Артьомов. Це все він пам'ятає і ось із тією рушницею блукає в лісових хащах.

Перед ним в'ється стежка у велетенських папоротях. На галявинах із зелених листків висунулись суцвіття білих конвалій. Аркадій поспішає звільнитись від духмяного запаху лісової плісняви та конвалій. Уже пройшов листаті

папороті. Під ногами шерехтить пісок і напівзотлілі мушлі.

Чи від поспіху, а чи від перевтоми Аркадієві ноги грузнуть у сипкому піску. Пісок, немов живий, ворушиться і всмоктує його ноги. Аркадій борсається зі всіх сил. Витягає ноги з піску й оглядається на всі сторони, шукаючи очима твердого ґрунту.

Враз перед Аркадієм заворушився змій. Витягнув шию з двома головами і сичить слинявими язиками. Аркадій дивиться на потвору і не збагне власним розумом. Змій з двома головами? Ті голови йому добре знайомі з портретів. Так і є. Змій з головою Сталіна й Гітлера. Він схопив рушницю й прицілився на двоголову потвору. Потвора, мов п'яна, захиталася в повітрі і несамовито крикнула. Аркадій підхопився з ліжка. Він задумався і вже не спав до сходу сонця.

* * *

Сонячний ранок 13-го серпня почався незабутньою подією. Аркадій тількищо зібрався до праці, а в дверях його зустріли два гестапівці та комендант поліції.

— Ти арештований! — крикнув гестапівець і обшукав кишені Аркадія.

— Що таке? Чого ви хочете? — здивовано запитав Аркадій.

— Ти ще й притворяєшся? Не знаєш, чому тебе арештовано? — з іронією запитав комендант поліції.

Гестапівці зразу почали ритись в особистих речах Аркадія. Перемацали пальцями одяг, розрізали ножом матрац, обшупали софу, стільці та інші хатні предмети. В кімнату зайшло кілька поліцаїв і їм гестапівець наказав зривати підлоги. Тріщать старі дошки, скрегочуть іржаві цвяхи. Шукають зброї та літератури.

Начальник поліції ревізує бібліотеку. Перелистовує окремі книжки і так кидає на підлогу, що аж книжки вилітають із твердих обгорток. Аркадій, дивлячись на дике поводження з книжками, промовив:

— Що ви робите? Книжки коштують гроші.

— Ти їх не будеш потребувати, — іронічно глянув начальник на Аркадія.

— Народ потребує! — сказав Аркадій.

— О, який ти народник! Ха-ха-ха! А це що? — І начальник схопив масивну книжку в коленкоровій оправі.

— Дивіться, пане шеф, чим він займається. „Тактика танкових з'єднань“, видання Академії Генерального Штабу.

Німець покрутив книжку перед очима, але нічого не розуміючи в російській мові, наказав книжку забрати.

Гестапівці й поліцаї перевернули все. Змішали одяг із книжками та посудом, але нічого не знайшли. Той німець, що його назвав начальник шефом, подивився на Аркадія, покрутив головою й запитав:

— Де твоя зброя і політична література?

— Смішне запитання. Я цивільний і політикою не займаюсь. Яка ж може бути в мене зброя і література?

— Ми знаємо, чим ти займаєшся. Все скажеш, — і начальник усміхнувся до німця.

Аркадій, ігноруючи начальника, мовчав. Він ненавидів зрадливих вислужників. Начальник добре розумів Аркадія, злорадно посміхався та демонстративно показував свої пра-
ва.

* * *

Резиденція гестапо Аркадієві знайома. Навпроти міського театру — похмурий будинок. Колись управління НКВД, а тепер гімлерівська кухня смерті. Змінилися господарі та призначення будинку не змінилось. При головному вході з двох сторін на чорному мармурі золотом різьблені надписи: СД — ГЕСТАПО.

Аркадій не розумів градації цих установ. Він знав, що ці установи належать ворогові його народу і цього для нього було досить. Він пам'ятає колишні надписи також по обох сторонах головного входу. Вони тоді були двома мовами, російською і українською. Новий господар відверто ігнорує природніх господарів країни.

Патрулі провели Аркадія широким коридором до кабінету слідчого. Там уже сидів слідчий і наказав обшукати арештованого. Забрали особисті документи, годинника,

паска. Слідчий назвав своє ім'я і запропонував Аркадієві сісти.

— Я ваш слідчий. — І глянув зеленкуватими очима на Аркадія. — Перш, ніж почати слідство, ви маєте написати свою біографію. Вмієте писати?

— Вмію, але тільки по-українському, — відповів Аркадій.

— Цього для нас досить. Ось папір і олівець, — підсунув слідчий до Аркадія і сам вийшов із кабінету.

В кабінеті сидить гестапівець. Він перелистує німецький журнал та все коситься на Аркадія. Аркадій не звертає уваги на гестапівця і пише. Час тягнеться нудно й довго. Не в'яжуться слова і речення. Аркадій підводить голову до стелі, щось думає і знов пише. Списав одну сторінку. Перечитав і йому здається, що широко розписав. Зім'яв аркушик паперу, порвав і кинув у кіш. Гестапівець схопився й вилаяв Аркадія за те, що псує папір. Йому чогось не сиділося, і він часто поглядав то на годинник, то на Аркадія.

Аркадій закінчив писати, і гестапівець зібрав аркуші паперу.

— Покищо все. Підемо зі мною.

І Аркадій пішов за гестапівцем на подвір'я. Перейшли подвір'я, і гестапівець наказав завернути вліво, до так званої внутрішньої в'язниці підслідчих. На подвір'ї Аркадій зауважив Білотченка, що сидів на пеньку. Була п'ята година вечора, але сонце ще пекло і в повітрі стояла серпнева задуха.

Аркадій переступив поріг в'язниці підслідчих і гестапівець зник, а за ним ішов молодий хлопець у жандармській уніформі.

— Пане Аркадію, як це ви попали сюди? — запитав він.

— Як?! — здивовано промовив Аркадій і подивився на юнака.

— Ви напевно мене не впізнаєте?

— Я зовсім вас не знаю, — відповів Аркадій.

— Можливо, ви мене забули, але я вас знаю. Ви мене вчили української мови і завжди ставили двійку. Пригадуєте Миколу? — І назвав прізвище.

Аркадій пригадав кількох учнів німецького походження, що відзначалися низькою успішністю, і трохи був заскочений. Він подумав, що така зустріч може закінчитись великою неприємністю.

— Пане Аркадію, гляньте у вовчок камери число п'ять. Там ваш друг Стенгач. Перекиньтесь із ним словом, — сказав Микола і гримнув замком.

Аркадій оглянувся в тьмяно освітленому коридорі. Подивився на двері з написом „5“, але не підійшов до них. Він подумав, що Микола його провокує.

— Чого ж ви стоїте? Використовуйте кожну нагоду. Не бійтесь мене.

Аркадій з трепетом підійшов до дверей і відхилив на вовчку металеву заслонку. Подивився одним оком у камеру й гукнув:

— Стенгач!

— Це ти, Аркадію? — обізвався з камери Стенгач. — Коли ж тебе схопили?

— Сьогодні вранці, — відповів Аркадій. — Як же твої справи?

— Дуже зле. Я мусів признатись і тепер чекаю на „луну“ або в кацет. Про тебе я нічого не знаю. Розумієш? Нічого! Тримайся твердо на слідстві. Тут у робітній камері є Білотченко. Він тебе поінформує.

Ще хотів щось сказати Стенгач, та вартовий Микола гукнув:

— Пане Аркадію, ваша камера ч. 13. Вибачте, але я мушу вас зачинити.

У камері Аркадій розглянувся і нарахував дев'ятнадцять осіб. В'язні сиділи на підлозі попід стінами та кілька було на середині камери. Вони про щось пошепки сперечались.

Одно невеличке віконце ледве пропускало повітря через густе сплетіння залізних ґратів. Стіни були брудні й розмальовані різноманітними візерунками, плямами крові тих, кому доля судила пройти Богом забуте „чистилище“.

Брязнув замок і у відчинених дверях появився вартовий Микола. Якимось штучно посміхнувся, наказав: „Пане Аркадію, вийдіть!“

Аркадій сидів на голій підлозі, упершись спиною в спітнілу, аж слизьку стіну, й не почув наказу вартового.

— Про що ви думаєте? Виходьте! — знову гукнув Микола.

Аркадій підвівся й вийшов у коридор. У коридорі Білотченко тримає в руці машинку до стриження і, мов би не знаючи Аркадія, наказує:

— Йдіть до вбиральні!

— Там вас цей пан постриже, — додав Микола, зачиняючи двері камери. — Ви ж маєте чуприну, а тут зразу насядуть кусливі істоти.

Аркадій увійшов у вогку, з насиченим запахом хлору вбиральню і спинився перед краном з водою.

— Сідай тут! — сказав Білотченко і підсунув ногою перевернуте догори дном відро.

— Ти тут ніби санітар, — дивлячись у сірі очі Білотченка, промовив Аркадій.

— Не розмовляй, а слухай і запам'ятовуй. Ти вже був на допиті?

— Ні. Власне, був у слідчого, але мене ще не допитували. Написав автобіографію...

— Це добре. Отже, справи наші виглядають погано. Борис засипав усіх нас. Йому гестапо пообіцяло волю, і він, падлюка, розшифрував звіт, який був при ньому в час арешту. У тому звіті написано про тебе, і тому тебе арештували. Ніяких матеріалів і свідків, які б наклепали на тебе, нема. Єдиний цей звіт і я. Звіт написаний мною. На слідстві я сказав, що бачився з тобою двічі. Один раз у Євгена і другий раз був у тебе. Пам'ятай, коли я був у тебе, ми говорили про зброю. Ти обіцяв зібрати зброю, але я її не бачив. Ти подав мені дані про зброю фіктивні. Так і скажеш слідчому.

— Чекай! — схопився Аркадій. — Ти мені говориш так, мов би я маю признатись у приналежності до організації.

— Зрозуміло. Ти й не думай заперечувати приналежності до організації. Поламають ребра, скалічать, як Курпівича, і всерівно мусиш признатися або вмерти на слідстві. Треба зберегти життя. Воно ще нам пригодиться.

В Аркадія пробіг попід шкірою морозець і він поспішно почав розпитувати Білотченка про друзів.

— Слухай! — перервав його Білотченко. — В нас мало часу. Пам'ятай, що ти погодився стати членом ОУН тому, що ОУН ішла разом з німцями проти комуністів, але коли довідався, що ОУН нелегальна організація, ти її зрікся. Тільки під примусом погодився співпрацювати з її членами. По суті, ти не співпрацював, а тільки обманював провідних членів. Вдавай, що ти нікого не знаєш. Можеш посылатись на мене, на Гриця Дулина, на Липового, на Євгена й Олексія. Одних розстріляли, а інші, як ти сам знаєш, утекли. Борис тебе не знає. Євгенія на слідстві про тебе нічого не сказала. Розумієш, як стоять справи?

— Розумію. А де ж тепер Євгенія?

— Її вже вивезли в кацет. Так само вивезли в кацет інших, яких ти не знаєш. Тут ще є Стенгач і Панченко, але ти про них нічого не говори. З Панченком ти не знайомий, а Стенгач про тебе нічого не сказав. Його слідчий питав більше про студентську молодь.

— Дякую за інформації.

— Отже, продумай плян зізнання. Поводься сміливо, але стримано. Вони, гімлерівські кати, в деякій мірі дурні і можна викрутитись від кулі.

— Чим же закінчиться наша справа? — запитав Аркадій.

— В мене справи погані. Знаєш, я співпрацював з абвером і по суті використовував німецьку розвідку для нашої справи. Твоя, друже, справа не варта виїденого яйця. Може, тебе відпустять, а в гіршому випадку візьмуть на працю в Німеччину.

В коридорі з'явився вартовий і, наслухоючи біля якоїсь камери, попрямував до вбиральні. Білотченко почав поважно стригти Аркадія. Вартовий Микола підійшов до дверей і хоч поставився до Аркадія з почуттям пошани, але в цей момент глянув на обох з пихою зверхника.

— Ви ж тут тільки розмовляєте, а діла не видно. Чому не стрижете в коридорі?

— Пане Миколо, я спеціально, щоб не смітити в коридорі. Пару хвилин, і я закінчу. Ні один паразит не втримається, — пояснив вартовому Білотченко.

В тісній камері задуха стискає легені. Сморід поту й брудного одягу висить над в'язнями. Лукава доля зібрала тут без вибору комуністів і націоналістів, злодіїв і спекулянтів. Всі ці категорії — зайвий елемент для німців. Речники третього району не рахуються з потребами людини, не рахуються з груповими інтересами суспільства. Проститутки вони шанують. Функціонери третього району потребують їх і дбають про їхнє матеріальне та санітарне забезпечення. Це світ цивілізованого варварства.

— Громадянине, ти з волі і курити маєш. Так, дружок? — промовив хриплим голосом чоловік із рисами кавказця.

— На жаль немає. Забрали цигарки, — пояснив Аркадій.

— Шкода, дружок! — І тип з кавказьким обличчям, підсовуючись на боку до Аркадія, промовив: „Мое прізвище Богошвілі, а як твоє?“

Аркадій відповів і, дивлячись у чорні очі Богошвілі, запитав:

— Як сюди попали?

— Ой, дружок! Сюди потрапити легко. Попав із-за дурної голови. Дурной голова! — І Богошвілі ляснув себе по блискучій лисині.

— Всяке буває. І з розумною головою людина попадає в біду.

— Я тебе розумію, дружок. Ти українець і попав за політику, а я за дурних п'ять тисяч карбованців. Це ж ганьба, сором...

— Як це сталось?

— Це довга історія, але ми тут маємо досить часу. Я сам з Грузії. Був у Кисловодську бургомістром, а тепер мушу втікати, бо Сталін мені того не простить. Я ж його, бандита, знаю ще з семінарії. Разом учились. Його вигнали за хуліганство, а я закінчив семінарію і пізніше юридичний факультет Одеського університету. Працював у Тифлісі адвокатом. Після революції Сталін загнав мене у Сибір на десять років.

— Ви самотній чи маєте родину? — запитав Аркадій.

— Маю, дружок. Маю дочку і дружину. Вони працюють тут, у театрі. Дочка п'яністкою, а дружина касиркою. Я був слідчим кримінальної поліції, а тепер дурень за п'ять тисяч карбованців сиджу тут. Німці хабарників стріляють так само, як і злодіїв.

— Я не розумію, що ви зробили, — сказав Аркадій.

— Мені попалася справа селянина, що продавав нелегально м'ясо. Його родичі дали мені п'ять тисяч карбованців, щоб я ліквідував справу. Розумієш, жити важко. Все дороге, і тих п'ять тисяч мене спокусило, як Юду серебряники. Ах, Господи, який же я дурень!

— Це дрібниця. За кілька днів підете до родини.

— Я вже тут третій тиждень. Це не дрібниця. Вони, сволочі, стріляють людей нізачо, — тяжко зідхнув Богошвілі. Хтось голосно з шумом висякав носа. Богошвілі скрививсь і повернувся до Аркадія.

— Ти ж мав у кишенях тютюн? Правда ж, мав?

— Що з того?

— Вивертай кишені і натрусимо на цигарку тютюну. Розумієш?

— Як же його визбирати при цьому світлі?

— Це легка справа. Підсунься до дверей. Ось сюди.

І Богошвілі простелив носову хусточку під дверима. Із щілини між підлогою й дверима падало яскраве світло. Аркадій почав вивертати кишені і струшувати на хусточку. Уважно обскріб нігтем усі рубці і натрусив тютюнових порошків.

— А бачиш, дружок, покуримо і втамуємо біль душі.

Знайшли кусок потертої газети. Скрутили дві цигарки, але виникла нова проблема. Ніхто не має сірників чи запальнички. Богошвілі і в цьому випадку знайшов вихід. Витягнув лису голову наперед, мов щось рознюхував, і гукнув: „Ану, хто сильніший?! „Катюшу“ в ход!

Мовчки підвівся вайлуватий парубок, про яких народня мудрість говорить: „Хоч погано скраяний, зате добре зшитий“. Міцний парубчисько присів на середині підлоги. Взяв фуфайку й висмикнув жмуток вати. Згорнув вату в трубку, подібну до сигари, і дощечкою почав качати по підлозі. Качає все швидше і сильніше натискає на дощеч-

ку, аж поки не відчув запах смалятини. Розірвав „сигару“, помахав у повітрі, і вона зажевріла вогнем.

Прикурили і всі насолоджуються. Один другому передають цигарку, і кожен старається втягнути більше диму у свої легені.

Аркадій підсунувся до одного, що сидів ближче дверей. Він — мов запорожець: із довгими вусами і постриженою головою.

— Давно вже тут? — запитав Аркадій.

— Третій місяць, — знехотя відповів той.

— Швидко закінчиться справа, — таким же тоном промовив Аркадій.

— А швидко. Може, ще перед ранком піду на „луну“...

Аркадієві штрикнуло під серцем. Сидить мовчки. Не хоче більше розпитувати, говорити. Сусід також помовчав, а потім повернув до Аркадія голову й промовив:

— Ви ще не були на допиті. Не знаєте їхніх прийомів. Нічим не різняться від енкаведівських. Такі самі кати, а, може, ще й гірші. Всі „визволителі“ однакові.

— Чи можна знати, звідки ви? — запитав Аркадій.

— З Браїлова. Вдома дружина і троє дітей на ласку долі залишились.

— Хто ще є тут з українців? — знов запитав Аркадій.

Сусід глянув на Аркадія очима-вогниками. „Когось знаєте?“

— Знаю Федора Білотченка.

Сусід у нічній тиші потиснув руку і прошепотів у вухо Аркадія:

— Білотченко в робітній камері. Крім нього є Борис. Борис — то м'якотня. Білотченко хлопець твердий. Обох їх всипали „свої“ з криміналки. Ми всі не згинемо. Прийде час і на них, собак німецьких!

Гомоніли аж за північ. В коридорі протупотіли тверді кроки оцвяхованих чобіт. Забряжчали замки, і під відчинені двері з гарчанням під'їхав вантажний автомобіль. У камерах в'язні замовкли. Кожен прислухався до стуків та розмов німців. Настали хвилини тремтячого очікування. Тихо. Десь кугикнула сова.

— Кривчун Іван! — вигукнув із німецьким акцентом гестапівець.

— Шоста! — відгук з камери.

Забряжчали ключі в дверях, і Кривчун вийшов у коридор. Ще викликають. Усіх сорок два. В коридорі лемент, плач. Жіночий голос трагічно: „Помилуйте... я ж ще молода. Я хочу жити. Я ні в чому не винна... Боже мій!“

— Стояти обличчям до стіни! Руки назад! Отак, о, — це гестапівці в'яжуть дротом руки... Дитячий голос. Хлипання. Чути прощальні поцілунки. Мати прощається з дітьми і, втративши притомність, падає на підлогу.

— Мамо, за що ж нас? Мамусю, я хочу жити, ти ж казала: нас випустять, — нахилившись над матір'ю, лементують діти жидівської крові.

— Тихо! Не кричати! — Лясь, лясь, — по чийомусь обличчі.

— Всіх не перестріляєте, кати! Хай живе Україна. Слава Україні!

— Тихо, фарфлюхте швайн!

— Да здравствует советская власть! — пролунав голос советського партизана.

В'язні, притиснувшись один до одного, слухають. Що далі? Аркадій механічно схопив руку свого співбесідника. Його тремтячі руки покрились холодним потом.

— Панченко!

— Тринадцята! — холодно вигукнув сусід. Беззвучно обнялись. Міцно-міцно поцілувались. Останній прощальний поцілунок.

— Прощай, друже! Коротке наше знайомство і вже ніколи не побачимось, хіба на тому світі. Як вийдеш, передай мойй дружині... — Встав і вийшов.

У розчинених дверях стоїть на коротких ногах німець. Його кругле обличчя блищить в електричному світлі. Над козирком крилатого кашкета людський череп — смерть. Аркадій притисся до стіни. Кров стигне в жилах і в скронях гатять глухі молотки. Ще викликають, і чує Аркадій серед інших імен — ім'я Бориса.

— Так, „помилювали“, — думає вголос. І не шкода його.

Поставили всіх у колону і по двоє, зв'язаних за руки,

виводять до автомобіля. Стукіт у коридорі зменшується. Рипнули двері й забряжчали замки. Знадвору доносяться глухі розмови німців. Обізвався мотор. Загув, заскреготіли об пісок колеса. Тихо...

— Поїхали на „луну“, — промовив хтось. Але слова звучали поважно, немов докір, немов прокляття, немов короткий відгук далекого голосу.

Знадвору крізь вікно заглядало передранкове світло серпневої ночі 1943-го. З далекого склепіння неба, прямо у вікно блідо мерехтіла зірка, немов мовчазно кликала до себе.

* * *

У фотелі діловито розсівся слідчий гестапо Граф. Він перелистує якісь документи, розглядає фотознімки, крутить одну з них у руках, коситься то на неї, то на Аркадія. Аркадій спостерігає рухи слідчого. Слідчий взяв із квадратної коробки цигарку, постукав мудштуком по краєчку столу й припалив. Він так робить, коли починає справу з новою жертвою. Може, нервується, а, може, для більшої важности перед арештованим.

— Так ви написали в своїй біографії, — почав слідчий, — що були арештовані більшовиками? Виходить з ваших даних, що ви не любите ніякої влади, не підпорядковуєтесь законам. Анархіст?

Аркадій мовчить. Він щось думає і слово „анархіст“ пролетіло повз його вухо разом з цигарковим димом слідчого.

— Чого ви мовчите?

— Я не розумію, до кого це стосується, — пояснив Аркадій.

— До вас, пане. Я говорю з вами. Ви не любите німецької влади і тому займаєтесь підривною працею. Так?

— Я працюю в цивільній ділянці і не маю уявлення про підривну працю.

— Як то — не маєте уявлення? А праця в націоналістичній організації не є підривною діяльністю?

— О, то ви про націоналістичну організацію? Так і говоріть. Це щось інше, що нічого не має спільного з підривною діяльністю.

Слідчий насторожився. Йому вперше випало допитувати арештованого, що не заперечує своєї приналежності до підпільної організації. Він задоволено підсунувся ближче до столу і, дивлячись зеленкуватими очима на Аркадія, запитав:

— Ви належите до ОУН?

— Як вам сказати, — почав Аркадій, — я українець і, розуміється, не можу зректися свого народу. Адже кожен німець любить свою батьківщину, народ, культуру. Чи ж я можу не любити свою батьківщину і народ?

— Я вас питаю не про це. Ніхто вам не каже зректися свого народу. Ви мені скажіть, коли, за яких обставин і ким були завербовані до націоналістичної організації?

Аркадій вдумався у запитання слідчого і йому пригадалось тотожне запитання Дементьєва, слідчого НКВД. Яка спільна форма і зміст запитання! Хто ж у кого вчився: енкаведисти в гестапо чи навпаки?

— Чи ви зрозуміли моє запитання? — знову звернувся Граф до Аркадія.

— Так, зрозумів. Що ж тут трудного до зрозуміння?

— Прошу відповісти коротко і правдиво. Пам'ятайте, що за неправдиві відповіді понесете тяжку кару.

— Я це знаю. Кару можна понести ні за що, і це я також знаю.

— Я не потребую слухати ваші нісенітниці. Говоріть конкретно. Відповідайте на мої запитання.

— Я хочу вам відповісти, але так, щоб ви правильно мене зрозуміли. Треба розрізняти приналежність до організації і те, що, не будучи приналежним до будь-якої організації, можна дещо про неї знати. Я знаю про ОУН, але фактично до неї не належу.

— Як можна знати про організацію й не належати до неї?

— Дуже просто, пане слідчий. В перші дні приходу німецьких військ у нашу місцевість я мав нагоду прочитати безліч листівок українських націоналістів. В тих листівках писалося, що Німеччина допомагає українському народові звільнитись від російського комунізму. Як українець, я зразу став по стороні німців.

— Це нормально, — почав Граф, — і за це вас ніхто не буде обвинувачувати. Але ви належите до ОУН. Розумієте, про що йдеться?

— Формально, може, я й є членом ОУН, але фактично ним ніколи не був.

— Що ви верзете дурниці? — крикнув Граф. — Як це можна формально належати, а фактично ніколи не бути?

— Пане слідчий, хочу бути відвертим. Чи ви повірите мені, чи ні, — це вже ваша справа. А насправді я не належу ні до якої організації. Мені з'ясовано ще в перших днях війни, що ОУН іде разом із німцями визволяти Україну. Я в це повірив і погодився співпрацювати з націоналістами для добра мого народу. Пізніше я довідався, що ОУН є нелегальна організація й я її зрікся, але мусів дещо робити для неї, бо мені загрожували...

— Так і кажіть. Ось я про це напишу в протоколі. — І слідчий почав писати на аркуші паперу та час від часу усміхався до Аркадія.

— Я написав, а тепер скажіть, хто вас завербував у організацію?

— Першого я зустрів Липового і від нього довідався про організацію. Пізніше він мене познайомив з Грицем Дулиним, Євгеном та Олексієм.

— А ще кого знаєте?

— Я вам говорив, що пізніше зрікся, й вони не ввели мене в ширші контакти з членами організації.

— Будьте послідовним. Ви почали цілком правильно і так доведіть справу до кінця. Розкажіть про всіх, і тоді ви можете зректися їх. Хочете, залишитесь у нас на праці, а ні — підете на волю. Зрозуміло?

— Цілком зрозуміло. Я радо буду служити вам.

— Так от продовжуйте! — аж підвівся з фотелю слідчий.

— Я не знаю, про що саме продовжувати. Адже я вам сказав, що вони не познайомили мене з ширшими організаційними одиницями.

— Хай буде так. Припустімо, я вам вірю. Але ж ви з їхнього наказу щось робили в районі. Розбудовували організацію, збирали для них гроші та харчі.

— Ні. Я нічого не розбудовував, — заперечив Аркадій.

— Де ж ви розповсюджували їхню літературу?

— Я її не розповсюджував. Розуміється, я отримувач літературу і з цікавості перечитував її, але зразу ж кидав у піч.

— Хто вам повірить?! — скрикнув Граф.

— Як собі хочете, пане слідчий, але я вже досить дорослий і знаю, що мене може чекати за таку літературу. Я вірю у військову силу Німеччини і не хочу ризикувати життям із-за якоїсь наївної літератури.

— Я вам доведу, що ви розповсюджували протинімецьку літературу і що заготовили зброю для створення протинімецької партизанки.

— Це фантазія! Нічого подібного не існує в природі! — обурено заперечив Аркадій.

Слідчий відчинив шухляду свого столу, витяг конверт і щось у ньому шукав. Аркадій дивився на підлогу та думав про те, що слідчий міг сфабрикувати фальшиві дані, якими буде шахувати його.

Слідчий вийняв із конверта фотознімку й подав Аркадієві.

— Ви знаєте цього чоловіка?

Аркадій розглянув знімку і, повертаючи її слідчому, сказав:

— Здається, десь бачив. Можливо, що цей чоловік був у мене, але я його не знаю.

— Дурниці говорите! Це ж ваш військовий референт, майор Білотченко. Ви подали йому в звіті, що маєте зброю. Ось слухайте ваш звіт. — І Граф почав читати звіт, підкреслено наголошуючи на числах родів зброї. — Що це значить?

— За тією писаниною нічого реального нема. Я такий звіт дав якомусь чоловікові, але особисто його не знаю і такої зброї в мене не було.

— Як же ви могли дати такий звіт?

— Я говорю правду. У мене був чоловік вищесереднього росту, сильної будови, з чорними вусами, як на цій знімці. Він, між іншим, мав при собі пістоля і гранати. Він вимагав у мене зброї, а я, боячись його, пообіцяв таку зброю розшукати.

— Де ж ви мали її розшукати? — аж підскаочив слідчий.

— Я не думав її розшукувати, бо не знаю, де її можна розшукати, але сказав для того, щоб він відчепився від мене.

— За яких обставин ви зустрічалися з майором Білотченком?

— Я не знаю ніякого майора, — заперечив Аркадій.

— Ось цей чоловік, що ви бачили на знімці, є майор Білотченко.

— Дивно! Мені про це ані він, ані Євген ніколи не говорили.

— Відповідайте на моє запитання: за яких обставин ви зустрічалися з майором Білотченком? — повторив слідчий.

— Це було в моїй квартирі. Він приїхав уночі й постукав у двері. Я запитав: хто? Розуміється, він назвав свою кличку, і я впустив його в хату. При завішених вікнах він намалював мені схему військових пунктів і дав завдання заготовити зброю.

— Хто був при тому в хаті і чим ви світили?

— Нікого не було, пане слідчий. Я живу сам, і ніхто його в мене не бачив. Може, з годину було електричне світло, бо в нас електривня вимикає о першій годині світло для цивільного вжитку. Тоді я засвітив свічку.

— Чим ви гостили Білотченка?

— Я його не гостив, але дав поїсти хліба і склянку молока.

— І це все? — лукаво глянув слідчий на Аркадія.

— Так, пане слідчий. Це все.

— Коли і куди Білотченко від'їхав від вас?

— Від'їхав уранці, але куди — він мені не говорив.

— Що ж, ви не хочете сказати правду. Це гірше для вас. Завтра я вам покажу зброю і літературу, яку знайшли наші органи у ваших схованках. Я поставлю вам свідків, які доведуть вашу активну підривно діяльність. І що ви тоді скажете?

— Нічого не скажу. Зброю ви можете підставити будь-яку, але в мене ніякої зброї нема і бути не може. Ви ж

знаєте, що я не був військовим і навіть не знаю, як із нею поводитись.

— Побачимо. Покищо на сьогодні досить. Ідіть у камеру і добре подумайте. Пригадайте все, чого ви не сказали. До побачення! — сказав слідчий і почав збирати на столі аркуші паперу та фотознімки.

* * *

Аркадій повернувся до камери перед першою годиною дня. В'язні зразу обступили його з низкою запитань, та Аркадій не мав бажання говорити про слідство. Він знав, що в камері різні люди. З ними треба також бути обережним, як і з слідчим.

Дехто, незадоволений, відійшов на своє насиджене місце, а дехто навіть нецензурно висловився, та Аркадій не звернув уваги.

В коридорі забряжчали казани, і в'язні насторожились. Обідня пора створювала атмосферу морального відпруження. Всі зразу вишикувались у колону. Хто з мискою, а хто з поржавілою банкою з-під консервів.

Аркадій не поспішав. Йому не хотілося їсти. Може, від нервового напруження, а, може, ще не призвичаївся до баланди.

Відчинились двері і двоє в'язнів з робітної камери, Білотченко і майже з дитячим обличчям Степан, підсунули казанок до дверей. Білотченко відміряв кожному арештованому півлітри баланди, а Степан давав по двісті грамів хліба, спеціально розваженого ще в кухні.

Аркадій підійшов останнім. Білотченко линує у його миску густішої баланди, а Степан всунув аж дві порції хліба. Дехто з в'язнів скося подивився на це, і Аркадій був незадоволений з своїх друзів. Він поставив миску коло себе, але не брався за ложку. Глянув на Богошвілі, що вже вилизував рештки в своїй мисці, і кивнув йому головою. Дав знак, щоб той узяв його пайку.

— Ти, дружок, не того... треба їсти, — промовив Богошвілі.

— Покищо не потребує. Беріть і їжте! Хліб також.

Богошвілі не потребував довгих умовлянь. Знизав плечима на знак здивування і вилив у свою миску півпорції,

а півпорції дав сусідові. Хліба не їв, а заховав у свою за-
язлозену торбинку й промовив:

— Будеш мати на вечерю. Знаєш, на вечерю дають чорну каву без хліба. Тут усе раціоналізовано. Мабуть від слова „рація“. Бож яка рація годувати арештантів? Уранці теж чорна кава. Дехто тут називає „гола кава“. Дієта хороша! Раціоналізована. Жити будеш, але любити не схо-
чеш. — І щиро розсміявся, аж чорні пеньки зубів показались у роті.

— Не тужи, добродію! Як не візьмуть на „луну“, переживемо й це лихо. Хіба нам перший раз? — промовив кістлявий чоловік в окулярах.

— Нема за чим тужити. Просто так задумався, — сказав Аркадій.

— А знаєш, що сталося з тими, що забрали вночі? — запитав лисоголовий.

— Догадуюсь, — байдуже промовив Аркадій.

— Всі пішли на „луну“, а от націоналісти хотіли брикнути. Панченкові не пощастило, а Борис таки брикнув.

— Що це значить? — запитав Аркадій.

— Борис і Панченко сіли в автомобілі плечима один до одного і розв'язали взаємно руки. Коли автомобіль наближався до лісу, вони вискочили з нього і пішли врозтіч. Гестапівці їх обстріляли і важко поранили Панченка. Руміється, Панченка дострілили, а Борис утік у ліс.

— Звідки ви це все знаєте? — запитав Аркадій.

— Мене водив на слідство гестапівець, що говорить по-польському, і розповів, --- пояснив лисоголовий. — Мене просто дивують ці націоналісти. Де вони тут узялися? Я знав одного хорошого хлопця, Олексія Сторожука. Він був найкращим комсомольцем у хмельницькій середній школі. У тій школі я був начальником військової підготовки. На другому році війни я випадково зустрівся із Сторожуком і в розмові відчув у ньому націоналіста. Це ж просто парадокс! Звідки в нього взялася та ідея?

— Де ж той хлопець тепер? — запитався Аркадій.

— Не знаю. Коли я ще був на волі, він мені говорив, що вистріляють усіх тих, хто наважиться перешкоджати Україні.

— Кожному своє дороге, — сказав Богошвілі. — Ук-

раїнці ще не втратили козацької крові. Цей народ має багату історію, глибоку традицію, і не стерпить чужого панування на своїй землі.

— Звідки ви знаєте українську історію? — з іронією запитав воєнізатор.

— З історії, браток! Колись на юридичному факультеті вивчав історію Росії, а пізніше, після революції, перечитав усього Грушевського. Цікава історія українського народу.

— Грушевський ще у вісімнадцятому році був німецьким агентом. Його історія — німецька інтрига. За правильною історією, вся Русь — єдина земля, населена руським народом з різними говорами, — пояснив воєнізатор.

— О-го-го! По-твойому, громадянин капітан, руська земля — Кавказ, Казахстан, Таджикистан і взагалі всі землі, завойовані російськими царями? Широка горлянка в руського народу, та тільки чере неї все не пройде. Подавиться руський імперіяліст! — скрикнув Богошвілі й почав ходити з кутка в куток камери.

Воєнізатор втягнув лису голову в кістляві плечі і замовк.

* * *

Аркадій нудиться в камері вже третій день. Все прислухається до стуку важких чобіт за стіною. Він знав, що слідчий не має доказових матеріалів, які б обтяжили його справу. Одначе, розумів, що вирватись із цього чистилища нелегко. Його мучила невідома перспектива і доля багатьох друзів.

Несподівано відчинилися двері і слідчий викликав Аркадія. Йшли разом до його кабінету. Аркадія пройняло дивне почуття. Сам слідчий прийшов по нього, а виглядає строгим і не промовив ні слова.

— Так от, ваші справи вияснились зовсім інакше, — почав слідчий, сідаючи у фотель і не зводячи очей з Аркадія.

— Я вас слухаю, — спокійно сказав Аркадій.

— Ми маємо докладні дані про вашу участь у підпільній діяльності. Ось подивіться. — І слідчий витяг з конверта групову знімку великого формату. — Ці двоє лю-

дей твердять, що ви маєте зброю і маєте підлеглих вам членів організації. — І ткнув пальцем на двох молодих хлопців.

— Аркадій знає їх обох, Ганушевського та Енея. Він також знає, що обидва втекли з-під арешту і десь у лісах займаються організацією повстанських відділів. Він знає, що гестапівці злі, бо не змогли їх знищити, і тепер слідчий шантажує його цим фотом.

— Я цих людей ніколи не бачив, — сказав Аркадій, повертаючи слідчому знимку.

— Ви їх не бачили? Це дивно! Разом святкували минуле Різдво і їх не бачили? Ви ж через них передали гроші для організації! — скрикнув Граф.

— Вибачте. Це провокація або ваша вигадка. Я ніколи цих людей не бачив і не знаю, хто вони.

— Ось як! Ви не знаєте, хто вони? Зараз вам про них скаже Білотченко.

Слідчий підійшов до дверей і гукнув до вартового: „Введіть Білотченка!“ Той, очевидно, був у коридорі, бо ще слідчий не встиг сісти за стіл, як у кабінет зайшов без охорони Білотченко.

— Пане Білотченко! Цей пан твердить, що ви були разом з ним у Ганушевського, — сказав слідчий і пильно подивився в очі Аркадія.

— Це брехня! — обурено сказав Білотченко.

— Тихо, тихо! Ви знаєте цього пана? — І показав рукою на Аркадія.

— Розуміється!

— Це неправда! Я вас ніколи не бачив! — скрикнув Аркадій.

Слідчий дивиться то на одного, то на другого. Вивчає їхні обличчя.

— Це правда, пане Аркадію. Ви мене могли не знати, зате я мусів знати вас. Ми з вами часто не зустрічались. Один раз я бачив вас у Євгена, а другий раз був у вас. Пригадуєте, як вам говорив про воєнну організацію й зброю? Ви тоді обіцяли заготовити зброю...

— Хіба ж це були ви? — здивовано запитав Аркадій і тут же вияснив: — То був кремезний чоловік з чорними

вусами, з кошлатим чубом, а ви ось такий малий і зовсім неподібний на того, що був у мене.

— Отож бо, що тепер я змінився і ви мене не впізнаєте, — сказав Білотченко.

— Вийдіть! — слідчий випровадив Білотченка за двері. Повернувся до фотелю й запалив цигарку. Порився в паперах і промовив:

— Бачите, як було! Білотченко стверджує вашу активну діяльність.

— Пане слідчий, він нічого не ствердив і ніхто не може довести мою активність. Я прошу вас вести справу справедливо.

— Сідайте і слухайте мене! — сказав слідчий і простягнув коробку з цигарками Аркадієві. — Закурить і будемо говорити. На цьому вашу справу закінчено. Ви маєте щастя, що у вас не знайдено зброї й літератури. Я оформив протокол і надсилаю його до генералгубернатора. Як буде справу вирішено, то не моє діло. Тепер підпишіть протокол. — І слідчий підсунув кілька аркушів паперу.

— Дякую, пане слідчий. Перед тим, як підписати, я хочу знати, що тут написано. На жаль, я не розумію добре по-німецькому. Прошу покликати стороннього перекладача.

— Ви що, не вірите мені?

— Я вірю, але хочу знати, що підписую.

— Добре. Я вам прочитаю по-польському.

— Це мене також не задовольняє.

— Багато ви в мене вимагаєте, — сказав слідчий і підніс телефонну слухавку.

Він щось говорив із своїм шефом, а потім з якоюсь іншою особою, не називаючи її імені. Аркадій прислухався, вдумувався в окремі слова і аж тепер пожалів, що колись ігнорував лекції з німецької мови.

В кімнату зайшов низького росту чоловік. Аркадій десь його бачив серед українців, але не може пригадати. Поки він говорив із слідчим, Аркадій думав про нього.

— Цей пан вам прочитає по-українському, — сказав слідчий і підійшов до вікна. Він вистукував якусь похідну мелодію та посвистував по-хлопчачому. Пройшло, може,

півгодини, і слідчий обернувся до столу.

— Чи вже закінчили? — нетерпляче запитав Граф.

— Тут є два місця незрозумілі. Я хочу, щоб ви їх скреслили.

— І це все?

— Так, пане слідчий. Тільки після виправлення я можу підписати.

Слідчий присів за стіл. Перечитував підкреслені місця і щось думав. Дещо скреслив, надписав чорнилом поміж рядками машинпису і подав перекладачеві. Той виразно прочитав написане.

— Тепер буде добре? — запитав слідчий.

— За добре я непевний, але в такій редакції підпишу протокол. — І Аркадій підписав чотири аркуші машинопису.

Слідчий подякував перекладачеві, і той, попрощавшись, вийшов із кабінету, не звернувши найменшої уваги на Аркадія.

— Тепер вашу справу закінчено. Якщо хочете, можете перейти в робітну камеру, — сказав Граф і почав підшивати аркуші папери до справи.

— Дякую. Тепер дозвольте запитати. Мою справу закінчено, а коли буде її вирішено? — І Аркадій зам'явся.

Слідчий не сподівався такого запитання і, може, перший раз глянув на Аркадія без упередження.

— Я тільки слідчий, а вашу справу вирішує хтось інший, — сказав Граф.

* * *

Мінливі події настають несподівано. Вони виникають раптово і випереджують кимсь запланований час. Щось сталося на фронті модерних інквізиторів. Аркадій сподівався довгих і вимучуючих допитів, очних ставок і фізичних знущань, а все сталося, як у казці.

Він тепер в робітній камері. Хоч не на волі, а все ж почуває себе краще. Може тому, що тут і ліжко з матрацом, і води досхочу, і вмитись можна, а головне не мандрують під білизною кусливі істоти.

У робітній камері їх тільки четверо: Білотченко, Сте-

пан, Свобода та Аркадій. О шостій ранку вартовий відмикає двері робітної камери, і ця четвірка включається в працю. Виносять з камер „параші“, мують коридор, убиральню, приносять з кухні й розподіляють між в'язнями харчі. У вільні від праці години займаються особистими справами. Перуть білизну, голяться і навіть користуються водою під душем.

В Аркадія почали зарисовуватись рожеві мрії. Вони його хвилювали і підсвідомо радували. Про це він розповів Білотченкові.

— Німцям вірити не можна, — охолодив Аркадія Білотченко. — В них такий порядок — до останньої хвилини використовують жертву. Тут були такі, що без охорони ходили в місто, з доручення слідчого чи шефа СД, а потім їх розстріляли. Тимчасове ліберальне ставлення ще нічого доброго не віщує. Нам треба домовитись про одну важливу справу. Або ти зі мною, або ти не зрадиш мене.

— Хіба ти мені не віриш? — з затаєним віддихом запитав Аркадій.

— Я тобі вірю і тому хочу домовитися з тобою. Ми не будемо чекати на німецьку ласку. Вони її до нас не застосують. Розумієш? — І Федір пронизує строгими очима Аркадія.

— Чого ти палиш мене очима?

— Я хочу упевнитися в тобі і залишитись другом до кінця нашого життя. Ти пройшов слідство легко і розумієш, що головний удар я прийняв на себе.

— Розуміється, не зустрів би тебе, то не знаю, яким вийшов би я зі слідства.

— Отож пам'ятай і слухай мене. Я тут полководець! Ні з ким, ні про що не говори. Степан наш, але він ще дитина і з ним про такі справи говорити не можна. Я вироблю плян і скажу тобі напередодні його здійснення. На цьому нашу домовленість закінчено.

— Слухай, Федю! Я хочу перекинутись парою слів із Стенгачем. Може, я підійду до його камери, а ти затримай вартового розмовою за дверима.

— Стенгача тут нема.

— Я ж бачив його першого дня.

— Мабуть уже ніколи не побачиш. Цієї ночі його і ще групу з в'язниці вивезли в Німеччину. Певне, в кацет. Та все таки він має щастя.

— Крім Степана, більше нема нікого. З ним треба триматись обережно. Він же хлопчак і його можуть використати проти нас. Чех, Свобода, гарний і солідний чоловік, але він нічого спільного з нами не має.

— Як же він сюди потрапив? — поцікавився Аркадій.

— Через бабу. Посварився з крайсляндвіртом за перекладачку і той його вже другий раз посадив. Перший раз, може пригадуєш, наші хлопці почепили на дверях крайсляндвірта гранату. За те Свобода був арештований, але через два місяці його звільнили. Тепер його посадили за якісь справи, і він сподівається отримати путівку в кацет.

— Чи ти знаєш докладніше про долю Купрієвича? Я зустрічав його дружину і від неї довідався про його смерть.

— Краще не питай! — Білотченко махнув рукою.

— Чому ж не питати?

— Його розстріляли. Може б не розстріляли, але він під слідством збожеволів. Прекрасний хлопець, але вже нема, — сказав Федір і почав гострити бритву.

В камеру заглянув вартовий Микола. Він, усміхаючись, підморгнув і сказав, що привели гарну молодичку.

— Кого ж то привели? — не відриваючись від бритви, запитав Білотченко.

— Люсю! Знаєте, красуню Люсю, що живе з інспектором криміналки?

— Ага! Хіба вона має щось спільне з аферою криміналки?

— Не знаю. Мабуть її приведуть сюди, — сказав Микола і вийшов у коридор.

— Що ж то за афера в криміналці?

— Хіба ти не знаєш поліції? Разом з правопорядком не минають мокрих справ. Теж мені патріоти!

— Я думаю, серед них є хтось із наших, — сказав Аркадій.

— Були, та вже нема. Ганушевський втік. Дехто поїхав у відпустку і не повернувся. Ще один там сидить на посаді начальника політичного відділу, але той продався

німцям. Взагалі, там вартісних людей нема, — закінчив Білотченко і почав голитись.

* * *

Люсю зачинили в першій камері. Вона відрізнялася від жінок своєрідними прикметами, що, може, належать їй одній у цілому місті. Ті прикмети описати трудно, хіба можна передати досконалою фотознімкою.

Аркадій відсунув заслонку на вовчку дверей, щоб одним оком глянути на Лесю. Вона сидить на підлозі серед жінок різного віку та маленьких дітей. Рівний і тонкий ніс, гарні губи надають їй строгої вдумливості. Великі карі очі під оксамитовими смужками брів палають гнівом.

Аркадій не встиг роздивитись Люсю, бо Микола свиснув у коридорі, дав знати, що хтось іде з начальства. Аркадій відскочив від вовчка і зайшов у свою камеру.

— Справді, та Люся гарна, — сказав до Білотченка.

— Хочеться тобі заглядати на всяких пройдох? — зневажливо сказав Федір.

— Чого ти так думаєш про неї? Вона ж жінка.

— То ж бо й є, що в її жіночості залишилась тільки принада. В неї людської гідности, ані жіночої моралі ніколи не було.

— Ех, говориш таке! — невдоволено буркнув Аркадій.

— Я її знаю і тому говорю.

— Нехай і так, але ж вона українка і за нормальних обставин була б прекрасною дружиною і матір'ю.

Микола відчинив двері робітної камери, і на порозі став шеф СД. Товстий і вже пристаркуватий німець глянув через окуляри і показав рукою на Аркадія.

Аркадій здивовано дивився на німця. Він не розумів, що він хоче.

— Ідть із шефом. Він потребує вас для якоїсь праці, — пояснив Микола.

Аркадій ішов за шефом. У вхідних дверях шеф показав на ступеньки, що вели нагору. Аркадій ішов попереду, а за ним, важко дихаючи, ішов шеф.

У квартирі з двох просторих кімнат шеф показав Аркадієві працю. Аркадій налив з крана води і почав мити підлоги, витирати підвіконня, двері та письмовий стіл. Він працював швидко й уважно.

Німець поглядав з-під сивих брів то на Аркадія, то на блискучу підлогу. По закінченні праці записав у книжечку ім'я Аркадія і дав йому сигару. Потім порився в шафі, що стояла в кутку кімнати, і вийняв шматок, може з півкілограма, ковбаси.

— Це тобі за охайну працю! — сказав шеф і кивнув головою, щоб Аркадій ішов до своєї камери.

Аркадій, збігаючи східцями, тримав у одній руці пахучу сигару, а в другій шматок ковбаси. Він глянув зблизька на ковбасу і побачив на ній зеленкуваті плями. Понюхав і покрутив головою.

Коло вихідних дверей, у кутку, стояла циліндрична посудина для сміття. Порівнявшись із нею, Аркадій жбурнув туди ковбасу.

* * *

Уже наступав вересень, але сонце гріло, розпікало міські мури та мощені гранітом пішоходи. Опівдні Аркадій та Білотченко сиділи на подвір'ї. Це подвір'я відгороджене цегляною стіною від великого подвір'я головного корпусу гестапо. Сюди кожного дня виводили в'язнів на прогулянку, де вони проходились гусacom, навколо купи дров. Тут же лежали пила і сокира, якими в'язні розважалися, різали та рубали дрова для гестапівської кухні.

Аркадій і Білотченко сиділи під стіною, навпроти дров'яного смітника. На подвір'я прийшов комендант вахти, і за командою варгового жандарма всі в'язні схопились і стали на струнко. Жандарм відрепортував своєму зверхникові.

Комендант обвів усіх пронизливим поглядом і чомусь спинився на Аркадієві. Вказавши пальцем, промовив: „Ком! Ком!“

Аркадій підійшов до німця і став перед ним. Німець підскочив, як ужалений осою, і несамовито крикнув. Аркадій не розумів, що трапилось. Він не знав, що хоче німець, стояв перед ним і дивився.

— Фарфлюхте швайн! Як треба рапортувати? — злісно крикнув німець.

— Я не знаю, — спокійно сказав Аркадій.

— Назад і повторно дай мені рапорт! — крикнув німець.

— Аркадій повернувся назад, до стіни муру, де сидів Білотченко.

— Біжи до нього й стань на струнко, — півголосом підказав Білотченко.

Аркадій швидко зірвався з місця, а за три кроки спинився, вдарив голими п'ятами одна об одну й відрпортував.

— За те, що ти зігнорував німецький порядок і не склав зразу рапорту, будеш дві години бігати навколо дровітні. — І комендант вахти скомандував. Аркадій пустився бігати навколо купи дров, а німець узяв у жандарма гвинтівку й прицілився в Аркадія.

Аркадій біжить, аж в очах червоніє, та все поглядає на німця й думає: „Вистрілить він чи лякає?“

Минуло з п'ять хвилин, і комендант вахти, повертаючи жандармові гвинтівку, сказав: „Дві години має бігати ця свиня. Якщо буде бігати помалу, доповісти мені“.

Вже змінилось кілька камер на прогульковому подвір'ї, а Аркадій все бігає навколо дровітні.

Жандарм дивиться крізь хвіртку в головне подвір'я, а потім каже до Аркадія: „Ходіть помалу. Якщо стомились — присядьте. Як свисну, біжіть, скільки маєте сили“.

На прогулькове подвір'я вивели жіночу камеру. Серед жінок була Люся і ще дві молоді дівчини. Одна з них чорнява, з широкими і товстими губами та піднесеним бюстом. Друга — білява, з кирпатеньким носом, тонка, з гарними рисами обличчя. Аркадій думав, що це свіжі в'язні, яких привезли минулої ночі.

Степан сидить під цегляною стіною та по-хлопчачому кидає репліки на адресу дівчат. Серед жінок переважно матері з маленькими дітьми. Ці матері й діти приречені на смерть. Вони нічого не зробили проти німецької влади, але вони жида. І це вся їхня провина перед „новою Європою“. Це дійсність цивілізованої епохи...

Дехто відповідає на жарти Степана також реплікою. Дехто обходить мовчанкою, а Люся, порівнявшись із ним, сказала: „Смаркате хлопча, ще й молоко не обсохло на губах, а на що натякає!“

Степан не сподівався такої репліки, не знав, що відповісти Люсі й тільки промовив: „Хіба ж я що?“

Жандарм свиснув, і Аркадій пустився бігти підтюпцем, з кожною секундою набираючи розгону. Його мучило брутальне приниження, та більше нічого не залишається. Треба виконувати наказ недоумкуватого гестапівця.

Комендант вахти появився на прогульковому подвір'ї, й жандарм скомандував до в'язнів „на струнко“ та відрапортував зверхникові. Комендант ще щось спитав жандарма і через ту саму хвіртку пішов із подвір'я.

Жандарм запропонував в'язням використовувати прогульковий час. Аркадієві сказав, що він звільнений від кари і також може використовувати час, як собі бажає.

* * *

Сонце показалось дуже рано. Промені в молочній імлі поблідли і зникли, мов би розчинилися в густому тумані. Виднівся червоний диск, який згодом також зник. Над землею висів сірий присмерк.

Свобода ще перед сигналом присів біля столу і при маленькому, з волове око дзеркалі, голить щетинисту руду бороду.

Степан лежить обличчям до матраца і щось мимрить крізь сон. Він смикає рукою в повітрі, мов би ловить мух.

Білотченко мовчки лежить догори лицем і смоче цибух своєї люльки. Він цілу ніч думав про втечу і зовсім не спав. Ліберальне поводження гестапівського начальства показалось йому підозрілим. Плян утечі він уже обдумав, але ще не обговорив його з Аркадієм.

Щоранку, перед тим, як принести з кухні для в'язнів каву, двоє хлопців виносять великий казан кухонних відходів до свинарні. Тут же, на подвір'ї, в тому місці, де під кутом сходяться цегляні стіни, гестапівці збудували з дерева невеличкий будинок. В тому будинку на кухонних відходах відгодовують свиней.

Зразу за свинюшнею навалені метрові дрова. Дрова — під цегляною стіною і по них можна злізти на стіну. По всій стіні простягнуто в три ряди колючий дріт. За стіною дімає міський парк.

На чотирьох кутах мурованої стіни, що квадратом замикає подвір'я гестапо, завжди стоять озброєні вартові. Це знає Білотченко, але він знає також про природне прикриття парку в тому місці, де сходяться під кутом дві стіни, які близько прилягають до свинюшні.

Засвистів сюрчок, і в'язні схоплюються та прибирають свої особисті речі, замітають у камерах підлоги і пригтовляються до ранішніх санітарних потреб.

Білотченко також схопився на сигнал сюрчка і, обмивши обличчя, сказав: „Степан і Свобода залишаються в коридорі, Аркадій іде зі мною до кухні“.

Забряжчав у дверях замок, і вартовий жандарм відчинив робітню камеру. Аркадій з Білотченком вийшли і попрямували до головного будинку, в підвалі якого міститься кухня. Білотченко глянув по кутках, знайшов казан, наповнений залишками, крикнув до Аркадія: „Що роздивляєшся? Бери за вухо і несемо!“ — Ще й поглянув на гестапівця, що стояв у дверях продуктового магазину.

Аркадій покірно, мов би наляканий Білотченком, взявся за тверде і масне від лою вухо казана і, угинаючись під тягарем, пішов через усе подвір'я. Свині чекали на поживу і круглими рильцями піднімали клітчасті двері, рохкали та вищали.

— Ось наше місце порятунку, — показав очима Білотченко на купу дров між стіною свинюшні й муром, над яким нависла корона старої липи. — Про це нікому ні слова. Пізніше я тобі з'ясую повний плян, — сказав Білотченко, відчинив двері та, схопивши за обидва вуха казан, повернувшись до свинячу їжу в дубове корито.

Після сніданку Аркадій і Білотченко сиділи в робітній камері. Свобода за фахом інженер, і його покликали до головного будинку, щоб оглянув систему освітлення та де-що змінив на вимогу начальства.

Степан нудився в камері. Жартував через двері з вартовим і зрештою зник. Він пройшовся коридором і спинився перед жіночою камерою. Заглянув у вовчок і зустрівся очима з Люсею. Люся впізнала Степана і підійшла ближче до вовчка. Вона привабно посміхнулася і промовила:

— Степанку! Ти молодий і гарний хлопець. Правда ж так?

— Що ви хочете? — запитав Степан.

— Пусти мене у виходок. Я хочу помитись і обібрати паразитів. Заїдають, прокляті, — майже плачучи, промовила Люся.

— Я не можу. Камеру замкнено, — пояснив Степан.

— Скажи вартовому, що я його прошу. Він мене знає і послухає.

— Добре! Я поспробую. — І Степан пішов до вартового. Щось із ним говорив, розмахував руками, і той, узявши ключі, почвалав до камери.

— Але ж пам'ятай! Як тільки свисну, ве́ди її до камери, — сказав і викликав Люсю. Причинив двері й пішов до вихідних дверей. Став за порогом, бо мусів виконувати подвійну службу: пильнувати в'язнів та стежити за начальством.

Степан впустив Люсю у виходок і став на дверях. Люся без вагання стягла з себе сукню. Тому, що в камері надмірна задуха, вона не мала спідньої сорочки і тепер була цілком гола. Степан знітився й вийшов у коридор.

— Ти чого там стоїш? Помагай! Тобі нічого не станеться. Іди сюди. Теж мені мужчина! Злякався голої баби? Оббирай на спині воші, — наказуючим тоном сказала Люся і сама почала ловити їх на грудях та під пахвами, між стегнами та в усіх місцях, де природа засіяла волосся.

Степан, хоч виглядав босякуватим хлопцем і на язик був гострий, в цій хвилині засоромився й замовк. Він шкрябав смугляві, на сонці засмалені, рівні плечі, підривав пазурями кусливі істоти і кидав їх у раковину. Повільнорухливі паразити викликали в нього огидне почуття.

Люся працювала швидко. Старалась використати час, щоб позбутись кусливих істот. Вмочила у воду рушник, викрутила його і почала терти плечі, руки, стегна та всі частини тіла.

— Степанку! Потри мені спину. Бачиш, я ж не дістану.

Степан покірно виконував наказ Люсі. Витирав спину та тримався на віддалі, як від прокаженої. Йому було соромно і боязко.

— Тепер пусти мені воду. Зроби душ, і я обмиюсь.

Степан відкрутив кран. Відрегулював гарячу воду, і

Люся досхочу миється, витирає мокрим рушником шкіру аж до-червона.

Степан із цікавістю юнака оглядає Люсіну гнучку по-стать, випуклі груди, що були білі на фоні запаленої сон-цем шкіри...

— Ти куди дивишся, безсоромнику? — крикнула Лю-ся й, усміхаючись, прижмурила око.

* * *

Степан розповідає про свої пригоди вартовому та крізь відчинені двері поглядає в камеру на Білотченка й Арка-дія.

— Ти краще прибери в камері та сам вимийся після Люсі.

— Ми ж учора мили підлогу, — сказав Степан.

— То було вчора. А що ти сьогодні робив? Негайно піди вимийся й помий підлогу, — вже наказуючим тоном промовив Білотченко.

Степан незаперечував. Крутнув головою й пішов ми-тись.

У коридор прийшов комендант вахти. Заглянув у ви-ходок, подивився на запорошене вікно в кінці коридору і, підкликавши вартового жандарма, сказав:

— Візьми дві жінки і протягом години має бути поми-та підлога, двері камери та вікно.

— Єсть, пане коменданте! — І коли вийшов комендант, вартовий відчинив двері жіночої камери та викликав най-молодших двох дівчат.

Аркадій сидів у камері, а коли дівчата взялися за пра-цю, вийшов у коридор, привітався. Дівчата відповіли на привітання і переглянулись між собою. Аркадій підійшов ближче й подивився просто в очі блондинки з задири-куватим носом. Вона стоїть і не знає, що хоче цей моло-дий чоловік із робітної камери.

— Звідки ви, дівчата? — запитав Аркадій.

— З Немирова! — відповіли в один голос.

— За що ж вас зачинили сюди?

Дівчата не відповіли, мовчки мили підлогу.

— Чого ж ви мовчите? Ми тут усі рівні й бояться не-

ма потреби. Розуміється, я вам нічим не допоможу, але й не пошкоджу.

— Та й не знаємо, що говорити, — почала чорнява з товстенькими губами. — Нас арештували за зв'язок із советськими партизанами.

— Це зле, — мов би про себе сказав Аркадій. — А для чого вам здалися ті партизани? Ви ж молоді й до того — дівчата.

— Ми нічого не робили й ніякого контакту з ними не мали. Але як їм довести це? — почала блондинка. — Ми з нею пішли в ліс по ягоди. Просто пішли і нічого не мали на увазі. Це було в неділю рано. Як тільки зайшли трохи в ліс, назустріч нам вийшло трое озброєних хлопців. Вони хотіли їсти й попросили мене повернутись у село по харчі, а її, — показала рукою на подругу, — залишили з собою. Та ще й сказали, якщо я не принесу їсти, вони не відпустять Марії.

Дівчина опустила голову, а потім узяла ганчірку й почала витирати нею підлогу. Аркадій запитав: „І що ж далі?“

— Нічого особливого. Я винесла глек молока і хлібину. Вони з'їли все і пішли в ліс, а ми повернулись додому. Вдома я розповіла сусідці про те, що було з нами в лісі. Пізніше нас арештували за наказом гебітскомісара.

— Вчора привезли сюди. Не знаємо, що буде, — додала друга.

— Трудно сказати. Наша доля в руках гестапо. Якщо справа попаде в руки розумної людини, то вас вивезуть у Німеччину на працю. Звідси додому ніхто не повертається. — І Аркадій співчутливо глянув на дівчат, а потім щось подумавши, запитав: „Хто ж ви за фахом?“

— Працювали півроку в школі, а потім школи закрили і ми працювали в колгоспі, — сказала блондинка.

— Ви одружені?

— Не встигли одружитись. Закінчили школу і почалась війна, — пояснила чорнява.

— Шкода, що так склалося, — дивлячись на блондинку, промовив Аркадій.

Вона відчула його погляд по-дівочому. Їй здалося, що цей невідомий приділяє їй особливу увагу. Вона вмочила

ганчірку і так, нагнувшись над відром, викручує її. Аркадій дивиться на її гнучку спину, на ніжну шию та біляві коси, і защеміло його серце, виповнилось жалем за трагічну долю дівчат.

* * *

Дні спливали повільно і сумно. Кожного дня зменшувалось в'язнів. Одних вивозили до Німеччини, інших розстрілювали за містом, у колишніх глиняних кар'єрах. Розстріляли двох немирівських дівчат та всіх жидівок із малими дітьми. В жіночій камері ще залишилися дві старших жінки і Люся.

Аркадій довідався від жандарма Миколи, що советський фронт зблизився до Дніпра. На північному напрямку советські війська переправились через Дніпро і, прорвавши німецьку лінію, намагались захопити Житомир. На холоднокрівних німців напала паніка. Багатьох із цивільної німецької адміністрації й поліційних інституцій покликано на фронт.

В ці дні Білотченко вирішував питання втечі. Коли не було в камері Свободи і Степана, Білотченко почав розмову з Аркадієм.

— Це вже останні дні. Нас ще затримали, але це не значить, що випустять.

— Яке твоє рішення? — запитав Аркадій.

— Завтра втікаємо. Далі чекати не можна. Пам'ятай, вранці виносимо казан до свинюшні і — в парк. Тримайся мене. Не відставай ні на крок. Зразу з парку пливемо через річку. На тім боці недалеко починається ліс.

— Це зрозуміло. — І холодними очима Аркадій глянув на Білотченка. — А куди ж далі? Де ми маємо зупинитися?

— Лісами доберемось до нашого зв'язкового пункту. — І Білотченко назвав села та імена зв'язкових, до яких вони мають добратись.

— Ти куди триматимеш напрямок?

— В околицях Літина почнемо збирати людей для повстанського відділу. Звідти почнемо бойове хрещення. Спочатку з німцями, а пізніше з большевиками. В больше-

вицькому запіллі об'єднаємо всі відділи під одну команду, і в міру можливости будемо розбудовувати збройні сили.

— Та-а-ак! А, може, дійсність підкаже щось інше? Побачимо, як буде в майбутньому, але я не піду з тобою.

— Що це значить? А куди ж ти?

— Я піду під Білу Церкву. Там Зіна і Зінько Книш. Наші шляхи зійдуться пізніше, і ми знов зустрінємось або ніколи...

— Кажеш, ніколи? — І Білотченко задумався. Він встав із ліжка і виглянув у коридор. Там не було нікого, тільки знадвору чути розмову Степана та Свободи з жандармом.

— Може й ніколи, але повороту назад для нас нема. Тільки вперед! Може і в пекло, але тільки вперед! Пам'ятай про завтра, — сказав і вийшов.

Білотченко став коло Свободи, але не дивився на нього й не говорив. Він бачив перед собою крислаті липи, на яких зникала барва зелені, зникала свіжість у листках, як зникає людська молодість під тягарем пройдених років. Липи починали сіріти і на їх верхів'ях появилася сріблястий відблиск золотої осені.

Там, за парком, кам'яністі береги і приваблива воля. Білотченко душею був по той бік річки, куди його манило невідоме майбутнє.

Непомітно підійшов шеф СД. Він глянув з-під волохатих сивих брів на Степана й, усміхаючись, сказав: „Як почуваш себе, малий бандит?“ Так він звертався до Степана при кожній зустрічі. Цей старий і випробуваний у штабі Гімлера гестапівець не приховував співчуття до Степана. Він те слово „бандит“ вживає, як окреслення молодого героя, що прославився в боротьбі з групою поліцаїв і жандармів.

Степан виконував завдання підпільної організації, переносив з Кам'янця-Подільського до Літина блянки генерал-губернатора та ще якісь важливі документи. Майже на порозі Літина його оточили жандарми та поліцаї. Втікаючи від них, Степан відстрілювався. Кількох поранив і вбив поліцаїв.

Йому замкнули шлях і примушували здатись, та Степан із тих фанатиків, що воліє славу смерть, ніж ганебну

в'язницю. Він ще мав три гранати і використав їх у нерівній боротьбі. Двома гранатами поранив жандарма та кількох поліцаїв. Останню гранату кинув під себе, щоб знищити себе разом з документами. Граната не розірвалась. Він, безрадий, розплакався і в той час його схопили та привезли до міста.

Вже кілька тижнів під арештом. Бував безліч разів на слідстві і свідомо чекав на кару смерти, а його чомусь не карають. Навіть поводяться з ним краще, як з іншими в'язнями.

* * *

Аркадій не зміг заснути цілу ніч. Йому ввижалися чудернацькі примари, гестапівці в советських мундирах та чомусь уздовж річки кримські кипариси. Чому кипариси і краечок кримської природи?

Він часто заплющував очі, починав дрімати, і знов — дивовижні сновидіння. Тоді він фантазував, мріяв про зустріч із Зіною. Вранці почував себе розбитим, з важкою головою, а в серці жевріла примара волі.

Білотченко також був блідий. Виглядав стомленим і ще більше суворим. Вони, не змовляючись, разом одяглись. Як тільки дзвякнув замок у дверях, вийшли в коридор. Білотченко, жартуючи, промовив до жандарма:

— Понесемо свиням сніданок чи, може, хтось із начальства послужить?

— Ти з глузду з'їхав? — І, вискаливши зуби, жандарм гукнув: — Забирайтесь швидше та за одним махом принесете каву. Чого дивишся? Не розумієш своїх обов'язків?

— Розумію, розумію. Хіба й подивитись не можна? — спокійно промовив Білотченко і смикнув Аркадія за руку.

Сонце не поспішало підніматись із-за обрію, і світанок поринав у сірих туманах. В небі мерехтіла ранішня зоря і, поспішаючи, ховався за хмари блідий місяць. На подвір'ї спокійно, по-ранішньому свіжо, і пахло туманом. У будинках ще чорніли рядами вікна та вартовий у головній брамі шкрябав закаблуками вигладжені каміння бруківки.

Білотченко широко вдихнув вогкого повітря і, стиснувши руку Аркадія, промовив: „Добра погода. Аби тільки ніякий чорт не перешкодив. Кріпи, друже, нерви!“

— Нерви витримають, аби тільки не підвели ноги. Засиділись ми вже, — відповів Аркадій, коли наближались до головного будинку.

В коридорі, коло дверей кухні, стоїть вартовий німець. Він знає, що Білотченко щоранку виносить свиням їжу, і зразу відчинив двері, ще й показав рукою на два казани.

Хлопці взяли казан, з якого несло кислявим запахом кухонних відходів, і пішли до свинячої вілли, як іноді сміючись Білотченко називав свинюшню.

За ними, не поспішаючи, йде німець. Цього ніколи не було, щоб хтось із німців супроводив їх до свинюшні. Білотченко спинився, мов би зручніше взяти за вухо казан, і оглянувся на німця.

— Гад вузловатий! — прошипів Білотченко.

— Все пропало, — схвильовано промовив Аркадій і мало не спіткнувся.

— Не пропало! — промовив Білотченко. — Виберемо нагоду, щоб задавити німця.

— Він наробить крику. Він же озброєний.

— Кричати не дамо. Стеж за мною. Як я схоплю його за горлянку, ти вирвеш гвинтівку. Пам'ятай, якщо ми сьогодні не виберемося звідси, то вже не вийдемо ніколи.

Казана піднесли до свинюшні і спинились під дверима. Німець був за плечима. Гвинтівка висіла на правому плечі і в зубах стирчала сигара.

— Пане вартовий, будьте добрі, відчиніть двері, — ввічливо попросив Білотченко.

— Яволь! — відрубав німець і взявся руками за засув на дверях.

Аркадій чує трепет власних жил. Попід шкірою прокотилась гаряча хвиля, але стиснувши в кулак пальці, він чекає на рішучий момент.

Білотченко оглянувся і примружив одно око до Аркадія, а потім миттю схопив німця за шию. Аркадій, не пам'ятаючи себе, висмикнув із рук німця гвинтівку та окованим прикладом стукнув його по голові. Німець посу-

нувся по дверях на землю, мов би присідаючи, приглядався в щілинку до свинячого царства.

Білотченко вихопив у Аркадія гвинтівку й прошепотів: „За мною!“ Вискочили на дрова. Білотченко розвів на мурові колючі дроти і пропустив поміж них Аркадія. Не пройшло двох хвилин, як хлопці вже гналися попід деревами старого парку. Уже кінчався парк і показались невеличкі будинки в небрукованих і запущених вулицях примської смуги.

Бігли кривулястою вулицею до берега річки.

— Вулицею нам бігти не можна. Хтось побачить, і німці нападуть на наш слід. Давай за мною! — гукнув Білотченко і перескочив через низькострижений зелений тин. Аркадій скочив за ним, але в чужому городі зачепився за жовтобокий гарбуз і гепнув носом об землю. Схопився миттю й відчув гострий біль у кісточці лівої ноги.

Білотченко оглянувся і побачив скривлене обличчя Аркадія.

— Що з тобою?

— Наступив на гарбуз і, здається, звихнув ногу.

— Не звертай уваги, хай би навіть звихнув голову. Час не чекає. Там уже німаки кинулись у погоню.

І мов би цими словами викликав німців.

У парку почулись постріли з гвинтівок та автоматів.

Добігли до крутого берега. Перед ними на хвилях річки клубочиться пара.

— Не розглядайся. Пливемо! — скомандував Білотченко і перший стрибнув з обриву на устелений валунами та грубозернистим піском берег.

— Чекай! Он ліворуч хтось порається біля човна, — зауважив Аркадій.

Старий дідусь вкладає на човен клунки.

— Діду, дайте нам човна! Ми тільки на той берег, — крикнув Білотченко.

— Ой, леле! Я ж оце зібрався в село, щоб за горшки виміняти хліба, — почав бідкатись дідусь.

— Дідусю! Допоможіть, коли маєте серце, — просив Аркадій.

— А хто ж ви? Партизани чи той...

— Діду! Нема часу на розмови. Давайте човна! —
grimнув Білотченко.

— Коли вже так, то я сам... Сідайте борше! — сказав
дід і сам, всідаючись на хиткому човні, махнув веслами.

Човен сковзнув на зеленкуватих хвилях і, вихитуючись,
узяв напрям до протилежного берега. Хлопці зорили на-
вкруги і спинились поглядом на міських будівлях, що ледь
виглядають із кучерявих садів. Там сплигло їх багато днів
і кипучої праці. Там ще залишились друзі...

— Та я бачу, ви свої люди, але й не доберу... — знов
почав дід.

— Вам нема чого добирати. Повернетесь назад і ніко-
му не говоріть про нас, бо ще попадете в халепу до нім-
ців, — порадив дідові Білотченко.

— Важкі настали времена! Свій боїться свого і свій
свого продає, убиває... А все від Бога. Прогрішили люди
та й Бог за кару послав большевиків, а тепер німців, —
промовив дід, коли човен уже підпливав до берега.

Хлопці стрибнули в мілку воду, а зійшовши на пісок,
обернулись.

Дід нерухомо тримав у руках весло і, прижмуривши
старечі очі, запитав:

— Чи ж далеко вам отак добиватись?

— За те вже не турбуйтеся. Дякуємо вам. А ми таки
шануємо Бога.

— Хай щастить вам Бог! — сказав дід і повернув чов-
на назад.

ПОМІЧЕНІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ.

Стор.	Рядок	Надруковано:	Треба
46	2	хутів	Хутір
51	23	відчиаивш	відчинивши
69	26	Андрія	Аркадія
119	39	тдеба	треба
154	13	зруйнував	зруйнований

